

Ljubiša Mitrović · Milorad Božić
Božo Milošević · Đokica Jovanović
Srđan Golubović · Vesna Miltojević
Gordana Stojić · Dragana Zaharijevski
Nikola Božilović · Danijela Gavrilović
Branislav Stevanović · Snežana Spasić
Dragoljub B. Đorđević · Jovan Živković
Danijela Zdravković · Marijana Filipović
Dragan Todorović · Irena Veljković
Natalija Jovanović · Ljubinko Milosavljević
Suzana Marković Krstić · Lela Milošević
Mirjana Kristović · Aleksandra Kostić
Sandra Đorđević

KULTURA MIRA I GEOKULTURA RAZVOJA BALKANA

**Teorijsko-metodološke osnove makro-projekta
“Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi
u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije”**

priredili
**LJUBIŠA MITROVIĆ
DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ
DRAGAN TODOROVIĆ**

FILOZOFSKI FAKULTET – UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

Niš, 2006.

KULTURA MIRA I GEOKULTURA RAZVOJA BALKANA
Teorijsko-metodološke osnove makro-projekta
*“Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu
u procesu evrointegracije”*

Autori

Ljubiša Mitrović, Milorad Božić, Božo Milošević, Đokica Jovanović,
Srđan Golubović, Vesna Miltojević, Gordana Stojić, Dragana Zaharijevski,
Nikola Božilović, Danijela Gavrilović, Branislav Stevanović, Snežana Spasić,
Dragoljub B. Đorđević, Jovan Živković, Danijela Zdravković, Marijana
Filipović, Dragan Todorović, Irena Veljković, Natalija Jovanović, Ljubinko
Milosavljević, Suzana Marković-Krstić, Lela Milošević, Mirjana Kristović,
Aleksandra Kostić, Sandra Đorđević

Priređivači

Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović

Izdavač

Filozofski fakultet u Nišu

Za izdavača

Momčilo Stojković

Glavni i odgovorni urednik

Vesna Lopičić

Recenzent

Zoran Vidojević

Kompjuterska oprema i dizajn

Darko Jovanović

Štampa

KRUG – Niš

Tiraž

300

ISBN 86-7379-099-9

SADRŽAJ

Predgovor	5
Skica makro-projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije”	7
Dinamika realizacije projektnih aktivnosti 2006-2010	11
Spisak istraživačkog tima i saradnika	15
<i>SKICE POTPROJEKATA</i>	
1 Geokultura razvoja i kultura mira u Srbiji i na Balkanu u kontekstu savremenih strukturnih promena	19
<i>Ljubiša Mitrović, Milorad Božić, Božo Milošević, Đokica Jovanović, Srđan Golubović, Vesna Miltojević, Gordana Stojić</i>	
2 Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije	41
<i>Dragana Zaharijevski, Nikola Božilović, Danijela Gavrilović, Branislav Stevanović, Snežana Spasić</i>	
3 Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu	71
<i>Dragoljub B. Đorđević, Jovan Živković, Danijela Gavrilović, Danijela Zdravković, Marijana Filipović, Dragan Todorović, Irena Veljković</i>	
4 Obrazovanje i etika mira na Balkanu	103
<i>Natalija Jovanović, Suzana Marković Krstić, Lela Milošević</i>	
5 Kultura mira, mediji i modeli kulturne politike na Balkanu	117
<i>Mirjana Kristović, Aleksandra Kostić, Sandra Đorđević</i>	
Selektivna bibliografija radova o Balkanu	133
<i>Gordana Stojić</i>	
<i>DISKUSIJE SA OKRUGLOG STOLA</i>	
<i>Lj. Mitrović: Teorijsko-metodološke osnove projekta; Z. Golubović: O identitetima u procesu evrointegracije; B. Milošević: Tri uporišne tačke u pristupu kulturi mira; Danilo Ž. Marković: Kritičko promišljanje globalizacije i evrointegracionih procesa kao bitno polazište naučnog proučavanja kulture mira i međuetničkih odnosa; S. Miladinović: Socio-strukturalni kontekst razvoja kulture mira; P. Georgievski: O neophodnosti jasnog definisanja problema istraživanja, ključnih koncepata i metodološkog aspekta istraživanja; V. Butigan: Vaspitanje omladine za mir; S. Trpevska: Značaj analize informativnih sadržaja</i>	
<i>151</i>	

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu

**KULTURA MIRA, IDENTITETI I MEĐUETNIČKI ODNOSI
U SRBIJI I NA BALKANU U PROCESU EVROINTEGRACIJE
(149014D)**

**koji podržava Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije, a izvodi se na
Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu**

**Rukovodilac Projekta 149014D
Prof. dr Ljubiša Mitrović**

PREDGOVOR

Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu već desetak godina uspešno istražuje kompleksnu problematiku vezanu za mesto i ulogu kulture u savremenim društvenim promenama na Balkanu. Na projektima *Regionalna kulturna saradnja na Balkanu (1996-2000)* i *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije (2002-2005)* okupio je preko stotinu istraživača iz zemlje i inostranstva i objavio preko 30 zbornika radova i zasebnih monografija.

U zborniku pred vama objavljuju se radni materijali vezani za novi makro-projekat *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije (149014D)*, koji će Institut za sociologiju realizovati u periodu 2006-2010. godina. Ovi materijali poslužili su kao predložak za organizaciju okruglog stola na temu "Teorijsko-metodološke osnove makro-projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*", koji je održan 02. i 03. juna 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Namera je bila da se kroz naučnu raspravu i kritiku istraživača i stručnih konsultanata izvrši valorizacija i dalja dogradnja ponuđenih rešenja sadržanih u predlogu teorijsko-metodoloških osnova makro-projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*.

U nauci je svaka naučno utemeljena kritika poželjna i dobrodošla. Ona pomaže naučnom napretku, što je pretpostavka društvenog razvoja i emancipacije i omogućuje negovanje i razvijanje kritičke svesti aktera u akademskoj zajednici.

U savremenosti sve više sazreva svest da je tranzicija kulture bitna pretpostavka socijalne transformacije balkanskih društava, njihove modernizacije i razvoja, izgrađivanja kulture mira, regionalne saradnje i evrointegracije.

Zbornik pred vama sadrži: skicu makro-projekta sa dinamikom realizacije projektnih aktivnosti 2006-2010, spisak istraživačkog tima i saradnika, skice potprojekata, selektivnu bibliografiju radova domaćih i stranih autora o Balkanu, kao i diskusije učesnika okruglog stola.

Zahvaljujemo Ministarstvu nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije na razumevanju značaja ove teme i podršci našem makro-projektu. Uvereni smo da će istraživački tim, zajedno sa spoljnim saradnicima i stručnim konsultantima, svojim stvaralaštvom i ovog puta opravdati ukazano nam poverenje.

*Rukovodilac makro-projekta 149014D
Prof. dr Ljubiša Mitrović*

SKICA MAKRO-PROJEKTA
“KULTURA MIRA, IDENTITETI I MEĐUETNIČKI ODNOSI
U SRBIJI I NA BALKANU U PROCESU EVROINTEGRACIJE”
(2006-2010)

POTPROJEKTI

1. **Geokultura razvoja i kultura mira u Srbiji i na Balkanu u kontekstu savremenih strukturnih promena**
(rukovodilac: prof. dr Ljubiša Mitrović)
2. **Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije**
(rukovodilac: prof. dr Dragana Zaharijevski)
3. **Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu**
(rukovodilac: prof. dr Dragoljub B. Đorđević)
4. **Obrazovanje i etika mira na Balkanu**
(rukovodilac: doc. dr Natalija Jovanović)
5. **Kultura mira, mediji i modeli kulturne politike**
(rukovodilac: doc. dr Mirjana Kristović)

OČEKIVANI REZULTATI NA PROJEKTU

Dosadašnja istraživanja društvenih promena na Balkanu, između ostalog, omogućuju nam dva saznanja: prvo, da kultura nije nevinna kada su u pitanju procesi dezintegracije i sukoba na Balkanu i drugo, da je u praksi petnaestogodišnje tranzicije uloga kultura podcenjena, u kontekstu dominacije neoliberalne strategije društvenog razvoja. Savremeni Balkan i njegovi akteri (elite) razapeti su između modernizacije i retradicionalizacije. Novonastajuća društva u regionu imaju protivrečan “tranzitorni identitet”. U njima je na delu strategija zavisne modernizacije postsocijalističkih društava sa brojnim implikacijama na socijalnu strukturu, društvene odnose i razvoj.

Transdisciplinarno istraživanje uloge kulture u savremenim društvenim promenama u Srbiji i na Balkanu može dovesti do relevantnih rezultata i teorijski utemeljenih zaključaka o mestu i ulozi tranzicije kulture u procesu modernizacije, razvoja i reforme postsocijalističkih društava. Rezultati istraživanja na projektu mogu koristiti:

- za naučno razumevanje mesta i uloge tranzicije kulture u socijalnoj dinamici savremenih postsocijalističkih društava i oblikovanje teorijskog modela za izgrađivanje modernog građanskog društva na Balkanu;
- za saznanje društvenih zakonitosti u funkciji sistemskih reformi i evrointegracijskih procesa u Srbiji i na Balkanu;

- za izvođenje relevantnih sintetičkih zaključaka o odnosu geoistorije, kulture i politike na ovom prostoru, o dejstvu kako racionalnih strategija društvenih aktera, tako i iracionalnih faktora (matrica “kolektivno-nesvesnog” /Jung/) u društvenim promenama na Balkanu kroz istoriju i u savremenosti;
- za izgrađivanje nove koncepcije i modela kulturne politike u funkciji razvoja multikulturnih društava;
- za izgrađivanje nove politike međuetničkih odnosa u cilju smanjenja etničke distance i jačanja kulture mira među narodima na Balkanu;
- za reformu sistema obrazovanja i afirmisanje etike mira;
- za razvijanje strategije regionalne kulturne saradnje i afirmisanje vrednosti modernog evropskog društva i evrointegracije;
- za očuvanje nacionalnih kulturnih identiteta i izgrađivanje njihovog modernog, građanskog i pluralnog evropskog karaktera;
- razvijanje moderne koncepcije o Balkanu kao jedinstvenom kulturnom prostoru na kome se susreću i prožimaju različite kulture i izgrađuju nove strategije regionalne kulturne saradnje
- razvijanje strategije kulturne saradnje sa dijasporom u cilju očuvanja nacionalnog kulturnog identiteta naših sunarodnika i njihove kulturne integracije.

PREDMET, OPIS I ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA NA PROJEKTU

Savremeni Balkan ima “moćnu ontologiju” (M. Todorova), bez čijeg je razumevanja teško odgonetnuti dinamiku aktuelnih socijalnih, političkih i kulturnih procesa u savremenosti. Bez obzira na preduzete tranzicijske promene i evrointegracijske napore aktuelnih elita, on je još uvek ranjiv. Nalazi se u senci sablazni geoistorije i u stanju nedovršenog rata i neizgrađenog mira. Stoga je oblikovanje nove kulture mira i politike multikulturalizma i etničke tolerancije, ključna karika moderne politike razvoja i evrointegracije Balkana.

Kultura mira na Balkanu povezana je sa globalnim, regionalnim i nacionalnim strategijama društvenog razvoja i prevladavanja strukturalnih nejednakosti u savremenom svetu. Izvesno je da nije moguć trajan mir među narodima ako su socijalno fragmentisani i klasno porobljeni. Unutrašnja sloboda građana i naroda uvek je, manje ili više, uslovljavala i njihovu spoljnu slobodu i kvalitet međunacionalnih, međudržavnih i globalnih odnosa, kao i obrnuto. Samo se u ključu socijaldemokratskog razvoja i procesa regionalne i evropske integracije može očekivati napredak i mir na Balkanu. Istraživanje racionalnih pretpostavki za razvoj, mir i evrointegraciju Balkana smatramo jednim od najznačajnijih izazova za savremenu nauku.

U fokusu analize je uloga kulture u savremenim strukturalnim promenama društava u Srbiji i na Balkanu, sa posebnim težištem na istraživanju njene razvojne, civilizacijske i integrativne funkcije. U predmetnom registru, kroz teorijsku problematizaciju, ali i empirijska

istraživanja, analiziraće se: osobenosti geokulture razvoja balkanskih društava i njihov uticaj na integracione i dezintegracione procese – retradicionalizaciju, modernizaciju i evrointegraciju Srbije i Balkana; sudbina identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana; kvalitet međuetničkih odnosa i njihov uticaj na kulturu mira i saradnje među balkanskim narodima; uloga obrazovanja kao faktora akulturacije i socijalizacije i izgradnje etike mira; istraživanje modela kulturne politike u službi multikulturalizma, kulture mira i regionalne saradnje.

Istraživanje će imati kako teorijski značaj u problematizaciji i kritičkoj konceptualizaciji, redefinisaju ključnih kategorija savremenih problema tranzicije kulture, modernizacije i razvoja, tako i za postuliranje nove osnove za moguće izgrađivanje optimalnog modela politike međuetničke tolerancije, kulturne politike, kulture mira i saradnje na Balkanu i njegove evrointegracije.

PRIKAZ PREDMETA ISTRAŽIVANJA I OČEKIVANIH REZULTATA

Predmet makroprojekta je istraživanje osobenosti geokulture razvoja i tranzicije kulture u savremenim strukturnim promenama društva Srbije i Balkana i njihove regionalne i evropske integracije. Ključne istraživačke dimenzije predmeta su: kulturni identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, međuetnički odnosi i kultura mira u Srbiji i na Balkanu; reforma obrazovanja u službi etike i pedagogije mira; modeli kulturne politike, mediji i kultura mira, procesi saradnje i evrointegracije na Balkanu.

Pored teorijskog značaja, rezultati istraživanja mogu imati dijagnostičku i prognostičku funkciju za oblikovanje moderne strategije društvene i kulturne akcije. Ti rezultati omogućiće otkrivanje realnih uzroka brojnih dezintegracionih procesa, protivrečnosti i konflikata u sferi kulturnih i međuetničkih odnosa, ali će i ukazati na aktere i moguće strategije i instrumente demokratske političke kulture (modele kulturne politike, ulogu reformisanog sistema vrednosti i obrazovanja, medije) u njihovom prevladavanju, kao i u afirmisanju kulture mira i saradnje na Balkanu, njegove modernizacije, razvoja i uspešne evrointegracije.

U našem istraživanju posebno će se istražiti značaj tranzicije kulture, reformisanog sistema vrednosti, modernih oblika obrazovanja i socijalizacije ličnosti, uloga nauke, modernih elita, univerziteta i medija za izgrađivanje nove kulturne orijentacije društvenih aktera, za jačanje etničke tolerancije i kulture mira i saradnje u Srbiji i na Balkanu.

Makroprojekat bi imao teorijsko-empirijski karakter i bavio bi se sociološkim istraživanjem tranzicije kulture kao sastavnog dela strukture i dinamike društva, ali i strukture ličnosti i identiteta društvenih grupa kao aktera u procesima strukturnih promena u Srbiji i na Balkanu u kontekstu njihove regionalizacije i evrointegracije. Rezultati istraživanja mogu biti teorijski izazovni i relevantni za modeliranje modernog koncepta kulturne politike i zasnivanje racionalne socijalne i kulturne akcije u funkciji jačanja

procesa regionalne i evropske integracije, ostvarivanja kulture mira, formiranja i razvoja modernog građanskog društva na Balkanu i njegovog napretka.

U okviru realizacije istraživačke strategije makroprojekta realizovaće se dva empirijska istraživanja na sledeće teme:

1. Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu,
2. Protivrečnosti socijalizacije školske omladine u uslovima tranzicije i kultura mira u Srbiji i na Balkanu.

ŠEST KLJUČNIH REČI KOJE KARAKTERIŠU SADRŽAJ PROJEKTA

- kultura mira
- identiteti
- međuetnički odnosi
- modeli kulturne politike
- Balkan
- evrointegracija

**Dinamika rada na makro-projektu
“KULTURA MIRA, IDENTITETI I MEĐUETNIČKI ODNOSI
U SRBIJI I NA BALKANU U PROCESU EVROINTEGRACIJE”
(2006-2010)**

**I FAZA (2006)
RAD NA TEORIJSKO-METODOLOŠKOJ ELABORACIJI
MAKRO-PROJEKTA**

- Organizacija okruglog stola “**Teorijsko-metodološke osnove makro-projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije (149014D)***” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Ljubiša Mitrović, prof. dr Dragoljub B. Đorđević i mr Dragan Todorović)
Učesnici: članovi tima i stručni konsultanti
Jun 2006.
- Organizacija naučnog skupa sa međunarodnim učešćem “**Kultura u strukturnim promenama u Srbiji i na Balkanu u kontekstu evrointegracije**” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Ljubiša Mitrović, prof. dr Đokica Jovanović i prof. dr Božo Milošević)
Učesnici: članovi tima i gosti iz inostranstva
Oktobar 2006.
- Objavljivanje tematskog zbornika “**Balkan u procesu evrointegracije**” (priređivači: prof. dr Ljubiša Mitrović, prof. dr Milorad Božić, prof. dr Jovan Živković)

**II FAZA (2007)
EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE**

- *Elaboracija teorijsko-hipotetičkog okvira i rad na metodološkim instrumentima za empirijska istraživanja:*
“**Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu**” (koordinator – prof. dr Dragana Zaharijevski i zamenik doc. dr Danijela Gavrilović)
“**Protivrečnosti socijalizacije školske omladine u uslovima tranzicije i kultura mira u Srbiji i na Balkanu**” (koordinator – doc. dr Natalija Jovanović, zamenik prof. dr Ljubinko Milosavljević)
- Okrugli sto “**Rasprava o metodološkim instrumentima za empirijsko sociološko istraživanje**” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Dragana Zaharijevski i doc. dr Natalija Jovanović)
Učesnici: članovi tima i stručni konsultanti
April 2007.
- Terensko empirijsko istraživanje (metodolog mr Jasmina Petrović)
Maj – Juni 2007.

- Naučni skup sa međunarodnim učešćem “**Identiteti u uslovima regionalizacije i globalizacije Balkana**” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Nikola Božilović i doc. dr Branislav Stevanović)

Oktoibar 2007.

- Objavljivanje tematskog zbornika “**Manjinske i verske zajednice u Srbiji**” (priređivači: prof. dr Dragoljub B. Đorđević, doc. dr Danijela Gavrilović i mr Dragan Todorović)

III FAZA (2008) **ANALITIČKA FAZA**

- *Obrada empirijske građe, analiza i interpretacija podataka*
- Okrugli sto “**Protivrečnosti socijalizacije školske omladine i nasilje u školi**” (organizatori i priređivači zbornika: doc. dr Natalija Jovanović, prof. dr Ljubinko Milosavljević i doc. dr Aleksandra Kostić)

Maj 2008.

- Naučni skup sa međunarodnim učešćem “**Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu**” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Dragana Zaharijevski, prof. Jovan Živković i doc. dr Danijela Gavrilović)

Oktoibar 2008.

- Objavljivanje tematskog zbornika “**Geokultura razvoja i kultura mira na Balkanu**” (priređivači: prof. dr Ljubiša Mitrović, prof. dr Božo Milošević, prof. dr Milorad Božić)

IV FAZA (2009) **ANALITIČKO-NORMATIVISTIČKA FAZA**

- *Traganje za modelima kulturne i obrazovne akcije u funkciji kulture mira i saradnje na Balkanu*
- Okrugli sto “**Obrazovanje, etika i pedagogija mira**” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Ljubinko Milosavljević, doc. dr Natalija Jovanović, doc. dr Vesna Miltojević)

Maj 2009.

- Naučni skup sa međunarodnim učešćem “**Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnog društva, mediji i kultura mira**” (organizatori i priređivači zbornika: doc. dr Mirjana Kristović, doc. dr Branislav Stevanović, prof. dr Vjekoslav Butigan)

Oktoibar 2009.

V FAZA (2010)
AKCIJSKA FAZA

- Implementacija rezultata istraživanja
- Pisanje završne studije
- Javna prezentacija rezultata istraživanja
- Naučni skup sa međunarodnim učešćem “**Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije**” (organizatori i priređivači zbornika: prof. dr Ljubiša Mitrović i rukovodioci potprojekta)

**SPISAK ISTRAŽIVAČKOG TIMA I SARADNIKA MAKRO-PROJEKTA
“KULTURA MIRA, IDENTITETI I MEĐUETNIČKI ODNOSI
U SRBIJI I NA BALKANU U PROCESU EVROINTEGRACIJE”
(2006-2010)**

POTPROJEKTI

1. **Geokultura razvoja i kultura mira u Srbiji i na Balkanu u kontekstu savremenih strukturnih promena**
(rukovodilac: prof. dr Ljubiša Mitrović)
 - Članovi potprojekta iz istraživačkog tima: prof. dr Ljubiša Mitrović, prof. dr Milorad Božić, prof. dr Božo Milošević, prof. dr Đokica Jovanović, doc. dr Srđan Golubović, doc. dr Vesna Milojević, mr Gordana Stojić (saradnici van istraživačkog tima: prof. dr Slobodan Miladinović, prof. dr Petar Golubović)
 - Angažovani stručni konsultanti iz zemlje na potprojektu: dr Zoran Vidojević, prof. dr Danilo Ž. Marković
 - Angažovani stručni konsultanti iz inostranstva na potprojektu: dr Velina Topalova (Sofija, Bugarska), dr Zinaida Tihonova Golenkova (Moskva, Rusija)

2. **Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije**
(rukovodilac: prof. dr Dragana Zaharijevski)
 - Članovi potprojekta iz istraživačkog tima: prof. dr Dragana Zaharijevski, prof. dr Nikola Božilović, doc. dr Danijela Gavrilović, doc. dr Branislav Stevanović, Snežana Spasić (saradnici van istraživačkog tima: mr Jelena Petković)
 - Angažovani stručni konsultanti iz zemlje na potprojektu: prof. dr Zagorka Golubović, prof. dr Čedomir Čupić
 - Angažovani stručni konsultanti iz inostranstva na potprojektu: prof. dr Đorđe Mladenovski (Skoplje, Makedonija), dr Erik Gordi (Masačusets, USA)

3. **Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu**
(rukovodilac: prof. dr Dragoljub B. Đorđević)
 - Članovi potprojekta iz istraživačkog tima: prof. dr Dragoljub B. Đorđević, prof. dr Jovan Živković, doc. dr Danijela Gavrilović, mr Dragan Todorović, mr Marijana Filipović, mr Danijela Zdravković, Irena Veljković
 - Angažovani eksperti iz zemlje na potprojektu: dr Tomislav Branković, mr Goran Bašić
 - Angažovani eksperti iz inostranstva na potprojektu: prof. dr Petar-Emil Mitev (Sofija, Bugarska), prof. dr Ivan Cvitković (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)

4. **Obrazovanje i etika mira na Balkanu**

(rukovodilac: doc. dr Natalija Jovanović)

- Članovi potprojekta iz istraživačkog tima: doc. dr Natalija Jovanović, prof. dr Ljubinko Milosavljević, mr Suzana Marković-Krstić, mr Lela Milošević (saradnici van istraživačkog tima: prof. dr Blagoje Nešić, doc. dr Jelisaveta Todorović)
- Angažovani eksperti iz zemlje na potprojektu: prof. dr Stanoje Ivanović, prof. dr Miomir Ivković
- Angažovani eksperti iz inostranstva na potprojektu: prof. dr Petre Georgievski (Skoplje, Makedonija), prof. dr Sergej Flere (Maribor, Slovenija)

5. **Kultura mira, mediji i modeli kulturne politike**

(rukovodilac: doc. dr Mirjana Kristović)

- Članovi potprojekta iz istraživačkog tima: doc. dr Mirjana Kristović, doc. dr Aleksandra Kostić, Sandra Kostić (saradnici van istraživačkog tima: prof. dr Vjekoslav Butigan)
- Angažovani eksperti iz zemlje na potprojektu: prof. dr Mirjana Frančesko
- Angažovani eksperti iz inostranstva na potprojektu: mr Snežana Trpevska (Skoplje, Makedonija), mr Esad Bajtal (Sarajevo, BiH)

SKICE POTPROJEKATA

UDK 316.42:008(497+497.11)
316.7:911.3(497)

Ljubiša Mitrović¹
Milorad Božić²
Božo Milošević³
Đokica Jovanović⁴
Srđan Golubović⁵
Vesna Miltojević⁶
Gordana Stojić⁷

GEOKULTURA RAZVOJA I KULTURA MIRA U SRBIJI I NA BALKANU U KONTEKSTU SAVREMENIH STRUKTURNIH PROMENA⁸

Naslov istraživačke teme

Istraživačka tema *Geokultura razvoja i kultura mira u Srbiji i na Balkanu u kontekstu savremenih strukturnih promena* deo je projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Nišu, pod rukovodstvom prof. dr Ljubiše Mitrovića.

Članovi istraživačkog tima

U realizaciji potprojekta angažovani su: dr Ljubiša Mitrović – rukovodilac potprojekta, dr Milan Božić, dr Božo Milošević, dr Đokica Jovanović, dr Srđan Golubović, dr Vesna Miltojević i mr Gordana Stojić.

Saradnici u realizaciji potprojekta koji nisu članovi istraživačkog tima su: dr Slobodan Miladinović⁹, dr Petar Golubović¹⁰, dr Vjekoslav Butigan¹¹, dr Slobodan Kerkez¹² i mr Slaviša Nedeljković¹³.

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: ljubisa@filfak.ni.ac.yu

² Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: bomil@prafak.ni.ac.yu

³ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u N. Sadu. E-mail: bozomil@eunet.yu

⁴ Vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: djole@junis.ni.ac.yu

⁵ Docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: sgolub@ptt.yu

⁶ Docent Fakulteta zaštite na radu Univerziteta u Nišu. E-mail: vmiltojevic@yahoo.com

⁷ Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: agordana@filfak.ni.ac.yu

⁸ Rad sa projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

⁹ Vanredni profesor Fakulteta organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu. E-mail: miladinovic@fon.fon.bg.ac.yu

¹⁰ Redovni profesor Univerziteta u Nišu u penziji.

¹¹ Redovni profesor Univerziteta u Nišu u penziji. E-mail: butigan@ptt.yu

¹² Vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

¹³ Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Konsultanti potprojektnog istraživačkog tima

Iz inostranstva:

dr Velina Topalova¹⁴

dr Zinaida Tihonova Golenkova¹⁵

Iz zemlje:

dr Zoran Vidojević¹⁶

dr Danilo Ž. Marković¹⁷

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Balkan ima kompleksnu geoistoriju, civilizaciju i moćnu ontologiju koja zahteva ozbiljno proučavanje, tvrde istoričari.¹⁸ On ima specifičnu geokulturu i paradigmu razvoja, dodaju kulturolozi, sociolozi i ekonomisti.¹⁹ Savremeni Balkan nalazi se na civilizacijskom i razvojnom raskršću, između prošlosti i budućnosti, izazova integracionih procesa i dalje atomizacije. Rečju, između nedovršenog rata i neizgrađenog mira, kako je to definisano u izveštaju Karnegijeve komisije (*Nedovršeni mir*).

Bez obzira na određene pomake ka razvoju i evrointegracijama, koji se mogu zapaziti u orijentaciji elita, pa i većinskog dela stanovništva u balkanskim zemljama u poslednjih deset godina, Balkan je još uvek duboko podeljen geoprostor. Na njemu nije prestala da deluje "mrtva ruka" tradicionalizma i proces retribalizacije. Još uvek je snažniji kult ratničke kulture, tj. nasilja i smrti nego kulture rada, razvoja i mira. Nigde nisu tako vidljivo organski i sudbonosno povezani razvoj i mir, kroz istoriju i u savremenosti, kao što je to slučaj na Balkanu.

Otuda, ovo kompleksno i granično područje istraživanja – geokultura razvoja i tranzicija kulture Balkana – predstavlja danas veliki izazov za istraživače i zahteva transdisciplinarna istraživanja; ono može i treba da bude predmet istraživanja filozofije, istorije, sociologije, političkih nauka, socijalne politike, ekonomije, kulturologije, demografije, etnologije, antropologije, socijalne psihologije, kao i graničnih disciplina – etnopsihologije, etnokulturologije i etnosociologije. Multidisciplinarna istraživanja mogu da doprinesu razumevanju savremene socijalne i kulturne dinamike Balkana, tj. njegove specifične regionalne paradigme razvoja, kao i zasnivanju racionalne i moderne društvene akcije usmerene na ostvarivanje

¹⁴ Direktor Instituta za sociologiju Bugarske akademije nauka u Sofiji (Bugarska). E-mail: velina@sociology.bas.bg

¹⁵ Zamenik direktora Instituta za sociologiju Ruske akademije nauka u Moskvi (Rusija). E-mail: golenko@isras.ru

¹⁶ Naučni savetnik Instituta društvenih nauka u Beogradu. E-mail: zvidoje@eunet.yu

¹⁷ Redovni profesor Učiteljskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: dacamarkovic@yahoo.com

¹⁸ Videti u studijama T. Stojanovića *Balkanska civilizacija i Balkanski svetovi*, kao i M. Todorove *Imaginarni Balkan* (1997:317).

¹⁹ Opširnije o tome u studiji B. Babića, *Prelaz u tranziciju* (2000), kao i studijama Lj. Mitrovića: *Balkan – granica i most među narodima i kulturama* (2003), *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena* (2003) i *Ka kulturi mira na Balkanu* (2005).

programa reformi i demokratske tranzicije i afirmisanje kulture mira i partnerstva za razvoj na ovom geoprostoru.

Kultura u životu svakog društva igra značajnu ulogu, bez obzira na kom se stupnju društvenog razvoja ono nalazi. Ona je njegov unutrašnji supstrat, kompleksni faktor koji određuje njegovu strukturu i sociokulturnu dinamiku. Može se postaviti hipoteza da su savremena društva više zavisna od razvoja kulture nego tradicionalna. Tradicionalna društva, koja nisu bila izložena izazovima modernizacije i razvoja, dugo su autarkično trajala u znaku monotipnih tradicionalnih obrazaca kulture i načina proizvodnje i na njima zasnovanog monolitnog identiteta (društva mehaničke solidarnosti – Dirkem). Nasuprot tome, u savremenosti kultura, u novim formama istorijskog ispoljavanja, sve više utiče na pojedince i društvene grupe, na socijalno oblikovanje njihovog ponašanja i zasnivanje društvene prakse. S obzirom na to da u savremenosti postoje različiti tipovi društava (tradicionalno, moderno i postmoderno), kao i na to da se u istom konkretnom društvu prepliću elementi sva tri ova tipa društva, uticaj kulture će se ispoljavati u različitom obimu i obliku.

Polazeći od velikog značaja koji kultura ima u životu savremenog društva, za njegovu reprodukciju i transformaciju, ističemo potrebu istraživanja geokulture Balkana i značaj tranzicije kulture na Balkanu, kao pretpostavke za prihvatanje izazova modernizacije od strane savremenih aktera i njihovog okretanja evrointegracijskim procesima, razvoju i napretku.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Predmet istraživanja je odnos savremenih strukturalnih promena i kulture u Srbiji i balkanskim društvima uopšte: s jedne strane, uticaj kulturnih faktora na vrstu, obim i tempo društvenih promena, a sa druge strane, posledice simultanih društvenih promena na kulturne orijentacije i identitete. U okviru realizacije potprojekta istražiće se socijalne i kulturne strukturalne promene u Srbiji i na Balkanu kao celini u ključu sociologije društvenih promena, sa ciljem da se saznaju opšte i posebne zakonitosti koje deluju u savremenosti na ovom geoprostoru; u tom kontekstu posebna pažnja biće posvećena promenama u socijalnoj strukturi i procesima tranzicije, globalizacije, regionalizacije i evrointegracije. Takođe, istraživanjem će biti obuhvaćene specifičnosti geokulture razvoja Balkana, tj. osobene uloge regionalne balkanske kulture (ili balkanskih kultura) u razvoju ovih društava, kao i njen uticaj na kolektivne identitete, međuetničke odnose i socijalnu akciju i praksu savremenih aktera.

Cilj istraživanja treba posmatrati u kontekstu realizacije čitavog projekta *Kultura mira, identiteta i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*. Potprojekat je koncipiran kao opšti u odnosu na ostale potprojekte, odnosno njegov cilj je istraživanje strukture i dinamike srpskog i balkanskih društava i uloge kulture u procesima transformacije; ovako postavljen cilj omogućava sticanje saznanja o opštim društvenim i kulturnim uslovima neophodnim za istraživanja pojedinih problema u okviru drugih potprojekata.

S obzirom na kompleksnost teme, zadaci istraživanja ostvarivaće se istraživanjem sledećih problemskih dimenzija predmeta potprojekta:

Geoistorija, geopolitika i geokultura razvoja Balkana.

Ovako određena istraživačka tema zahteva multidisciplinarni pristup koji treba da odgovori na pitanja – kakva je uloga nacionalnih kultura i regionalne balkanske kulture u savremenim društvenim promenama; u čemu je specifičnost balkanskog kulturnog prostora; kakav je odnos između lokalnih, nacionalnih i regionalnih kultura i kakav je njihov potencijal da participiraju u evropskoj kulturi i univerzalnim vrednostima čovečanstva; kakav je odnos između geokulture razvoja i kulture mira i izbora strategija nacionalnog i regionalnog razvoja u Srbiji i na Balkanu? Sociološka analiza treba da omogući saznavanje kako unutrašnjih granica tako i razvojnih potencijala balkanskih kultura za participaciju u modernim tokovima društvenih promena u Evropi i svetu.

Balkan u kontekstu procesa globalizacije, regionalizacije i evrointegracije. U okviru istraživačke teme biće analizirana balkanska društva u tranziciji u svetlu procesa globalizacije i regionalizacije, sa posebnim težištem na istraživanju globalnih, nacionalnih i regionalnih strategija razvoja i aktera. Cilj je da se ostvari uvid u dosegnuti nivo promena i mogućnosti daljeg razvoja i unapređenja integracionih procesa. U tom smislu, izvršiće se analiza sekundarnih podataka koji se odnose na temu tranzicije, globalizacije i evrointegracije balkanskih društava, a zatim komparacija ostvarenih promena društvene strukture i efekata primenjenih strategija razvoja u Srbiji i drugim balkanskim društvima. Istovremeno, istraživaće se i snažni procesi dezintegracije, koji još uvek deluju na prostoru bivše Jugoslavije, ali su u latentnom obliku prisutni na još nekim njegovim područjima, kao i njihove sociokulturne posledice i uticaj na istorijski razvoj. Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja, prići će se izgradnji teorijskog modela autonomne strategije regionalnog razvoja Balkana u kontekstu evropskih integracija.

Globalne i regionalne strukturne nejednakosti i kultura mira na Balkanu. Kultura mira nije samo etički projekt i stvar volje ili izbora društvenih aktera – potreba za njom objektivno je determinisana strukturnim nejednakostima na globalnom nivou. U tom smislu, istraživanje sistema raspodele društvene moći u okviru savremenog svetskog sistema relevantno je za razumevanje prirode procesa segregacije u odnosima svetski centar–poluperiferija–periferija. U središtu analize biće problem strukturnih nejednakosti i kulture mira imajući u vidu kontinuirani rast nejednakosti među društvima na globalnom i regionalnom nivou.

Kulturne orijentacije aktera, strategije razvoja i kultura mira na Balkanu. Istraživanje treba da odgovori na pitanja: koji su dominantni tipovi kulturnih orijentacija u Srbiji i balkanskim društvima, koje su strategije tranzicije kulture u savremenosti i ko su akteri društvenih i kulturnih promena. U fokusu analize naći će se različiti tipovi kulture (tradicionalna, moderna i postmoderna) i potkultura, različiti tipovi kulturnog i socijalnog delovanja (ciljno-racionalno, vrednosno-racionano,

tradicionalno i afektivno), različiti tipovi interakcije kultura na Balkanu (multikulturalizam, akulturacija i interkulturalizam, odnosi kultura u rasponu od saradnje do sukoba i obrnuto).

Srbija i Balkan u evrointegracijskim procesima. Učešće balkanskih zemalja u evrointegracijskim procesima predstavlja nezaobilazni put njihove budućnosti, ostvarivanja željenog nivoa ekonomske razvijenosti i njihove političke i ekonomske stabilnosti. U istraživanju će se posebna pažnja posvetiti reformskim procesima u oblasti privrednog sistema i ekonomske politike u ovoj grupi zemalja, kao i njihovoj međusobnoj ekonomskoj i drugoj saradnji. Realno je očekivati da će ti procesi biti podsticani i konkretno (materijalno i na drugi način) pomagani od Evropske unije i njenih institucija, pa će i ova problematika naći odgovarajuće mesto u istraživanjima. Istraživaće se i nepovoljni učinci eventualnog uključivanja Srbije u evropske integracione procese na njen razvoj. U tom kontekstu evrointegracijski procesi u Srbiji imaju poseban tretman.

Balkan između retradicalizacije i modernizacije.

Predmet istraživanja je uticaj tradicije na modernizacijske procese u balkanskim društvima. Sve zemlje Balkana prolaze kroz proces modernizacije. Naslov teme sugerise dva osnovna izvora sličnosti balkanskih zemalja: zajedničku prošlost (istorijsko iskustvo u najširem smislu reči) koja determiniše ograničenja i mogućnosti društvene promene i deklarirani cilj (izgradnja modernog društva) koji određuje intencionalni aspekt promena – ponašanje aktera. Modernizacija balkanskih društava je započela krajem XIX i početkom XX veka u sličnim uslovima (agrarna patrijarhalna društva), ali je iskustvo XX veka različito (kemalizam u Turskoj, modernizacija u okviru izgradnje građanskog društva između dva rata, a zatim socijalistička modernizacija posle rata u većini balkanskih zemalja, usporena modernizacija i demokratska tranzicija). Istraživanje će obuhvatiti: identifikaciju osnovnih modela modernizacije; analizu pozitivnih i negativnih uticaja tradicije na uspostavljanje novih institucija, oblika ponašanja i sistema vrednosti; analizu oblika otpora i sukoba koji nastaju kao reakcija na procese modernizacije.

Srbija između moderne, postmoderne i antimoderne. Više od dva veka moderne istorije Srbije je obeleženo suprotstavljenošću dveju orijentacija koje se (svaka ponaosob, uglavnom isključujući drugu) smatraju konstitutivnim razvojnim potencijama – moderne i antimoderne. Ove dve orijentacije prožimaju celokupno javno polje i, naravno, tri osnovna društvena podsistema: kulturni, privredni i politički. U novijoj istoriji Srbije bilo je više modernizacijskih pokušaja koji su završeni neuspešno, ili sa varljivim uspehom. Jedan od razloga se može naći i u činjenici da je modernizacija shvatana kao import iz, na različite načine, shvaćenih "progresističkih tekovina". Modernizacija Srbije je opet aktuelno pitanje, ne samo zbog "evrointegracije" i harmonizacije odnosa na Balkanu, već, i najvažnije, zato što modernizacijski imperativ u Srbiji dobija na snazi. Sadašnja pozicija blokirane modernizacije sve je više uzrokom krize, koja postaje trajno stanje. Pažnja će biti usmerena ka nasleđu moderne u iskustvu Srbije, pre svega u kulturi i politici, kao i ka nasleđu koje su ostavili

protivnici moderne, odnosno ka orijentacijama koje su artikulisali i koje su, kao takve, snažno uticale na ukupni društveni profil Srbije. U istraživanju će, između ostalog, biti analizirano prisustvo glavnih vrednosnih orijentacija iz ovog okvira, a pre svega autoritarnosti, patrijarhalizma, tradicionalizma, liberalizma i etnocentrizma/nacionalizma. Razmatrajući konstelaciju moderna-antimoderna, neće se gubiti iz vida ni aspekti postmodernog društva, odnosno postmoderne tendencije, naročito u kulturi.

Demografske promene i društveni razvoj. Demografski preobražaj, kao kompleksan proces, zahvata promene u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva, ali i promene u socijalnoj sredini. Pored promena u nivou fertiliteta i mortaliteta, izraženih u njihovom numeričkom odnosu, dolazi do preobražaja reprodukcije i struktura stanovništva, do kvalitativno nove demografske situacije. Povezanost socio-ekonomskog i demografskog razvoja najčešće se ispoljava u vidu demografskog preobražaja visokog u niski fertilitet, smanjenja mortaliteta i niskog ili negativnog prirodnog priraštaja, kao i u promenama starosne strukture i mehaničkim kretanjima stanovništva (migracijama). Analiza demografskih kretanja balkanskih zemalja pokazuje da je kod jedne grupe zemalja proces demografske tranzicije završen ili je pri kraju, dok je kod druge grupe u toku, u skladu sa sporijim tempom društvenog i ekonomskog preobražaja. Istraživanje će biti usmereno na analizu demografskih kretanja u balkanskim zemljama, uticaj društvenih, kulturnih i konfesionalnih faktora, kao i analizu direktnih i indirektnih posledica prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva na promene u strukturi stanovništva.

Refleksije procesa tranzicije na strukturne promene privrede i stanovništva balkanskih zemalja. Većina balkanskih zemalja još uvek prolazi kroz proces tranzicije. U tom pogledu posebno su karakteristične zemlje zapadnog Balkana. Tranzicione promene u njima utiču na formiranje nove privredne strukture i strukture i kretanja stanovništva. Istraživanjem će biti obuhvaćeni različiti aspekti promene privredne strukture te grupe zemalja: počev od promena u strukturi stvaranja društvenog proizvoda, preko strukture proizvodnih i uslužnih delatnosti i tehničko-tehnološke strukture proizvodnje, pa sve do uključivanja privreda ovih zemalja u međunarodne ekonomske tokove. U istraživanju promena u strukturi stanovništva posebna pažnja će biti posvećena problemima nezaposlenosti, obrazovnoj i starosnoj strukturi stanovništva.

Ekonomska saradnja na Balkanu u funkciji ekonomskog razvoja. Skoro sve balkanske zemlje imaju problem ekonomske nerazvijenosti. Zato je njihov strateški cilj u najskorijoj budućnosti ubrzanje procesa ekonomskog razvoja. U ostvarivanju tog cilja one mogu, i moraju, koristiti različita sredstva i resurse. Njihova međusobna ekonomska saradnja i ekonomsko povezivanje predstavljaju posebno značajne činioce u tom procesu. U okviru teme istražiće se mogućnosti i uslovi za unapređenje i razvoj međusobne trgovine balkanskih zemalja i realizaciju zajedničkih projekata u oblasti privredne infrastrukture, slobodne zone, carinske unije, malogranični promet roba i prekogranična regionalna saradnja, korišćenja razvojnih resursa u poljoprivredi, turizmu, saobraćaju i dr.

Identitet rada u sistemu vrednosti na Balkanu. U društvima sa dužom racionalističkom tradicijom rad ima prepoznatljiv identitet, upravo zato što se sam kapital–odnos na njemu zasniva. Otuda, ni rasprava o bilo kojem vidu kapitala (materijalnom, socijalnom, kulturnom, ljudskom) i njihovoj osobenosti u nacionalnim, regionalnim ili globalnim okvirima, ne može da deluje “osvešćujuće” na aktere tranzicije Balkana ukoliko se ne ispita i obrazloži prepoznatljivost (identitet) rada u sistemu ključnih sociokulturnih vrednosti. Za ovu temu potrebno je analizirati i prevrednovati neka ranija istraživanja vrednovanja rada, pre svega u bivšem jugoslovenskom društvu, uz neophodno razmatranje uticaja novoliberalne ideologije na identitet rada, kako u srpskom društvu, tako i u geo-regiji Balkana.

Organizacija u tranzicijskom razvoju Balkana. Uticaj novoliberalne ideologije najsnažnije se prepoznaje u sferi promena u organizovanju rada, kao i celokupnog društvenog života. Otuda će se u istraživanju posvetiti posebna pažnja celovitom obrazloženju celine sociokulturnih uslova u kojima se ostvaruje tranzicija organizacija u globalizacijskim okvirima, ali i u regionalnim posledicama (na Balkanu).

Sociokulturni kapital kao potencijalni okvir tranzicije Balkana. U okviru ove teme obrazložiće se osobenosti sociokulturnog kapitala, koji je sadržan u pojedinim segmentima društvenog života i koji se formira pod uticajima racionalizacije u savremenim transformativnim procesima. Pri tome, posebno će se obrazložiti mogućnosti sociologije u podsticanju racionalne osnove sociokulturnog kapitala. Na taj način ukazaće se na aktuelnost socioloških saznanja, iako se ona nastoje marginalizovati pod uticajem utilitarno-pragmatičkog razumevanja kapital–odnosa.

Indikatori društvenog razvoja balkanskih zemalja. Predmet istraživanja je ostvareni nivo društvenog razvoja balkanskih zemalja. Istraživanjem će biti obuhvaćena: analiza pojmova društvena promena, rast, razvoj, progres, sa posebnim osvrtom na vrednosnu dimenziju ovih pojmova; kritički prikaz najznačajnijih teorija društvene promene i razvoja (teorija modernizacije, neomarksistički pristupi, neokolonijalna teorija, teorija refleksivne modernizacije i rizičnog društva, informatička paradigma i teorija umreženog društva); analiza problema merenja razvoja i međunarodnih komparacija (dimenzije i indikatori razvoja); indikatori humanog razvoja, informacionog razvoja, ekološki korigovani indikatori razvoja. Istraživačka tema će biti realizovana korišćenjem komparativne i statističke metode, na osnovu podataka UNDP, World Bank, EU i drugih međunarodnih organizacija, kao i podataka statističkih institucija balkanskih zemalja i rezultata objavljenih istraživanja.

Ekologija, održivi razvoj i kultura mira. Predmet istraživanja je trijada ekologija–održivi razvoj– kultura mira, sa posebnim osvrtom na utvrđivanje mesta kulture mira, zaštite životne sredine i održivog razvoja u strategijama razvoja u Srbiji i na Balkanu. Istraživanjem će biti obuhvaćeni: analiza pojmova ekologija, mir i održivi razvoj; aktivnosti međunarodnih organizacija na promociji kulture mira, zaštite životne

sredine i održivog razvoja; mesto kulture mira, zaštite životne sredine i održivog razvoja u strategijama razvoja u Srbiji (zakonska regulativa, aktivnosti ministarstava, sektorske politike, aktivnosti političkih partija i nevladinog sektora, zastupljenost ove problematike u obrazovnim programima i programima masovnih medija, izdavačka delatnost); komparacija zastupljenosti ideja kulture mira, zaštite životne sredine i održivog razvoja u strategijama razvoja balkanskih zemalja i mogućnosti saradnje i integracije (zajednički problemi i mogućnosti formiranja organizacija na nivou Balkana koje bi se bavile ovom problematikom).

Uloga obrazovanja u modernizaciji Balkana danas. Iako se uloga obrazovanja u konkretnom društvu može razumeti kao specifičan potencijal razvoja, pa samim tim i kao jedan aspekt kulturnog kapitala, posebna pažnja će biti posvećena ispitivanju mogućnosti i granica reforme visokog obrazovanja (pod uticajem tzv. Bolonjskog procesa). U tom smislu, predviđa se učešće u jednom "pilot-projektu" u srpskom društvu, kako bi se sagledao odnos kontinuiteta i diskontinuiteta u sferi prenošenja racionalnih sadržaja i uopšte kulturnih vrednosti, koji se odvija pod snažnim uticajem tehničke racionalnosti na koncept i praksu obrazovnih reformi.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Kompleksan i protivrečan položaj društava savremenog Balkana u uslovima procesa globalizacije, regionalizacije i tranzicije zahteva multidisciplinarno istraživanje radi saznavanja kako strukturnih osobenosti, tako i razvojnih mogućnosti Srbije i društava Balkana. Sledeći logiku "integrisane paradigme" (Ž. Ricer) istraživači će nastojati da iskoriste prednosti pluralističkog teorijsko-metodološkog diskursa u istraživanju predmeta potprojekta. Zbog toga ćemo se ovde ograničiti na polazne definicije osnovnih pojmova prepuštajući članovima istraživačkog tima da u okviru svojih istraživačkih tema, u skladu sa predmetom proučavanja i svojom disciplinarnom i teorijsko-metodološkom "samo-identifikacijom" ekspliciraju teorijski okvir svojih istraživanja. U definisanju osnovnih pojmova polazimo od kritičke teorije tranzicije i svetsko-sistemske teorije Imanuela Volerstina, teorije društvene promene Pjotra Štompke, teorije održivog razvoja i refleksivne modernizacije Urliha Beka, kao i teorijskih koncepte geokulture i kulture mira u savremenoj sociologiji.

Promena je konstitutivni element modernog društva. **Društvena promena** može da se odredi kao "kontinuiran, kontingentan, delimično nedeterminisan i otvoren proces, koji sprovode kolektivni akteri i koji se odvija u polju strukturisanih opcija (ograničenih mogućnosti za delovanje) nasleđenih kao akumulirani rezultat prethodnih faza istog procesa" (Sztompka 2000:450).

Početak novog milenijuma odlikuje ubrzavanje društvenih promena na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, na makro, mezo i mikro nivou. Globalizacija i tranzicija se javljaju kao dva najznačajnija oblika društvenih promena, odnosno kompleksa društvenih promena i predstavljaju stukturalni okvir za transformaciju i razvoj svih društava.

Društveni razvoj se shvata kao kompleksan, višedimenzionalni, usmereni i delimično kontrolisani proces.

Simultanost društvenih promena i neravnomernost razvoja različitih društvenih podistema spadaju u najznačajnije izazove sa kojima se balkanska društva suočavaju. Brzina društvenih promena je različita u različitim oblastima društvenog života. Promene u kulturi koje treba da omoguće prihvatanje novih vrednosti i efikasno funkcionisanje novih institucija se odvijaju najsporije (Ogbarnova teorija kulturnog zaostajanja i Darendorfova teza o tri sata) i najbolnije jer dovode do kulturne dezorganizacije i traume, anomije i osećaja ugroženosti identiteta. Zato se u novijim teorijama ističe značaj socijalnog i kulturnog kapitala društva i društvenih grupa za uspešno ostvarivanje modernizacije. U tom kontekstu potrebno je razmotriti odnos između tradicije i modernizacije, moderne-antimoderne-postmoderne, delovanje zatečenih društvenih uslova, ulogu aktera i mogućnosti i ograničenja primenjenih strategija razvoja u Srbiji i balkanskim društvima.

Pojmovi tradicije i modernosti opterećeni su vrednosnim shvatanjima zbog snažnog uticaja evrocentričnog unilinearnog shvatanja razvoja u društvenim naukama. **Tradicija** je deo istorijskog nasleđa koji predstavlja stalno prisustvo prošlosti u sadašnjosti. Ona podrazumeva orijentaciju ljudi prema prošlosti i tek kroz tu orijentaciju delovi nasleđa postaju tradicija – objekti i ideje dobijaju posebno značenje zbog svog porekla u prošlosti. Tradicija nije statična, jednom zauvek data, samoreprodukujuća, već se u određenom trenutku javlja, menja se, nestaje, nekad ponovo oživljava posle dužeg period. Može da bude prava ili izmišljena. Tradicije različitih društvenih grupa mogu da se međusobno suprotstavljaju, ali mogu i da jedna drugu ojačavaju. Za razliku od tradicije, tradicionalizam predstavlja vezivanje za prošlost kao takvu, te je po svom značenju i praktikovanju blizak konzervativizmu.

Modernost se može definisati istorijski – određivanjem prostora i vremena njenog nastanka i postojanja. Gidens definiše modernost kao “oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otprilike, sedamnaestog veka nadalje, i čiji se uticaj od tada širio, manje ili više, po čitavom svetu” (Gidens 1998:13). Drugi način definisanja je analitički, pri čemu se navode osnovni principi ili indikatori modernosti, često u suprotstavljanju tradicionalnom društvu. U okviru teorija modernizacije, kao osnovni indikatori modernizacije najčešće se ističu industrijalizacija, urbanizacija, povećanje stepena pismenosti, promena sistema vrednosti, proširivanje političke participacije, sekularizam, ravnopravnost polova i tako dalje.

Pored dihotomije tradicionalno-moderno, analiza procesa modernizacije u Srbiji i na Balkanu može se postaviti na temelju razlikovanja i suprotstavljanja moderne i antimoderne. **Modernu i antimodernu** ne određujemo kao par moderno-tradicionalno, već i zbog toga što u tradicionalnom ima modernizujućeg, kao i što se u modernom često nalaze blokirajući (nerazvojni) aspekti. Ovako određen problem upućuje, između

ostalog, i na traganje za potencijama otvorenosti u tradicionalnom i za potencijama zatvorenosti u modernom. Parafrazirajući naslov Poperove rasprave, istraživački interes se kreće u okviru dinamike modernizujućih i, njima, “neprijateljskih”, suprotstavljenih tendencija. Dok zastupnici moderne naglašavaju da se razlike između Srbije i Evrope modernizacijom mogu prevazići, dotle zastupnici antimoderne u konzervaciji razlika vide jedino poželjno ishodište. Pritom je potrebno imati u vidu i aspekte postmodernog društva uprkos tome što u Srbiji i modernizam mukotrпно opstaje i uprkos teorijskim kontroverzama koje se vezuju za ovaj pojam.

Za modernost je karakteristično da je “imanentno globalizujuća” (Gidens 1998:68). Za početno određenje pojma **globalizacije** može se prihvatiti Gidensova definicija ovog procesa kao “intenzifikacije društvenih odnosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i *vice versa*” (1998:69). Otuda se globalizacija može shvatiti kao “delovanje na daljinu” koje oblikuje regionalni, nacionalni, lokalni i lični nivo društvenog iskustva. Novinu modernog novog globalnog sistema predstavlja “širenje društvenih odnosa kroz nove dimenzije tehnološke, organizacione, administrativne i pravne aktivnosti, kao i stalno jačanje međupovezanosti posredstvom moderne komunikacijske mreže i nove informacione tehnologije” (Held 1997:37). Na tom se, pak, određenju ne bi smelo stati. Neophodno je sagledati društveno-istorijski kontekst i sadržaj globalizacije kao duboko konfliktnog povezivanja na temelju planetarizacije kapitala i, u ovoj istorijskoj epohi, svekolike moći Zapada, pre svega Sjedinjenih Država.

Društvene promene u Srbiji i balkanskim društvima moraju se posmatrati u kontekstu sve veće međuzavisnosti na svetskom nivou, sa jedne strane, ali i kao odgovor na izazove koje pred većinu ovih zemalja (osim Grčke i Turske) postavljaju procesi **tranzicije**. U savremenoj sociologiji i politikologiji postoje različiti načini definisanja prakse društvenih promena koje su nastale implozijom socijalizma. Tranzicija bivših socijalističkih društava uključuje kompleks usmeravanih istovremenih promena (političku, ekonomsku i kulturnu transformaciju društva) koje treba da dovedu do uspostavljanja višepartijskog političkog sistema, tržišne privrede i kulturnog pluralizma. Posle početnog optimizma u čijem je središtu bilo uverenje o lakoj promeni, ova društva su se suočila sa nizom problema što je dovelo do “napuštanja simplifikatorskog linearno evolucionističkog gledišta u korist mekših varijanti neoevolucionizma, koje uključuju teze o alternativnim pravcima razvoja, “različitim putevima iz socijalizma”, “otvorenoj budućnosti” i sl.” (Lazić 2000:8). Zbog toga mnogi autori upotrebljavaju pojam postsocijalističke transformacije sa ciljem da ukažu na to da je reč o kompleksnom i protivrečnom procesu čiji ishod nije unapred određen i u kome ima dobitnika, gubitnika i suvišnih. Pored toga, početne zajedničke karakteristike ovih društava sve više gube na značaju – ona se individualizuju, a na značaju sve više dobijaju drugi oblici grupisanja (srednjeevropske zemlje nasuprot balkanskim) (Lazić 2000:9). Ipak, zajedničko za sva ta društva jeste uspostavljanje kapitalizma, pri čemu

preovlađuju društva s kapitalizmom ponovljene prvobitne akumulacije bogatstava i ogromnim socijalnim nejednakostima.

Ako **kulturu** definišemo, kako to čini prof. Miloš Ilić, kao skup svih onih pojava i tvorevina koje je čovek proizveo svojim materijalnom i duhovnom aktivnošću, a čiji se osnovni smisao sastoji u tome da se olakša održavanje, produženje i napredak ljudskog društva (Ilić 1991:13), onda se iz ove definicije mogu specificirati sledeća značenja kulture: 1) ona je proizvod čovekove materijalne i duhovne aktivnosti, tj. rada; 2) ona je istorijska i dinamička pojava; 3) ona je kumulativna pojava i posredstvom nje se obezbeđuje kulturni kontinuitet, tj. sastavni je deo progressa kao uzlazne komponente društvenog kretanja; 4) suštinsko obeležje kulture jeste da ona ima u osnovi ljudske, odnosno humanističke kriterije, tj. da služi čoveku i njegovoj emancipaciji (Ilić 1991:13-14).

Kultura može da se posmatra u dva svojstva (Sztompka 2000:451): kao *kontekst promene*, tj. zaliha kulturnih resursa koje akteri koriste, i kao *objekt promene* na koji utiče praksa; kultura je u isto vreme sredstvo promene i proizvod promene. Zato je važno proučavati posledice društvenih promena na kulturno okruženje aktera – povećavanje ili smanjivanje kulturnih resursa za dalju promenu, i posebno način na koji društvena promena podsticajno ili ograničavajuće utiče na dinamički potencijal za delovanje.

Pojam **geokulture razvoja** uveo je u savremenu sociologiju Imanuel Volderstein (Wallerstein 1991) sa ciljem da objasni specifičan odnos između geoprostora i kulture (u najširem smislu) i njihov uticaj na reprodukciju i promene svetskog sistema. Geokultura je unutrašnja, prikriivena strana svetskog sistema; termin geokultura ne znači da je ona nadlokolna ili nadnacionalna, već da je to kulturni okvir u kome deluje svetski sistem (geokultura je naličje geopolitike). Geokultura je sredstvo reprodukcije i legitimacije svetskog sistema, ali i sredstvo njegovog osporavanja i promene; u tom smislu ona predstavlja “ideološko bojno polje modernog svetskog sistema” (Wallerstein 1991:158-184). Pojam geokulture razvoja Balkana koristi se ovde u specifičnom značenju “razlika koje proizilaze iz nacionalnih kulturnih identiteta i njihovih uticaja na razvoj nacija i država na određenom prostoru, tj. kao izraz odnosa geografije i kulture i njihovog zajedničkog uticaja na društveni razvoj i identitet društava na Balkanu” (Mitrović 2002:25).

Ideja o miru kao uspostavljanju, negovanju i očuvanju skladnih odnosa u zajednicama i postizanju unutrašnje duhovne ravnoteže svakog pojedinca prisutna je kroz čitavu istoriju filozofske misli. O **kulturi mira** počinje intenzivnije da se raspravlja od 1989. godine, posle *Međunarodnog kongresa o miru u duhu ljudi* (Jamskur, Obala Slonovače); u deklaraciji usvojenoj na ovom kongresu, mir se određuje kao poštovanje života, najviša vrednost čovečanstva, kao duboka privrženost ljudskog bića načelima slobode, pravde, jednakosti i solidarnosti među ljudskim bićima i skladan odnos čovečanstva i okoline (*Congres international sur la paix dans l'esprit des homes*, 1989:53).

Kultura mira je skup vrednosti, stavova, oblika ponašanja i načina života koji odbacuje nasilje i teži prevenciji konflikata tako što prepoznaje njihove uzroke i nastoji da ih reši kroz dijalog i pregovaranje između pojedinaca, grupa i nacija (*Culture of Peace, Declaration and Programme...*). Svaki pojedinac je pozvan da u tom smislu preuzme odgovornost za svoje ponašanje.

Akcionni plan UN određuje osam oblasti u kojima treba sprovesti konkretne mere za podsticanje kulture mira: 1. podsticanje kulture mira kroz obrazovanje; 2. promovisanje održivog ekonomskog i društvenog razvoja; 3. promovisanje poštovanja svih ljudskih prava; 4. osiguravanje jednakosti između muškaraca i žena; 5. podsticanje demokratske participacije; 6. unapređivanje razumevanja, tolerancije i solidarnosti; 7. podržavanje učešća u komunikaciji i slobodan tok informacija i znanja; i 8. promovisanje međunarodnog mira i sigurnosti.

Preduslov daljeg razvoja pojedinačnih društava i opstanka čitavog čovečanstva je harmonizacija odnosa na relaciji čovek-čovek i čovek/društvo-priroda. Rešavanju krize ili smanjenju rizika (U. Bek) u biosferi, tehnosferi i sociosferi mogu da doprinesu promene u vrednosnim orijentacijama, izgrađivanje kulture koja nema za cilj apostrofiranje kulturnih razlika niti odvajanje čoveka/društva od prirode, prelazak od antropocentrizma ka ekocentrizmu, od kulture rata ka kulturi mira i prihvatanje održivog razvoja kao paradigme daljeg razvoja. Na značaj rešavanja ovih problema i potrebu ekohumanizacije odnosa u društvu, između društava i društva i prirode ukazuju i Ujedinjene nacije proglašivši dekadu u kojoj živimo dekadom kulture mira i obrazovanja za održivi razvoj.

Pojam održivog razvoja uvodi dimenziju odgovornosti za budućnost i ponovo vraća u središte interesovanja odnos društvo-priroda. **Održivi razvoj** zapravo podrazumeva usklađivanje između privrednog rasta, socijalne pravde i zdrave životne sredine i obuhvata ekonomski, tehnološki, socijalni i kulturni razvoj usklađen sa potrebama zaštite i unapređenja životne sredine i potrebama budućih generacija, kao i sa principima razvojne politike i politike zaštite životne sredine. Održivost ne označava status quo, već znači traganje za načinima da se poboljšaju uslovi života u zajednici jačanjem veze između ekonomije, okruženja i društva (*Rio deklaracija, 1992*).

Polazleći od ovako određenih osnovnih pojmova i problemskih dimenzija predmeta potprojekta mogu se definisati *osnovne polazne hipoteze*:

1. Balkan ima moćnu socijalnu i kulturnu ontologiju. Njegova prošlost je u znaku geoistorije i geopolitike, a savremenost u znaku geoekonomske tranzicije i geokulture razvoja.
2. Postsocijalistička društva na geoprostoru Balkana razapeta su između retradicionalizacije i modernizacije.
3. Modernizacija, demokratizacija, razvoj i evrointegracija za balkanska društva predstavljaju ključna pitanja za njihovu tranziciju od autoritarnih i blokiranih ka modernim i građanskim društvima.

4. Kulturna orijentacija aktera i izbor strategija razvoja bitno utiču na određeni tip "proizvodnje društva" (A. Turen), društvenih odnosa i kulturu mira.
5. Sledeći neoliberalnu strategiju razvoja većina balkanskih elita danas svesno ili nesvesno doprinosi proizvodnji zavisnih društava kapitalizma svetske poluperiferije, koja odlikuje periferizacija privrede i društva i visoka unutrašnja i spoljna konfliktnost.
6. Globalizacija je civilizacijski okvir razvoja i akulturacije za čovečanstvo, pa samim tim i balkanska društva u tranziciji, ali istovremeno i proces neokolonizacije. Transformacija balkanskih društava odvija se uz proces njihovog simultanog prilagođavanja izazovima i trpljenja veoma nepovoljnih posledica globalizacije.
7. Socijalna struktura balkanskih društava nastaje, prvenstveno, na temelju privatizacije i preplitanja bogatstava i politike moći, na jednoj, i siromaštva i politike nemoći, na drugoj strani. Srednji slojevi su većinom u procesu socijalne degradacije.²⁰
8. U savremenosti balkanskih društava prisutne su različite strategije razvoja (strategija retraditionalizacije, liberalne zavisne modernizacije, neokonzervativnog razvoja i socijal-demokratska strategija), kao i različiti društveni akteri (konzervativni, liberalno-demokratsko reformistički i socijal-demokratski).
9. Među društvenim akterima modernizacije i razvoja značajnu ulogu igraju novi preduzetnici, zapravo krupni privatni vlasnici, i menadžeri.
10. Pri izboru i definisanju strategija nacionalnog, regionalnog i globalnog razvoja Balkana iskustvo razvijenih društava opominje da se društveni razvoj mora integralno definisati, uz vođenje računa o ekološkoj jednačini, održivom razvoju i humanističko-emancipatorskom koeficijentu.
11. Reforma kulture i povećanje njenog razvojnog kapaciteta (sistema vrednosti, kulturnih orijentacija, relevantnog kulturnog kapitala, nauke i obrazovanja) danas je ključna pretpostavka za razvoj balkanskih društava i širenje kulture mira.
12. Razvoj i mir su organski povezani. Uprkos istorijskom nasleđu sukoba i nerazvijenosti, strategija partnerstva za razvoj i mir opredeljuje dalju dinamiku na prostoru Balkana.
13. Tranzicija kulture od autoritarnih oblika tradicionalizma i etnocentrizma ka demokratskoj, pluralističkoj, građanskoj kulturi omogućava afirmaciju vrednosti multikulturalizma, etničke tolerancije, poštovanja prava drugih na razliku i zasnivanje kulture mira.
14. Afirmacija mira među ljudima i narodima dijalektički je povezana sa unutrašnjim i spoljnim slobodama, sa procesima prevladavanja strukturalnih klasnih i regionalnih nejednakosti (segregacija u društvu i u svetu) i stvaranjem socijalnih, političkih i kulturnih pretpostavki za opšteljudsku emancipaciju.

²⁰ Zahvaljujemo se dr Zoranu Vidojeviću, stručnom konsultantu na našem potprojektu, na sugestijama u konstruisanju ove hipoteze.

Metodološki pristup i saopštavanje rezultata

U istraživanju uloge kulture, a posebno geokulture razvoja i kulture mira, u društvenim promenama u Srbiji i na Balkanu, koristiće se pluralistički teorijski diskurs i multidisciplinarni metodološki pristup. To obavezuje da kulturu interpretiramo u antropološkom, istorijskom, kulturološkom i sociološkom ključu – kao totalnu društvenu pojavu, koja određuje biće i svest, strukturu i dinamiku društva kao jedinstvo, ali i odlučujuće utiče na formiranje ličnosti i kolektivnog identiteta društvenih grupa.

U istraživanju ćemo se koristiti kombinovanim pluralističkim, teorijsko-metodološkim pristupom. Kombinacijom ovih različitih metodoloških pristupa i perspektiva učiniće se pokušaj da se kroz teorijsku problematizaciju, ali i empirijski sociološki zahvat, dođe do relevantnih podataka i saznanja za objašnjenje kolektivnih matrica etnopsihologije, kulturnih orijentacija, balkanske paradigme razvoja, geokulture razvoja, a posebno za mogućnosti zasnivanja demokratske kulture mira u funkciji partnerstva za mir i razvoj Balkana i njegovu integraciju u evropske strukture.

Ovakav pluralistički multidisciplinarni teorijsko-metodološki pristup istraživanju uloge geokulture razvoja i kulture mira u savremenim društvenim procesima u Jugoistočnoj Evropi, treba da nam omogući da dođemo do kompleksnog odgovora na pitanja – kakva je uloga nacionalnih kultura i regionalne balkanske kulture na savremene društvene promene; u čemu je specifičnost balkanskog kulturnog prostora, kakav je odnos između lokalnih nacionalnih i regionalnih kultura i kakav je njihov potencijal da participiraju u evropskoj kulturi i sistemu univerzalnih vrednosti savremenog čovečanstva. Sociološka analiza treba da nam omogući saznavanje kako unutrašnjih granica tako i razvojnih potencijala balkanskih kultura za participaciju u modernim tokovima društvenih promena u Evropi i svetu.

Kompleksna problematika predmeta makroprojekta i potprojekta zahteva upotrebu različitih metoda i tehnika istraživanja iz sociologije, ekonomije, političkih nauka, statistike. U radu će biti komplementarno korišćene sledeće metode i tehnike: istorijsko-komparativna metoda, analiza sadržaja, studija slučaja, statistička metoda, anketa. Istraživanja će takođe biti orijentisana ka analizi i interpretaciji empirijskog materijala i publikovanih nalaza drugih istraživača. Članovi istraživačkog tima će, u skladu sa svojim teorijsko-metodološkim orijentacijama i istraživačkom temom, dalje razviti metodologiju istraživanja.

Saopštavanje rezultata i spisak predviđenih publikacija

Rezultati istraživanja biće saopštavani i publikovani na sledeće načine:

- a) naučnim člancima u domaćim i stranim časopisima,
- b) priložima u odgovarajućim zbornicima radova,
- c) radovima u zbornicima sa ovog projekta, odnosno potprojekata,
- d) posebnim studijama,
- e) saopštenjima i referatima na domaćim i stranim naučnim skupovima: savetovanjima, simpozijumima, okruglim stolovima, tribinama,
- f) finalnom monografijom.

Istraživački tim će izdati sledeće publikacije:

- Mitrović, Lj. (2006) *Balkanska raskršća i alternative*.
 Mitrović, Lj. (2006) *Balkan u vrtlogu tranzicije*.
 Arrachchige-Don, N. S. and Lj. Mitrović (eds.) (2006) *The Balkans in the Transition*.
 Božić, M., Živković, J. i B. Milošević (prir.) (2006) *Balkan u procesu evrointegracije*.
 Mitrović, Lj., Kristović, M. i D. Gavrilović (2006) *Za studije balkanskih kultura*.
 Božić, M. i S. Golubović (2007) *Srbija i Balkan u evrointegracijskim procesima*.
 Jovanović, Đ. (2007) *Moderna i anti-moderna u Srbiji*.
 Milošević B. (2007) *Organizacija u tranzicijskom razvoju Balkana*.
 Miltojević, V. (2007) *Ekologija i održivi razvoj*.
 Mitrović, Lj. (2007) *Sociologija razvoja savremenog društva*.
 Mitrović, Lj. (2007) *Globalizacija, razvoj i alternative*.
 Mitrović, Lj. (2007) *Balkan u ključu geokulture i sociologije razvoja* (Izbor iz studija o Balkanu 1996-2006).
 Milošević B. (2008) *Modernizacija i preduzetništvo*.
 Božić, M. i S. Golubović (2008) *Ekonomije balkanskih zemalja – zajedništvo i perspektive*, zbornik saopštenja sa okruglog stola.
 Mitrović, Lj. (2008) *Balkan u ključu geokulture i sociologije razvoja* (Izbor iz studija o Balkanu 1996-2006) (na bugarskom).
 Mitrović, Lj. (2009) *Balkan u ključu geokulture i sociologije razvoja* (Izbor iz studija o Balkanu 1996-2006) (na engleskom).
Završna studija (2010).

Selektivna bibliografija radova

- Agenda 21* (1992). UN Conference on Environmental and Development.
 Aghion, P., Antras, P., Helpman E. (2004) *Negotiating Free Trade*. NBER Working Paper 10721.
 Атанасов, П. (2003) *Мултикултурализмот како теорија, политика и практика*. Скопје: Евро-Балкан Пресс.
 Ахарони, А. (2003) “Культура мира” у *Глобалистика – енциклопедия*. Москва: ЦНПП “Диалог”, ОАО Издательство “Радуга”.
 Babić, B., Ilić, G., (ur.) (1996): *Jugoslavija i Evropska unija*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku.
 Baldwin, R. (1993) *A Domino Theory of Regionalism*. CEPR Discussion Paper No. 857. Washington, DC: Center for Economic Policy Research.
 Baylis, J., Smith, S. (1997) *The Globalization of World Politics*. Oxford: University Press.
 Bek, U. (2001) *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: “Filip Višnjić”.
 Bieanchini, S. i Dogo, M. (eds.) (1998) *The Balkans: National Identities in a Historical Perspective*. Ravenna: Longo Editore.
 Bjelić, D. I., Savić, O. (2003) *Balkan kao metafora. Između globalizacije i fragmentacije*. Beograd: Beogradski krug.

- Bolčić, S. i Milić, A. (ur.) (2002) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Božić M. (2006) *Ekonomska politika*. Niš: Pravni fakultet i Centar za publikacije.
- Burdije, P. (1999) *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Butigan, V. (2005) *Demokratizacija Balkana*. Niš: Centar za balkanske studije i Sven.
- Calinescu, M. (1998) *Lica moderniteta: avangarda, dekadencija, kič*. Zagreb: Stvarnost.
- Caplan, R i Feffer J. (1996) *Europe's New Nationalism*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Capra, F. (2002) *The Hidden Connections*. New York: Doubleday.
- Chiras, D. D. (1998) *Environmental Science: A System Approach to Sustainable Development*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Cifrić, I. (1989): *Socijalna ekologija. Prilozi zasnivanju discipline*. Zagreb: Globus.
- Congres international sur la paix dans l'esprit des homes* (1989)
Culture of Peace. UN Resolutions [A/RES/52/13](#)
- Cunningham, W., Saigo, B. (1990) *Environmental Science - a Global Concern*. W. C. Brown Publishers.
- Cvetanović, S. (2000): *Teorija i politika privrednog razvoja*, Niš: Izdavačka jedinica Univerziteta u Nišu.
- Cvijić, J. (1922) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Državna administracija.
- Čovek, društvo i životna sredina* (1981). Beograd: SANU.
- Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace*. UN Resolutions [A/RES/53/243](#).
- Đukanović, M. (1996) *Životna sredina i održivi razvoj*. Beograd: Elit.
- Ekonomija prirodnog kapitala: vrednovanje i zaštita prirodnih resursa* (1998). Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Elster, J., Offe K., i Preuss, U. (1998) *Institutional Design in Post-kommunist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enciklopedija političke kulture* (1993). Beograd: Savremena administracija.
- Environment Matters*. World Bank.
- Epstejn M. (1998) *Postmodernizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Eriksen, T. H. (2004) *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek i Knjižara Krug.
- Fetscher, I. (1989) *Uvjeti preživljavanja čovječanstva*: Zagreb: Globus.
- Friedman J. (1994) *Cultural Identity and Global Process*. London: Sage Publications.
- Fuko, M. (1998) *Arheologija znanja*. Beograd i Novi Sad: Plato i Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Глазачев, Н. С., Грехова, И. Л., Козлова, Н. О., Сотникова, Н. Н. (1999) *Культура мира: взгляд из России*. Москва.
- Genov, N. (1999) *Managing Transformations in Eastern Europe*. Paris-Sofia: UNESCO-MOST, Regional and Global Development.
- Genov, N. (Ed.) (1993) *Society and Environment in the Balkan Countries*. Sofia: Regional and Global Development.
- Genov, N. (Ed.) (1998) *Central and Eastern Europe. Continuing Transformation*. Paris – Sofia: UNESCO-MOST, Friedrich Ebert Stiftung.
- Genov, N. (Ed.) (2004) *Ethnic Relations in South Eastern Europe*. Münster: LIT.

- Gibbins J., Reimer B. (1999) *The Politics of Postmodernity: An Introduction to Contemporary Politics and Culture*. London: Sage Publications.
- Gidens, E. (1998) *Posledice modernost.*, Beograd: "Filip Višnjić".
- Gligorov, V., Kaldor, M., Tsoukalis, L. (1999) *Balkan Reconstruction and European Integration*. Vienna: The Vienna Institute for International Studies (WIW).
- Gligorov, V. (1999) *The Kosovo Crisis and the Balkans: background, consequences, costs and prospects*. Wien: Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche.
- Gligorov, V. (Ed.) *Balkan Reconstruction*. Economic aspects. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.
- Globalization, Growth and Poverty* (2002). Washington and Oxford: World Bank and Oxford University Press.
- Goati, V. (1996) *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu. Treća Jugoslavija sredinom devedesetih*. Podgorica: Unireks.
- Goldsvorti, V. (2005) *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Golubović, Z., McLean G. (Eds.) (1999) *Model of Identities in Post-communist Societies*. Washington: CRV.
- Golubović, Z. (1999) *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd: Beogradski krug.
- Hann, C.M. (Ed.) (2002) *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London – New York: Routledge.
- Hantington, S. (2000) *Sukob civilizacija i prebolikovanje svetskog poretka*. Podgorica – Banjaluka: CID, Romanov.
- Hantington, S. P. (2004) *Treći talas: demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*. Podgorica – Zagreb: CID, Politička kultura.
- Held, D. (1997) *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Held, D. and oth. (2000) *Global Transformations*. Cambridge: Polity Press.
- Hobsbaum, E. (1996) *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Human Development Report*. UNDP.
- Ignatieff, M. (1994) *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. New York: Farvar, Strus and Giroux.
- Ilić, M. (1991) *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Indicators of Sustainable Development: Guidliens and Methodologies* (2001). United Nations Commission on Sustainable Development.
- Jakšić, B. (2000) *Balkanski paradoksi: ogledi o raspadu Jugoslavije*. Beograd: Beogradski krug.
- Jovanović, Đ. (1995) *Sunovrat u zajednicu*. Niš i Beograd: Gradina i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Jovanović, Đ., Petrović, J. i Madić, S. (2002) *Parodija tragičnog, kič kao konstituens političke i kulturne ideologije*. Kosovska Mitrovica, Beograd i Niš: Filozofski fakultet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Istraživačko-analitički centar.
- Kaldor, M. i Vejvoda, I. (prir.) (2003) *Prošlost na Istoku – budućnost na Zapadu? Demokratizacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kimlika, V. (2004) *Multikulturalizam: multikulturalno građanstvo*. Podgorica i Zagreb: CID i Jesenski i Turk.
- Knežević, M. (2001) *Evropa iza limesa*. Beograd: Slobodna knjiga.

- Knox, P. L. and Mrston A. S. (2004) *Places and Regions in Global Context: Human Geography*. Third edition. Upper Sadle River, NJ: Pearson Education and Prentice Hall.
- Konstantinović, R. (1981) *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit.
- Kuljić, T. (2002) *Prevladavanje prošlosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Культура и экология мира. Серия: "Культура мира: взгляд из России" (2000)*. Москва.
- Lakićević, D. (2002) *Arhipelag Balkan: politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama*. Beograd: Institut za evropske studije, Centar za rešavanje sukoba.
- Laszlo, E., i dr. (1979) *Ciljevi čovečanstva – Izveštaj "Rimskog kluba" o novim horizontima svetske zajednice*, Zagreb: Globus.
- Lazić, M. i dr. (2000) *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Liotar, Ž.F. (1988) *Postmoderno stanje*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
- Lomborg, B. (2001) *The Skeptical Environmentalist*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Longvort, F. (2002) *Stvaranje Istočne Evrope*. Beograd: Clio.
- Lopandić, D. (2001) *Regionalne inicijative u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Lopandić, D. i Bisenić, D. (ur.) (2003) *Pridruživanje Evropskoj uniji*. Beograd: Medija centar.
- Major, F. (1997) *UNESKO. Ideal i akcija. Aktuelnost jednog vizionarskog teksta*. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Марфенин, Н. Н. (2000) *Экология и гуманизм (меняющиеся правила жизни)*. Сборник радова Россия в окружающем мире. Москва: Издательство МНЭПУ.
- Mander Dž., Goldsmit, E. (2003) *Globalizacija: argumenti protiv*. Beograd. CLIO.
- Marković, D.Ž. (2005) *Sociologija i balkanske teme*. Niš: Centar za balkanske studije i Sven.
- Marković G. S. (ur.) (2005) *Evropa i zapadni Balkan posle velikog proširenja*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Marković, M. (2005) *Srbija u traganju za novim identitetom*. Beograd: Dan graf (Danas).
- Meadows H.H. i dr. (1973) *Granica rasta*. Zagreb: Stvarnost.
- Međunarodna komisija za Balkan (1998) *Nedovršeni mir*. Beograd: B92 i Naša borba.
- Mestrovic, S. G. (1994) *The Balkanization of the West: The Confluence of Post-Modernism and Post-Communism*. London – New York: Routledge.
- Mihailescu, V. (2002) *Svakodnevica nije više ono što je bila: beleške jednog balkanskog antropologa u doba tranzicije*. Beograd: Biblioteka XX vek: Čigoja štampa, Knjižara Krug.
- Milenković, B. (1996) *Ekološka ekonomija: ekološki razvoj i životna sredina*. Niš: FZNR.
- Milosavljević, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Milošević, Božo (2004) *Umeće rada*. Novi Sad: Prometej.
- Miltojević, D. V. (2005) *Ekološka kultura*. Niš: Fakultet zaštite na radu.

- Minić J. (red.) (1999) *Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Mitrović, Lj. (1996) *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri*, Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (2000) *Balkan – granica i most među narodima*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Mitrović, Lj. (2002) "Balkan u svetlu razvojnih megatrendova: tranzicije, globalizacije, regionalizacije i evropske integracije" u *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (Mitrović, Lj., Đorđević, D. i Todorović, D., prir.). Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta i Puntta.
- Mitrović, Lj. (2005) *Ka kulturi mira na Balkanu*. Niš: Centar za balkanske studije – Sven.
- Mitrović, Lj. (2006) *Balkanska raskršća i alternative*. Niš: Centar za balkanske studije – Sven.
- Moren, E. (1989) *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Naisbitt, John, (1985) *Megatrendovi*. Zagreb: Globus.
- National Minorities in Southeast Europe* (2002) Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- New Paths to Social Development. Community and Global Networks in Action* (2000). World Bank.
- Noris, D. E. (2002) *Balkanski mit. Pitanja identiteta i modernosti*. Beograd: Geopoetika.
- Ortega i Gaset, H. (1998) *Pobuna masa*. Čačak: Gradac.
- Palairat M. (2002) *The Balkan Economies 1800-1914. Evolution without Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pantev, P. (1995) *Coping with Conflicts in the Central and Southern Balkans*. Sofia: St Kliment Ohridski University Press.
- Pavlović, S. K. (2001) *Istorija Balkana*. Beograd: Clio.
- Pavlović, V. (ur.) (1995) *Potisnuto civilno društvo*. Beograd: EKO Centar.
- Pečujlić, M. (1997) *Izazovi tranzicije – novi svet i postsocijalistička društva*. Beograd: Pravni fakultet.
- Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (2004). Beograd: Centar za istraživanje etniciteta – Fridrich Ebert.
- Polanyi, K. (1999) *Velika preobrazba*. Zagreb: Turk i Jasenski.
- Poulton, H. (2002) *Balkan. Manjine i države u sukobu*. Subotica: Čikoš Holding.
- Pridham, G. (Ed.) (2000) *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*. London (etc.): Routledge.
- Pušić, L. (2001): *Održivi grad. Ka jednoj sociologiji okruženja*. Beograd: "Slobodan Mašić".
- Ranković, M. (ur.) (1981) *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Redclif, R. M. Woodgatte, G. (2005) *New Developments in Environmental Sociology*. EE, UK.
- Rio deklaracija* (1992)
- Robertson, R. (1992) *Globalization*. London: Sage.
- Robotin, M. and Salat, L. (Eds.) (2003) *A New Balance: Democracy and Minorities in Post-Communist Europe*. Budapest: Open Society Institute.
- Savić, M. (ur.) (2003) *Integracija i tradicija*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Semprini, A. (1999) *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Šijaković, B. (2001) *Kritika balkanističkog diskursa: prilog fenomenologiji "drugosti" Balkana* (2. izd.). Nikšić: Jasen.

- Simić, D. R. (1995) *Balkan i novi svetski poredak. Tajna Balkana*. Beograd: SKC.
- Simić, P. (2002) *European Integration and the Balkans*. Beograd: Centar za jugoistočno-evropske studije.
- Sjöberg, Ö. (Ed.) (1991) *Economic Change in the Balkan States: Albania, Bulgaria, Romania and Yugoslavia*. London: Pinter Publishers.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, I., Subotić, M. (Ed.) (2001): *R/Evolucija i poredak: O dinamici društvenih promena u Srbiji*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (1994). Beograd: Institut za noviju istoriju.
- Srubar, I., Adam, F. (Eds.) (1998) *Problems of European Integration: The Case of the Southern and East Central European Countries*. Ljubljana: Slovenian Sociological Association and Institute of Social Sciences.
- Stojanović T. (1997) *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
- Stojanović, T. (1995) *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Stojanović, T. (1999) *Pogledi na Nas/Vas i na Drugoga*. Beograd: Equilibrium.
- Stojković, B. (1993) *Evropski kulturni identitet*. Niš i Beograd: Prosveta i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Svetska enciklopedija mira* (1998, 1999) I i II tom. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Centar za demokratiju i Gutenbergova galaksija.
- Sztompka, P. (1994) *The Sociology of Social Change*. Oxford – Cambridge: Blackwell.
- Sztompka, P. (2000) "Cultural Trauma: The Other Face of Social Change". *European Journal of Social Theory*, 3(4), 449-466.
- Teokarević J. (prir.) (2004) *Balkan kao evropski region*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Terzić, S. (ur.) (1998) *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*. Beograd i Novi Sad: Istorijski institut SANU i Pravoslavna reč.
- Terzić, S. (ur.) (2003) *Nacionalni identitet i suverenitet u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Istorijski institut SANU.
- Tili, Č. (1997) *Suočavanje sa društvenom promenom*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Todaro, M. P., (2000) *Economic Development*. Addison: Wesley.
- Todić, D. (1999) *Međunarodne organizacije i međunarodna saradnja u oblasti životne sredine*. Novi Sad: Prometej.
- Todorov, C. (1994) *Mi i drugi*. Beograd: XX vek.
- Transition: The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and Former Soviet Union* (2002). Washington DC: World Bank.
- Turza, K. (1998) *Luis Mamford. Jedna kritika modernosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Turza, K. (1996) *Modernost na biciklu*. Beograd: Akademija nova.
- UNESCO and a Culture of Peace* (1995). (<http://www.culture-of-peace.info/monograph>).
- United Nations Millenium Declaration* (2000).
- Veler, H. U. (2002) *Nacionalizam: istorija--forme--posledice*. Novi Sad: Svetovi.
- Vidojević, Z. (1997) *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Vidojević, Z. (2005) *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: "Filip Višnjić" – Institut društvenih nauka.

- Vukadinović, R. (1993): *Balkans Cooperation – Realities and Prospects*. Athens: ELIAMEP, THE SEE YEARBOOK.
- Vukomanović, M., Vučinić, M. (prir.) (2001) *Religije Balkana: susreti i prožimanja*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Vukotić, V. i dr. (2001) *Globalizacija i tranzicija*, Beograd: IDN.
- Wagner, R. A. (Ed.) *Anthropological and Sociological Research on the Balkans During the Past Decade*. Amherst: University of Massachusetts, Department of Anthropology, (s.a.).
- Wallerstein, I (1991) *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteen-Century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.
- Wallerstein, I. (1991) *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World System*. Cambridge: University Press.
- Wolff, L (1994) *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- World Directory of Peace Research and Training Institutions* (2000) 9th edition. Paris: UNESCO.
- Zaks, V. (2001) *Rečnik razvoja*. Novi Sad: Svetovi.
- Životna sredina i razvoj – Napori Ujedinjenih nacija za bolju životnu sredinu* (1997) drugo dopunjeno i prošireno izdanje. Beograd: Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu.

dr Dragana Zaharijevski¹
dr Nikola Božilović²
dr Danijela Gavrilović³
dr Branislav Stevanović⁴
Snežana Miljković⁵

IDENTITETI U SRBIJI I NA BALKANU U PROCESU EVROINTEGRACIJE⁶

Naslov istraživačke teme

Istraživačka tema *Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* deo je makroprojekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*, koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Nišu.

Članovi istraživačkog tima

U realizaciji potprojekta angažovani su dr Dragana Zaharijevski (sociolog porodice) – rukovodilac potprojekta, dr Nikola Božilović (sociolog kulture), dr Danijela Gavrilović (sociolog religije i morala), dr Branislav Stevanović (sociolog kulture i politike) i Snežana Miljković (dipl. sociolog). Saradnica u realizaciji potprojekta van istraživačkog tima je: mr Jelena Petković⁷.

Konsultanti potprojektnog istraživačkog tima

Iz inostranstva:
dr Đorđe Mladenovski⁸
dr Erik Gordi⁹

¹ Vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: bosna.z@sezampro.yu

² Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: bonicult@medianis.net

³ Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: dani-g@bankerinter.net

⁴ Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: stebranis@yahoo.com

⁵ Student postdiplomskih studija iz sociologije kulture na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. E-mail: sneska@filfak.ni.ac.yu

⁶ Rad sa projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

⁷ Magistar sociologije kulture.

⁸ Redovni profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju (Makedonija), rukovodilac Instituta za sociologiju. E-mail: mgeorge47@yahoo.com

⁹ Associate Professor, Department of Sociology, Clark University, Worcester, MA, USA. E-mail: gordy@clarku.edu

Iz zemlje:
dr Zagorka Golubović¹⁰
dr Čedomir Čupić¹¹

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Identitet spada u grupu fenomena kojima se danas bavi veliki broj društvenih i humanističkih nauka. Multidimenzionalnost pojma identiteta opravdano okupira pažnju sociologa i kulturologa, a naravno i naučnika srodnih profila – socijalnih psihologa, antropologa, semiologa, komunikologa. Ništa neobično, ako se zna da u eri globalizacije nužno dolazi do jačeg mešanja kultura, kao i do mogućnosti nametanja kulturnih obrazaca manjim kulturama od strane moćnijih kultura. Globalizacija u savremenim uslovima doživljava se kao novi vid akulturacije. Tokom ovih procesa nijedna kultura ne može ostati nedodirnut, a to znači nepromenjena. Zato je ne apstinencija i bespotrebni revolt, već spremnost na kulturnu promenu pravi i jedino delotvoran i efikasan način suočavanja sa novom kulturnom situacijom u svetu. Osnovno pitanje ne treba tražiti u načinu kako izmaći globalizaciji i prožimanju sa drugim kulturama (što je realno nemoguće), već ono glasi: *kako se uključiti u proces globalne promene kulturne mape sveta (društva), a ostati svoj, poseban i prepoznatljiv?*

U tradicionalnoj zajednici¹² problem identiteta u bitnom smislu nije postojao, zbog toga što u njoj pojedinci tvore jedno "jedinstvo" koje je iznad njih, a sama zajednica se začinje prirodnim putem na osnovu krvnog srodstva. Vezivno tkivo zajednice, bazirano na srodničkom sistemu u kojem je mesto svake individue bilo unapred fiksirano, je bilo toliko čvrsto da su pojedinci usled nedostatka slobode, trpeli kolektivnu sudbinu. Istorijsko pojavljivanje "društva" *per se*, a naročito modernog društva, je pak, pored kategorija sebičnosti i sveopšte konkurencije, nesumnjivo pratila i pojačana svest o individualnoj slobodi, pa su pitanja koja se tiču mesta i identiteta pojedinca u ukupnom društvenom sistemu bivala sve važnija. Društvo kao

¹⁰ Redovni profesor Univerziteta u Beogradu u penziji. E-mail: golubovi@instifdt.bg.ac.yu

¹¹ Redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. E-mail: cupic@drenik.net

¹² Ovde se ima u vidu poznata dihotomija dve osnovne vrste društvenih grupa, koju je u teoriji explicite uveo F. Tenis (F. Tönnies), mada su o njoj pisala i druga poznata imena društvenih nauka. Za pomenutog F. Tenisa, zajednica (gemeinschaft) jeste prirodna, spontana i stihijno nastala društvena grupa, zasnovana na osećanjima ljubavi, običajima, tradiciji, prisnosti, poverenju, vernosti i unutrašnjim snagama koje je drže. Za razliku od zajednice, koja u najvećoj meri odgovara primitivnom, agrarnom i zadružnom načinu života, društvo (gesellschaft) je civilizovani, gradski, trgovačko-industrijski oblik udruživanja, koji se začinje veštačkim putem. Njegov osnov je akt razmene, ugovor između slobodnih, ali i egoističnih ljudi, povezanih spoljašnjim sankcijama, a ne običajima i zajedničkom tradicijom. Društvo je zasnovano na razumu, kalkulaciji, sebičnosti i stvara se svesno, racionalno, planski i organizovano. Ono znači "prosto postojanje jednih pored drugih jednih od drugih nezavisnih lica". Zajednica je "trajno i pravo zajedničko življenje, društvo - samo prolazno i prividno". Sledstveno tome - "zajednica treba da bude shvaćena kao jedan živ organizam, a društvo kao mehanički agregat i veštačka tvorevina." (Tenis, F. 1987. *Zajednica i društvo*, u: *Formalizam u sociologiji*, priredio Radomir D. Lukić, str. 236. Zagreb: Naprijed.)

”prosto postojanje jednih pored drugih jednih od drugih nezavisnih lica” je rastvorilo zaštitnu ljusku zajednice i zamenilo je ako ne ”mehaničkim agregatom” (Tenis), a ono mnogo labilnijom tvorevinom. Pojedinci, otrgnuti od ”krvi i tla” i svetosti tradicija, osetili su se usamljenim u jednom raščaranom svetu koji im više nije pružao snažno osećanje sigurnosti koje im je ranije obezbeđivala prirodno ponikla zajednica. Dok se u premodernim zajednicama svet doživljavao i interpretirao kao ”prirodan” i ”jedini mogući”, u modernom društvu postojanje različitih ”svetova” neminovno proizvodi njihovo sučeljavanje i kritičko propitivanje. Modernost je bitno obeležena nastajanjem mogućnosti izbora koji uzrokuje kolebanje identiteta, usled permanentne dileme u pogledu pripadnosti. Heterogenost perspektiva u modernim vremenima, implicira pluralitet interpretacija shodno promenljivim okolnostima, pa ljudi, gurnuti u simboličku poziciju slavnog ”Buridanovog magarca”¹³, bivaju suočeni sa problemom disolucije ne samo kolektivnog već i individualnog postojanja.

Ukratko, mnogostrukost, upitnost i relativnost savremenog doba, uzrokuje naglašenu individualnost identiteta koji nastoji da nađe oslonac u sebi i svojoj subjektivnosti. Otvorenost i subjektivnost identiteta modernog čoveka ogleda se ponajpre u činjenici da on - iako fundiran tokom procesa primarne socijalizacije - zapravo ostaje suštinski nedovršen i nakon sticanja ”zrelosti” i punoletstva. Ovo je omogućeno i time što u modernom društvu ne samo da postoje objektivne mogućnosti za promenu identiteta tokom života, već ih je pojedinac sve vreme svestan i uveliko ih koristi. Tako životni ciklus pojedinca u modernom društvu liči na periodično osvajanje i napuštanje različitih ”životnih svetova”, uz permanentnu sumnju u privremeno stvoreno ”jedinstvo” sopstvenog personalnog identiteta. Radi se o identitetu koji je karakterističan za ”heterogeno društvo heterogene strukture” (Htht), kako moderno, građansko društvo naziva Z. Bauman, objašnjavajući egzistencijalnu situaciju njegovih pripadnika.¹⁴

U modernom pluralističkom društvu, dakle, dolazi do umnožavanja identiteta, usled čega se javlja temeljni problem – kako pomiriti nastale protivurečnosti između pojedinačnog i pluralnog identiteta, kako na individualnom tako i na kolektivnom planu. Problem se usložnjava sa tekućim nastajanjem svojevrsnog *svetskog društva* koje sa sobom nosi homogenizaciju i ukidanje svih ”suvišnih” kulturnih partikulariteta. Aktuelni

¹³ ”Buridanov magarac, fil. čuveni primer za nemogućnost slobodne volje, koji se pripisuje francuskom sholastičkom filozofu Žanu Buridanu (1300-1358): gladan magarac koji stoji između dva potpuno jednaka i podjednako od sebe udaljena snopa sena mora neminovno skapati od gladi, pošto se, zbog potpune jednakosti i ravnoteže pobuda ne može odlučiti da priđe nijednom od ova dva snopa.“ (Vujaklija, M. 1975. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta, str. 137.)

¹⁴ ”Kad ne postoji sistem ponašanja, koherentni životni proces ličnosti ... deli se na međusobno nezavisne fragmente od kojih svaki mora da bude posebno razmatran i odvojeno rešavan. Umesto životnog procesa dobijamo haotičan zbir situacija. Situacije prestaju da budu jednoznačne; one mogu biti razmatrane u različitim sistemima distribucije i u svakom imaju različito značenje; ova značenja mogu biti čak uzajamno emocionalno i moralno suprotna; javlja se konflikt koji ličnost mora da razreši svojim snagama, donoseći odluku i vršeći izbor.” (Bauman, Z. 1984. *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta, str. 145.)

proces globalizacije je, međutim, ambivalentan i ne svodi se na nastajanje "svetskog društva". Ovo drugo nije isto što i "globalni svet", jer podrazumeva stvaranje jednog unifikovanog sistema, dok je suština globalizacije povezivanje lokalnih zajednica i kultura u globalnom okviru koje implicira multikulturalizam, a ne monokulturu jednog (nametnutog) svetskog društva.

Problem identiteta dobija na naročitoj važnosti u *demokratskim* društvima, zasnovanim na neotuđivim ljudskim i građanskim pravima i autonomiji ličnosti. Moglo bi se osnovano tvrditi čak da je fenomen identiteta upravo ono što suštinski nedostaje svim nedemokratskim režimima, jer oni nastoje da potru kako ličnu tako i grupnu autonomiju, pretvarajući sve subjekte društva u objekte svoje manipulacije, utapajući ih u apstraktno, najčešće ideološko jedinstvo. Potreba i traganje za sopstvenim identitetom, *ipso facto* podrazumeva nemirenje sa postojećim, transendiranje tzv. "realnosti", što je jedna od osnovnih vrednosnih pretpostavki razvoja modernog, demokratskog pluralističkog društva, budući da ovo implicira samosvesnost nezavisnih aktera i nesputani razmah njihovih kreativnih mogućnosti. Pritom, kako ističe H. Arent (Arendt), koreni ovog postupanja nalaze se u samom subjektu, u ljudskom delanju kao takvom, a njega odlikuje – sloboda.¹⁵

Zadatak formiranja individualiteta kao fenomena *sui generis*, postavlja se ne samo pred pojedince, već i pred svaki narod koji isto tako mora da uobliči sopstveni identitet da bi označio svoju kulturnu specifičnost, ali ne zato da bi se po svaku cenu distancirao od drugih naroda, već da bi sa njima komunicirao. Prostor savremene kulture, čak i okvirima jednonacionalne države, zasigurno nije prost izraz jedinstvenog "nacionalnog duha" na određenoj teritoriji, već i prostor komunikacije, polje u kojem se razmenjuju gotova kulturna dobra, ali i stvaraju nova. Kulturolozi su još odavno приметili da, u proseku, već oblikovane kulture nemaju više od deset procenata svojih izvornih elemenata, dok su svi ostali iz drugih kultura.¹⁶ Kulturni elementi od kojih se sastoji svaka pojedinačna kultura, su putovali (i još uvek putuju) kroz vreme i prostor, tako da se ono što se danas smatra "nacionalnom" ili nekom drugom "autohtonom kulturom" samo manje ili više uspešna kombinacija ovih prethodnih.

Kada je o Srbiji i Balkanu reč, aktuelna pitanja njihove evrointegracije nerazlučivo su povezana sa problemima promena odnosno očuvanja identiteta. Realno je očekivati da će se balkanski regionalni identitet, kao oblik kolektivnog identiteta, opredeliti za otvoreni, moderni, pluralistički, građanski, tzv. projektni identitet (M. Kastels), odnosno za onaj model koji je primeren epohi XXI veka. Što se konkretno Srbije tiče, pravi put njenog prosperitetnog razvoja mora takođe biti usklađen sa kretanjima globalnog

¹⁵ "Slobodni smo da svet menjamo i da u njemu započinjemo nešto novo. Bez duhovne slobode da prihvatimo ili odbacimo ono što je stvarno, da kažemo "da" ili "ne" - ne samo iskazima ili predlozima, kako bismo pokazali svoje saglašavanje ili odbijanje, nego i stvarima, onako kako se nude našim čulima i saznavnim organima s one strane saglašavanja ili odbijanja - bez te duhovne slobode, delanje ne bi bilo moguće." (Arent, H. 1994. *Istina i laž u politici*. Beograd: Filip Višnjić, str. 69-70)

¹⁶ Kale, E. 1982. *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga, str. 131.

društva. Moderni “postulirani identitet” (Z. Bauman) ide ruku pod ruku sa demokratskim preobražajem i savremenim socio-kulturnim stremljenjima, za koje su se ljudi u Srbiji većinski opredelili. Dakako, podrazumeva se napuštanje retrogradnog nacionalističkog obrasca identiteta, satkanog od mitova, mistifikacija i fetišizacije nacionalne istorije. U tom smislu, izgradnja (novog/novih) identiteta u Srbiji i na Balkanu u procesima evrointegracije postaje *aktuelni izazov i neodložan zadatak*. On mora biti ostvaren u sklopu integrisanja ovog prostora u okvir modernog građanskog, demokratskog društva.

Balkan i Evropa imaju prepoznatljive geografske i kulturne obrise. Svedoci smo, ipak, menjanja njihovih granica u zavisnosti od političkih kretanja (Jugoistočna Evropa, Zapadni Balkan). Jedan od aspekata različitosti Balkana u odnosu na Evropu jesu i kulturne i društvene vrednosti. “Balkanske vrednosti” su jedan od uzroka njegovog jasnog omeđavanja, sukoba između balkanskih zemalja, kao i prepreka njegove integracije u Evropu. Potrebno je prepoznati skup “balkanskih” u odnosu na “evropske” vrednosti, differentiu specifičnu balkanskog vrednosnog obrasca koji se može skicirati kroz “narcizam malih razlika” (Z. Frojd), problem sa prihvatanjem različitosti, prejak legitimitet verske i nacionalne identifikacije. Cilj je, naravno, ukazati na mogućnost pomirenja ova dva vrednosna koncepta (ako su oni u toj meri različiti), kao i napraviti pomak u otkrivanju mising linka u odnosu Balkan – Evropa.

Neposredno iskustvo zemalja Centralne i Istočne Evrope, pokazuje da je kulturno-vrednosno nasleđe imalo najvažniju ulogu u aktuelnom procesu *tranzicije*¹⁷ koji je karakterističan za gotovo sva balkanska društva. Onda gde su u prošlosti bili prisutniji civilizacijski uplivi sa Zapada (u vidu političke demokratije, pravne države, ekonomske motivacije isl.), pomenuta društvena transformacija izvedena je znatno brže i bezbolnije. U onim, pak, zemljama u kojima autoritarnost, kolektivizam i specifična zatvorenost, predstavljaju neke od bazičnih odlika “društvenog” ili “nacionalnog karaktera”, te karakteristike se nameću i kao najveće prepreke uspešnoj tranziciji. Što se Srbije i njenog nasleđa tiče, ne treba smetnuti s uma *dve konstante* (M. Stojković). Prva se sastoji u razdirućoj suprotnosti između partikularizma i autoritarnosti kao osnovnih i postojanih crta narodnog karaktera. Druga se odnosi na kolebanje između istočnih i zapadnih uticaja

¹⁷ U literaturi se pod tranzicijom najčešće podrazumeva korenita (premda najčešće i višegodišnja) transformacija socijalističkog društveno-ekonomskog uređenja u društvo koje karakteriše pravna država, tržišna ekonomija i kompetitivna višestranačka demokratija. Ukoliko se, međutim, ne sprovodi sistematski i uz odgovarajuću socijalnu politiku, tranzicija se redukuje na neoliberalnu restauraciju kapitalizma koja posebno pretili svim institucijama društvene solidarnosti, od mikrogrupa do globalnog društva. Time se i započinje i dovršava proces socijalne atomizacije, pojačavaju izvori raslojavanja i utire put potencijalnim društvenim i političkim sukobima. Paralelna priča o ljudskim pravima i slobodama, pod čijim se političko-pravnim okriljem sprovodi svaka tranzicija, malo vredi ako je na delu proces redukcije socijalnih prava čoveka (u koja spadaju pravo na rad, socijalno osiguranje, kvalitet života). Rečju, pravno-političke slobode, formalno-pravna ravnopravnost i razvoj političke demokratije, jesu oblici ispoljavanja ljudskih prava i sloboda, tj. nužan ali ne i dovoljan uslov stvarne ljudske slobode i, s tim u vezi, uspešne tranzicije.

(Vizantije i Zapadnog Rimskog Carstva, Otomanske Imperije i Austro-Ugarske, Rusije i zapada Evrope), koje se završava preovladavanjem onih prvih. Te dve konstante prisutne su i u novijoj istoriji Srbije i u njenoj savremenosti kao dinastičke podele, podele na oslobodioce (patriote) i izdajnike, monarhiste i republikance, pravoslavne i nevernike (prevernike).¹⁸

Dakako, ove i mnoge druge teškoće vezane za sam proces tranzicije, kako u Srbiji tako i u drugim zemljama u okruženju, ne moraju da znače da je svaki pokušaj društvene transformacije osuđen na neuspeh. Najpre, korenite promene na koje upućuje tranzicija, nemaju realne istorijske alternative – sve one države u kojima se proces društvene reforme bude namerno zaustavljao, neizostavno će se u bliskoj budućnosti suočiti sa nerazrešivim socijalnim problemima, a to može voditi restauraciji nedemokratskih režima, međunarodnoj izolaciji i ekonomskoj recesiji. U isto vreme, Evropska Unija osmišljenom politikom već radi na ujedinjavanju svih delova kontinenta po principu “region po region”, uključujući i područje Balkana odnosno Jugoistočne Evrope. Da bi se to postiglo moraju biti ispunjeni brojni striktni uslovi koji važe u zemljama Unije, premda se njihova primena u značajnom segmentu stanovnika Balkana često doživljava i kao nedopustivo “mešanje u unutrašnje stvari njihovih suverenih država”. Pritom, slična reakcija izostaje kada se radi o donacijama, ekonomskoj pomoći i investicijama koje redovno pristižu iz Unije i ostalih zemalja Zapada.

U vezi sa nepoverenjem prema Evropskoj Uniji, valja podsetiti da se ulazak Srbije u proces tranzicije odvijao pod izrazito nepovoljnim međunarodnim okolnostima, tj. nakon nasilnog raspada “druge Jugoslavije”, ekonomskih sankcija Ujedinjenih Nacija i, najzad, bombardovanja od strane NATO-a. Serija etničkih konflikata na tlu nekadašnje SFRJ, iskorišćena je i za zadovoljenje geostrateških interesa preostalih velikih sila koje su svojom, najčešće robustnom, politikom “štapa i šargarepe” i same doprinele produbljivanju postojeće političke krize i njenom krvavom razrešenju. Na kraju su etnička trvenja dovela ne samo do razgradnje prethodne zajedničke države, već i do promene geopolitičkog položaja Balkana u strateškim odnosima aktera na globalnoj političkoj sceni. Sve u svemu, u Srbiji su za period od 1990 do 2000. godine karakteristični pad proizvodnje i životnog standarda, uz istovremeni rast nezaposlenosti, socijalnog raslojavanja, kao i širenje polja društvenih sukoba, anomija i kriza vrednosnog sistema. To je istovremeno i period u kome se socijalna integracija društva odvijala posredstvom etničke homogenizacije i nacionalizma. Na istom talasu odvijali su se i procesi političke mobilizacije stanovništva, tj. brojni vidovi političke manipulacije stanovništva sa ukupnim tragičnim posledicama.¹⁹

¹⁸ Stojković, M. 2003. Strategije delovanja sindikata u zemljama Centralne i Istočne Evrope i Srbiji u procesu tranzicije (komparativna analiza), u: *Sindikati Srbije u tranziciji* (zbornik radova), priredio Momčilo Stojković, str. 13. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu i SVEN.

¹⁹ Aktuelna razmatranja odnosa tranzicije i društvene strukture, tj. o stanju društva Srbije na početku novog milenijuma, gotovo da su saglasna u zaključcima da je razvojni trend do 2000. godine bio u znaku «blokiranje tranzicije», a od 2000. godine u znaku neoliberalno-

Proučavanje *socijalnih identiteta* vazda je sociološki relevantno i aktuelno, jer se na konceptu identifikacije ljudi kao članova društvenih grupa zasniva osnovna postavka sociologije o njihovom bivstvovanju kao članova kolektivnih entiteta: porodice, plemena, nacije, klase, rase, stranke, veroispovesti. Ne sme se prenebregnuti činjenica da čovek ne živi neposredno u prirodi, već u “veštačkoj prirodi” ili u socio-kulturnoj sredini u kojoj tek zadobija svoja specifično ljudska svojstva (pre svega jezik ali i društvene norme, vrednosti, i sl.). U tom smislu, svaki ljudski identitet je u isto vreme i socijalni identitet, jer u procesu prilagođavanja i identifikacije bazičnu ulogu imaju upravo zajedničke društvene vrednosti koje se moraju internalizovati kao osnovni regulator zajedničkog života. Iako personalni identitet implicira razvijanje dispozicija za selektivno prihvatanje onoga što je uobličeno kao društvena norma, kolektivni identitet, kao rezultat imperativnog procesa prilagođavanja, predstavlja neophodan preduslov za bilo kakvo učešće individua u društvenom životu. Pritom se kolektivni identitet u formi “istorijskog sećanja” neizostavno proteže i na nova pokoljenja, čime se reintegriše zajednica u smislu obezbeđivanja istorijskog kontinuiteta i subjektivnog osećanja da svi njeni članovi dele zajedničku sudbinu. Ovde se radi o zajedničkim crtama kojih su ljudi nesvesni, onim koje se uzimaju “zdravo za gotovo”, u smislu habitusa, a to običajno ponašanje predstavlja upravo ono specifično svojstvo kolektivnog identiteta koje ga razlikuje od personalnog identiteta, jer se ovaj drugi oblikuje tek uz samosvest o sopstvenoj egzistenciji (Z. Golubović). Kolektivno iskustvo naroda koje se formiralo tokom istorijskog razvitka, zapravo ima prevashodno mitski i imaginarni karakter, pa se “memorije predaka” često graniče sa iracionalnošću za koju nema nikakvog (razumnog) opravdanja. Kako na jednom mestu ističe M. Diverže, “... kao što čovek svakog trenutka obnavlja svoju prošlost, bira izvesne, a zaboravlja druge činjenice, povećavajući stvarni udeo jednih i umanjujući udeo drugih, tako i narodi konstruišu sebi veštačku istoriju, koja duboko utiče na njihovo ponašanje i njihove institucije.”²⁰

Razume se, prethodnu konstataciju ne treba uzeti “zdravo za gotovo”, jer bi se time opasno približili fatalističkom tumačenju jednog Šelinga (Schelling) po kome, recimo, istorija ne određuje mitologiju jednog naroda,

demokratske koncepcije razvoja, konstitutisanja preduzetničkog društva, sa naglašenom strategijom zavisne modernizacije koja vodi ka formiranju društva kapitalizma poluperiferije. (Vidojević, Z. 1997. *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.) U domenu kulture, pak, efekti tranzicije ogledaju se u tome da savremeno srpsko društvo predstavlja jednu kontradiktornu celinu predmodernog ili polugrađanskog društva, sa snažnim prisustvom autoritarizma i egalitarnog sindroma, što otežava brže otvaranje razvojnih snaga prema izazovima modernizacije. Dakako, ukoliko zaista želi da izađe iz krize i pospeši ukupan društveni razvoj, Srbija mora da ima aktivnu i jasno definisanu politiku prema savremenim procesima globalizacije i regionalizacije, a njen ineteres može biti samo u otvaranju, saradnji i integraciji sa svetom. Jedino kroz takvu saradnju, Srbija može izaći iz svog sadašnjeg marginalnog položaja, razviti svoje kreativne potencijale i postati relevantan partner u međunarodnim političkim, ekonomskim i kulturnim odnosima.

²⁰ Diverže, M. 1966. *Uvod u politiku*. Beograd: Savremena administracija, str. 73.

već obratno, mitologija određuje njegovu istoriju i postavlja se kao sudbina tog naroda – “ili, štaviše, mitologija ne određuje, nego sama *jest* sudbina toga naroda, kob koja ga je od početka zadesila”²¹ – kako njegove teorijske namere tumači E. Kasirer. Pod kolektivnim identitetom valja podrazumevati nešto više od puke tradicije – on se (dijalektički) mora shvatiti i kao mogućnost individualnih varijacija u odnosu na ono “opšte” (iskustvo) sadržano u memoriji jednog naroda. Drugi njegov pol više je *subjektivno* obojen i okrenut radu na civilnom obrazovanju građana u cilju njihove samostalnosti, političke kompetentnosti i građanske hrabrosti. U kontekstu ovakvog određenja, kolektivni identitet pretpostavlja permanentnu borbu između snaga *inercije* i *dinamičkih* kulturnih sila, što je naročito vidljivo u različitim kriznim situacijama i opasnostima, indukovanih od “spolja” ili “iznutra”. Tada na scenu stupa pozitivna funkcija onih najdubljih slojeva kolektivnog identiteta koji, ukoliko nose emancipatorski sadržaj, pospešuju mobilizaciju građana i omogućuju njihovu pravilnu vrednosnu orijentaciju.

Uz to, kolektivni identitet je i arena ispoljavanja temeljnog sukoba između individualnog i opšteg, koji postoji na nivou globalnog modernog, pluralističkog, demokratskog društva. Svaki socijalni identitet se razvija na osnovu osećanja pripadnosti nečemu, iz emotivnog naboja i vrednosnog značenja koji iz te pripadnosti proizilaze, kao što čini i osnov samorespektovanja pojedinaca. Pritom, identifikacija pojedinaca sa nekom socijalnom grupom u modernom, demokratizovanom dobu (koje je iznedrilo čuveno hegelovsko “Ja hoću” individua) može da bude postojana samo ukoliko u procesu međusobnog saobraćanja društvenih grupa doprinosi njihovom osećanju samoafirmacije ili ga barem bitno ne ugrožava. Ukoliko to nije slučaj, posebno u nekom relativno dužem vremenskom periodu, identifikacija sa datom grupom jenjava i pojedincu se otvaraju mogućnosti konstituisanja nekog novog identiteta. Time se stvaraju i povoljni uslovi za nastanak ubeđenja o nužnosti izvesnih društvenih ili kulturnih promena, odnosno, promena u odnosima između različitih grupa u društvu. Ova dinamičnost i promenljivost grupnih identifikacija, najčešće u zavisnosti od promenjenog socijalnog ambijenta, mada ne i isključivo od njega, upućuju na značaj “građanskog treninga” i socijalizacije koji bi više odgovarali “principu subjektivnosti” i individualnoj samostalnosti karakterističnim za moderno civilno društvo. Na tragu takvog razmišljanja, još je Kant je isticao da su nas (ljude) nauka i umetnost u velikoj meri kultivisale, odnosno civilizovale, ali da još mnogo nedostaje da bismo bili *moralizovani*. Stoga je potrebno da – “svaka politička zajednica temeljito i dugo radi na unutrašnjem obrazovanju svojih članova, jer kultura prema prvim načelima vaspitanja za čoveka i građanina još nije započela, a kamoli završena.”²²

²¹ Kasirer, E. 1985. *Filozofija simboličkih oblika*, drugi deo - *Mitsko mišljenje*. Novi Sad: Dnevnik i Književna zajednica Novog Sada, str. 19.

²² Kant, I. *Um i sloboda*, str. 36. Potrebu za “građanskim treningom”, isticali su i mnogi drugi mislioci. Tako Š. Monteskeje veli da - “nije svejedno hoće li narod biti prosvetljen. ... U doba neukosti ne sumnja se ni u šta, čak i kada se čine najveća zla; u doba prosvetljenosti drhti se čak i kada se čine najveća dobra.” (Monteskeje, Š. 1989. *O duhu zakona* (tom 1). Beograd: Filip

Sa *globalizacijom*²³ personalni i kolektivni identiteti su izloženi različitim uticajima. Šta se dešava u tom procesu sa identitetima: da li se postojeći modifikuju, narušavaju (kvare), nestaju ili, pak, izgrađuju i prihvataju neki novi? Jasno je da postoje razlike u kulturnim identitetima, jer nehomogenost nameće razlike. Identiteti se grade identifikacijom sa željenim osobinama i grupama, ali i razlikovanjem i distanciranjem od drugog/ih na temelju kulturnih atributa. Nove okolnosti traže nove identitete koji će redefinisati položaj individue u društvu (subjekti sopstvenog života/kolektivni društveni akteri). Identiteti jesu rezultat procesa razvoja. Pitanje je: do kog stepena društvo jeste u mogućnosti da potpomogne izgradnju identiteta u okviru širokih izbora? Do kog stepena je čovek izložen onome što mu se pripisuje ili, pak onome što sam bira?

Balkan kao "zona tranzicije između dve civilizacije" (Dejvid Noris) karakterišu i rodne nejednakosti kao oblik društvenog raslojavanja. Različite uloge i identiteti se dodeljuju ženama i muškarcima, što onda utiče na to da oni nemaju jednak pristup važnim društvenim resursima, da ne raspolazu jednakim mogućnostima. *Princip jednakih mogućnosti* jeste uslov demokratizacije društva koja podrazumeva nove oblike identifikacije (moderne, pluralističke i evropske). Balkanska stvarnost različitim društvenim kanalima i mehanizmima konstruiše i čuva rodne identitetske

Višnjić, str. 6.) Ž. Ž. Ruso, pak, savetuje sledeće - "Stvoriti vladavinu za narod svakako je korisna stvar, no znam još jednu korisniju - odgojiti naciju za vladavinu." (Rousseau, J. J. Nacrt ustava za Korziku. Beograd: *Politička misao*, br. 1/1979.)

²³ Globalizacija, modernizacija, imperijalizam, jednostavno kapitalizam ili nešto drugo? Diskurs o globalizaciji se često shvata kao zamena za teorije o modernizaciji. Teorije o modernizaciji su kao vid neoevolucionizma takođe veoma razgranate, ali bi smo grubo mogli reći da sve kao cilj osnovnih modernizacijskih tokova prepoznaju inkorporiranje zapadnih modela u društva na nižem nivou razvoja širom sveta. Kao karakteristike relativno modernizovanih društava navode se: »visok stepen specijalizacije i međuzavisnosti organizacija, preovladavanje kulturnih normi racionalnog univerzalizma, funkcionalna specifikacija, visok stepen centralizacije, relativna razvijenost monetarne cirkulacije i tržišta, birokratizacija, dvosmerni tok robe i usluga između sela i grada.. Ima i širih shvatanja, naime da je modernizacija stvorila ceo svet moderne, čitavo istorijsko razdoblje 19. i 20. veka.« (A. Mitrović, 1994: 143-144;) Modernizacija je globalna transformacija tradicionalnih, odnosno stagnantnih društava u dinamične sisteme. Osnovno pitanje jeste da li je to širenje modela zapadnog kapitalizma kao neizbežnog i jedinog modela razvoja društva, i u tom smislu možemo posmatrati odnos društava koje se menjaju po modelu *deja vu* na Zapadu. «Empirijski neuspeh ovakvo shvaćenog modela modernizacije - slomovi modernizacijskih procesa, zasnovanih na 'evro-amerikanizaciji', u većini zemalja Trećeg sveta i njihovo sve veće apsolutno i relativno zaostajanje za 'modelom' kojem je trebalo da se približe - i kritika proizašla iz teorija 'zavisnosti' i 'periferijalizacije' (Samir Amin, Rodolpho Stephenhagen, Andre Gudner Frank i drugi), koja je dokazivala da je ovaj model modernizacije glavne razvojne podsticaje 'prelivaio' iz navodno modernizujućih zemalja upravo u zemlje-središta 'modernizacijskih' impulsa, s jedne strane, i uspeh alternativnih modela u Jugoistočnoj Aziji, s druge, uticali su na relativizaciju i ublažavanje tvrde dihotomije 'tradicionalnost-modernost'» (S.Gredelj). Ako globalizaciju poistovetimo sa modernizacijom, onda je možemo smatrati vesternizacijom ili atlantizacijom, kako se ponekad naziva. Ako globalizaciju percipiramo kao s jedne strane procese širenja ideja i procesa modernizacije van nacionalnih granica, a sa druge strane globalnu interakciju, koja može poprimiti različite oblike, onda ćemo u naš delokrug uvrstiti i pojave vezane za reakciju na procese modernizacije kao elemente globalizacije.

konstrukte. Vredno bi bilo propitati uticaj liberalizacije ekonomije i smanjenja socijalne države (kao važnih obeležja integracionih procesa u Evropi i svetu) na izvore rodni nejednakosti, kao i vrednosne obrasce u novim tokovima razvoja koji se ugrađuju u različite identitetske karakteristike.

Tipovi kolektivnog identiteta (polni/rodni, generacijski, nacionalni, verski, regionalni, profesionalni, građanski, klasni, politički) jesu moćno sredstvo za „određivanje i lociranje pojedinačnih ”ja” u svetu, kroz prizmu kolektivne ličnosti i njene osobene kulture. Upravo nam zajednička, jedinstvena kultura omogućava da saznamo ko smo mi u savremenom svetu. Ponovo otkrivajući tu kulturu, otkrivamo sami sebe, autentično lično ja.”²⁴ U uslovima globalizacije određenost pojedinca ovim formama identifikacije predstavlja svojevrsan odgovor na izazove novog, stranog i nepoznatog. Ispravno smatra Kastels da je reč o *odbrambenim identitetima*. Činjenica je da lokalne zajednice izgrađene kolektivnim delovanjem i očuvane kolektivnim pamćenjem, čine specifične izvore identiteta ”no ti su identiteti, u većini slučajeva, obrambene reakcije na nametanje globalnoga nereda i brzoodigravajuće promjene koje se ne može nadzirati. Oni grade skloništa, ali ne i nebesa”.²⁵ U uslovima uključivanja u globalne procese razvoja kolektivni oblici kulturne identifikacije biće posmatrani kao oblici simboličke identifikacije. Globalizacija će u ovom kontekstu predstavljati moderni okvir konstituisanja novih identiteta u kome će se raspoznatvati različiti oblici identitarnog uobličavanja i predstavljanja, dok će pojam tranzicije oličavati istovremeno proces i polje u oviru koga će biti oblikovani novi identiteti.

Od posebnog značaja je i istraživanje identiteta na Balkanu i u Srbiji u *potkulturnom* kontekstu. Naime, do sada je identitet stavljan mahom u opštesociološke i političkosociološke okvire, što je dobro, ali ne i dovoljno jer je identitet fenomen koji ima mnogo dimenzija. Ne smeju se zanemariti rezultati do kojih su sociolozi opšteg smera došli u proučavanju identiteta kao društvenog fenomena modernog doba. Moraju se uvažiti i valjane sociološke eksplikacije osnovnih vrsta identiteta na području Srbije i jugoistočne Evrope. Na osnovu ovih istraživanja sada je značajno posvetiti posebnu pažnju na *predstavljanje identiteta kroz potkulturu*, na kulturni stil i određenje samoidentiteta, odnosno personalnog identiteta. Kada je reč o ovom diskursu, neosporno je sociologija kulture najpozvanija i najkompetentnija nauka. To bi mogao biti doprinos celovitijem naučnom osvetljenju identiteta danas, a za njegovo proučavanje bi, po prirodi stvari, pored sociologa kulture, bili jednako zaduženi socijalni psiholozi i antropolozi socijalne i kulturne provenijencije.

Proučavanje identiteta u ovom trenutku savremenog društva podrazumeva preispitivanje svih vrsta društvene identifikacije, od onih koje su karakteristične za tradicionalna društva, do onih koje su plod razvoja savremenog društva, jer one postoje ravnopravno na savremenoj društvenoj sceni i daju odgovor na pitanje: “Ko smo mi?”. Savremeni pojedinac je

²⁴ Smit, D. A. 1999. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 34.

²⁵ Castells, M. 2002. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden Marketing, str. 73.

“pokretna ludnica” (Šušnjić), naime pojedinac dobija vrtoglavicu od ponuda na savremenom tržištu identiteta. Na ovom tržištu se ukrštaju tradicionalni identiteti sa savremenim formama identifikacije. Kada se pojedinac izgubi u ogromnoj ponudi, kada zbog migracija ili dostupnosti različitih društvenih sadržaja posumnja u svoj društveni identitet, možemo govoriti o krizi identiteta koja je karakteristična za društveno bivstvovanje savremenog čoveka. Balkan je prostor koji poseduje određenu specifičnost u odnosu na druge oblasti upravo zbog specifičnog preplitanja tradicionalnih i savremenih formi identifikacije. Rastrgnut između tradicionalnih spona – etnije, nacije, vere, pola, i savremenih formi – profesije, roda, Balkanac je upravo u situaciji da miri ove forme čuvajući tradiciju i postajući evropljanin i građanin sveta. Ovo istraživanje upravo treba da pokaže u kojoj meri je ovaj proces *uspešan*, a u kojoj meri vodi *identitetskoj dezorganizaciji* ljudi na ovim prostorima.

Summa summarum, aktuelni procesi tranzicije, evropske integracije i globalne akulturacije, istakli su potrebu za transformacijom i redefinisanjem kako pojedinačnih sadržaja tako i ukupnog karaktera socijalnih a naročito kulturnih identiteta balkanskih naroda. Pod *kulturnim identitetom* podrazumevamo jedan složen sistem vrednosti, uverenja, simbola, obrazaca ponašanja i dr, koji se razvija u procesima osobene i dugotrajnije kristalizacije kolektivnih iskustava pripadnika jedne zajednice. On je integralni deo sociokulturne stvarnosti koji preko sistema vrednosti, afiniteta ljudi, obrazaca ponašanja i stavova snažno deluje na sve tokove društvenog života. Kulturni identitet svedoči o pripadnosti pojedinaca određenoj kulturi, u koju se oni ne moraju u potpunosti asimilovati, ali čije bazične karakteristike moraju usvojiti da bi bili njeni integralni delovi. Pritom, valja praviti jasnu razliku između identiteta i identifikacije: *identifikacija*, kao proces prilagođavanja kulturnim normama, nije isto što i *identitet*, već predstavlja prvu od njegovih faza. U procesu identifikacije, osoba (ili grupa) vrši samoprocenu i odabira izvesne karakteristike iz sopstvenog repertoara da bi konstituisala sopstveni identitet (Z. Golubović). Identitet implicira autonomno prosuđivanje o sopstvenim dispozicijama, individualno moralno prosuđivanje koje se izvodi iz imanentnih personalnih sklonosti, a ne iz nametnutih kulturnih pravila. Na taj način, usvajanje kulturnog identiteta ne podrazumeva gubljenje sopstvenog identiteta, već ga upravo pretpostavlja. To pogotovo važi za proces formiranja *demokratskog identiteta* koji se dostiže tek onda kada je ličnost u stanju da uoči razliku između tradicionalnih normi i onih normi koje se opravdavaju uz pomoć izvesnih principa. Izgradnjom sopstvenog identiteta, pojedinac postaje svestan onoga što mu se nameće od spolja, i onoga što može sâm da izabere na osnovu internalizovanih principa i vrednosti. Suprotno tome, pojedinci koji ostaju u vlasti nasleđenih obrazaca ponašanja, nemaju svoje “ja”, pa se uvek priklanjaju nekom autoritetu (u liku zaštitničkog oca, vladara, ili pak, države, nacije i sl.).

Na kulturni identitet pojedinih nacija ponajpre utiču opšte civilizacijske okolnosti u kojima su se razvijale, a naročito broj, vrsta i težina

sukoba u kojima su učestvovala u toku svoje istorijske prošlosti. U onim narodima koji su imali česte i teške ratove i socijalne revolucije, naglašenija je slobodarska crta u obliku tzv. "pozitivne slobode", za razliku od onih nacija ili država koje su imale mirne i evolutivne promene društvenog i političkog života, koje pokazuju sklonosti ka "negativnoj slobodi", odnosno nezavisnosti pojedinaca i grupa. Kulturu *per se*, međutim, ne odlikuje samo kontinuitet već i diskontinuitet: ona se postupno modifikuje shodno stalnim društvenim i političkim promenama, dok u slučaju krupnijih istorijskih obrta može započeti svoj kvalitativno novi život. Isto važi i za kulturne identitete. Kada se stari sistemi sruše i "pravila igre" drastično izmene, kulturno nasleđe nataloženo u starim identitetima, ne predstavlja više efikasno sredstvo prilagođavanja, pa je realno pretpostaviti da će ono na Balkanu, protokom vremena, imati sve manju socijalnu i političku težinu. Za očekivati je da će u novonastalim okolnostima, učinci neposrednih političkih i ekonomskih okolnosti postupno nadvladavati efekte ranije, pretežno patrijarhalno-kolektivističkog i autoritarnog kulturnog obrasca, odnosno identiteta.

Ukratko, demokratizacija, modernizacija i integracija na balkanskim prostorima, nije moguća bez reinterpretaacije starih i kreiranja novih identiteta (tipa *građanskog identiteta*), primerenih demokratskim društvima, unutar kojih bi se oživotvoravali postulirani univerzalistički i humanistički principi. Ukoliko su postojeći kulturni identiteti pro-demokratski orijentisani – oni predstavljaju povoljan preduslov za stabilno funkcionisanje savremene višestranačke demokratije. Ukoliko, međutim, postojeći identiteti i dalje sadrže u znatnoj meri elemente tradicionalizma, autoritarizma, nacionalizma, populizma ili dogmatizma i sl, bilo kakav pokušaj izgradnje demokratskog sistema i međudržavnog integrisanja, završiće sigurnim neuspehom. U bazičnim vrednosnim orijentacijama, koje čine okosnicu kulturnog identiteta građana, nalaze se osnovni podsticaji njihovog društvenog i političkog delovanja (ili nedelovanja), u čemu se ogleda njihov neprocenjiv značaj za ukupne društvene i političke procese.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Najglobalnije, predmet istraživanja, koje nameravamo sprovesti u okviru potprojekta "Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesima evrointegracije", odnosi se na pitanje: *Da li formirani identiteti (politički, subkulturni, religijski, etnički i rodni) sprečavaju uklapanje u proces evrointegracije?* Tražanje za odgovorom na ovo pitanje uključuje istraživanje nekih relacija kojima prethodi jasno identifikovanje indikatora pojedinih identiteta.

"Od svih relacija, najuniverzalnija je relacija identiteta budući da je svojstvena svakom biću čije postojanje ima trajanje."²⁶ Ovo Hjumovo određenje se odnosi na personalni identitet, dok se sociologija zanima za mikrogrupe, nacionalne i civilizacijske okvire identifikacije. "Identifikacija je pojava poistovećivanja pojedinca sa nekom društvenom grupom u kojoj

²⁶ Hume, D. 1978. *On Human Nature*. London: Fontana Books.

živi, ili u kojoj namerava živi, pri čemu nekritički usvaja njene ideje, verovanja, vrednosti, norme i pravila ponašanja.”²⁷ Već je istaknuto da se socijalni identitet definiše kao saznanje individue da pripada određenoj društvenoj grupi uz emocionalni i vrednosni značaj takve pripadnosti. Drugim rečima to je koncepcija jedinice kao člana grupe. Teorije socijalnog identiteta osnovno mesto dodeljuju kategorizaciji distinktivnih oznaka na osnovu kojih se individue u socijalnoj strukturi određuju kao članovi različitih grupa. Ove socijalne odlike nazivamo identifikatorima. “Pošto je identitet relativno apstraktan pojam i ne može da funkcioniše sam, on funkcioniše posredstvom onoga što je njegov empirijski ekvivalent, a to su identifikatori.”²⁸ Oni mogu biti spoljašnji, vezani za fizički izgled i nošnju, ali i unutrašnji koji se zasnivaju na vrednosnim sistemima.²⁹ I jednu i drugu vrstu identifikatora je potrebno operacionalizovati i istražiti.

1. A propos problematike *potkulturnog identiteta*, predstoji sociološko određenje pojmova potkulturnog identiteta, potkulturnog stila i, napose, samoidentiteta, koji se nalazi u neposrednom odnosu sa prva dva pojma. Posle operacionalne definicije potkulture moguće je dalje empirijsko/teorijsko proučavanje identiteta na prostoru Balkana i Srbije. Njega valja inkorporisati u okvir savremene sociologije potkulture. Dakle, predmet ovog dela istraživanja upravljen je na potkulturni kontekst balkanskog i srpskog (etničkog, nacionalnog, religijskog, moralnog, rodnog) identiteta.³⁰

2. Problematizovanje i istraživanje *rodnih identiteta*, biće vođeno načelnim pitanjem – da li tradicionalni modeli identiteta (porodica, nacija, religijska grupa) ustupaju mesto modernim oblicima identifikacije (pluralitet identiteta)? Da li “izbori” potiskuju “pripisanosti”? Šta utiče na održanje tradicionalne porodične paradigme u tranzicionim socio-kulturnim uslovima? Kako se menja tradicionalni porodični obrazac i u tom okviru

²⁷ Šušnjić, Đ. *Religija*, str. 384.

²⁸ Stojković, B. 1999. *Evropski, nacionalni i kulturni identitet*, u: Škola za demokratiju. Niš: OGI, str. 110-120.

²⁹ Već je istaknuto da jedno od najvažnijih područja kulturnog identiteta čine upravo društvene vrednosti, s obzirom na to da one predstavljaju glavni referentni okvir za celokupno mišljenje i ponašanje individua. Vrednosti i ideali su ugrađeni u samu strukturu društva i imaju snagu uzora i orijentira, iz kojih se mogu operacionalizovati čak i svakodnevne norme ponašanja. Zajedno sa pogledom na svet, vrednosti čine “ujedinjujuće jezgro kulture”, omogućavajući ujednačavanje opredeljenja unutar zajednice. Njihova je uloga i integrativna i funkcionalna – kao putokazi “dobrog”, “pravilnog” i “poželjnog” u kulturi, one osiguravaju red i poredak u zajednici. (Kale, E. 1982. *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga, str. 82.) Istraživanja vrednosti, doduše, ukazuju i na njihovu ambivalentnu prirodu – one mogu biti nosioci kontinuiteta kulturne tradicije, ali i konzervativizma, kao što mogu biti i vodiči u procesima prekoračivanja postojećeg, transcendencije, što čini glavno obeležje ljudske stvarnosti. Vrednosti i ideali su imanentni društvenoj stvarnosti koja ih uslovljava, i u isto vreme, nerazdvojni pratioci čovekove istorijske prakse, kojom se ta ista društvena stvarnost menja i prekoračuje. Stoga je veoma važno analizovati vrednosti u procesu razumevanja određenog tipa kulturnog identiteta; od toga kakve su vrednosti i da li su međusobno u saglasju, zavisioće stabilnost ne samo kolektivnog kulturnog identiteta već i pojedinačnih personalnih identiteta građana.

³⁰ Mikro nivo istraživanja subkulturnih identiteta uključuje analizu pod nazivom “Ritualizacija omladinskog otpora kroz potkulturni stil”.

rodni odnosi i rodni identitet? U tom kontekstu se posmatra rodni identitet, kao rodni koncept o sebi koji nije neophodno zavisen u polu koji je propisan na rođenju, smešten između tradicionalnog modela identifikacije (porodični, nacionalni, religijski...), koji nudi izvesnu sigurnost, i modernog oblika identifikacije - koji nudi izbore u neizvesnom zahtevajući individualno, autonomno ponašanje. Konkretnije, interesuje nas rodni identitet između strategije isključivanja i strategije jednakih mogućnosti. U kojoj meri identitet grupe određuje strukturu ličnog identiteta? Osnovno pitanje je: *da li formirani rodni identiteti sprečavaju uključivanje u proces evrointegracije?* Rodna analiza je usmerena ka povećanju svesti o potrebi i sposobnosti da se ostvaruje ravnopravnost polova. Namenjena je i osnaživanju žena sa ciljem da postanu svesne svoga prava i svojih mogućnosti.

3. Jedan segment predmeta istraživanja biće i *etnička i religijska identifikacija* na balkanskim prostorima, utvrđivanje njihove rasprostranjenosti i kvaliteta, kao i socijalnog konteksta njihovog postojanja. Takođe, dovodenje u vezu ovih vrsta identifikacije sa drugim vrstama identiteta kao što su građanski, porodični, rodni, politički, "evropski" i uviđanje korelacija u postojanju ovih vrsta identiteta.

Ovako određen predmet uslovljava i proučavanje autostereotipa i heterostereotipa balkanskih društava.

4. U vezi sa problemom (u slučaju Balkana, uvek postuliranog) *građanskog identiteta*, predmet našeg istraživačkog potprojekta biće pre svega vrednosni sadržaj političkih identiteta u Srbiji i na Balkanu, njihov uticaj na demokratizaciju, modernizaciju i integracione procese, u sklopu regionalne i šire evropske integracije, i vice versa, uticaj pomenutih procesa na demokratsku transformaciju samih identiteta. U sociokulturnom pristupu koji prihvatamo, tematizuju se ključne vrednosti u društvu kao osnov na kojem se grade različiti identiteti i na određeni način grupišu, odnosno polarizuju. Centralno pitanje oko kojeg će se fokusirati ovaj deo naše istraživačke teme glasi - *koje to socio-kulturne specifičnosti vezane za kulturne identitete građana balkanskih društava, onemogućavaju prostoru Balkana brže integrisanje u Evropu kroz ostvarivanje ekonomskih, političkih i drugih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma.*

5. Posebna istraživačka pažnja biće posvećena analizi povezanosti različitih identiteta (polni/rodni, etnički, religijski, politički) koji se, dobrim delom, konstruišu unutar *porodičnih vrednosnih obrazaca* (tradicionalni/moderni). Tradicionalni oblici porodice, sa konzervativnijim vrednosnim stavovima, suprotstavljaju se modernim oblicima porodice, sa preovlađujućim liberalnim obrascima – u sagledavanju konstruisanja identiteta između zavisnosti pripadanja grupi i "subjektivno doživljenih entiteta".³¹

³¹ Mikro nivo ovih analiza biće sveden na propitivanje u kolikoj meri je rodna identifikacija konstruisana preko uloge majke, a pri tome motivisane nacionalnim interesom (žena kao majka nacije)? Dosadašnja istorija žena je zapravo istorija njihove podređenosti, njihovog

Ciljevi istraživanja su usmereni na analizu različitih identiteta, njihovog konstituisanja i promena, što je skupa uzrokovano i uslovljeno promenama kulturne situacije u eri globalizacije, koja, po Gidensovom mišljenju, vodi pre većoj lokalnoj kulturnoj raznolikosti negoli homogenosti. Ona teži promovisanju i obnavljanju lokalnih kulturnih identiteta. Istraživanjem se želi pokazati da identiteti nisu dati jednom za svagda, već da se oni mogu menjati pod uticajem globalnih društvenih kretanja i promena. Identiteti dele sudbinu sa potkulturnim slojevanjem u društvu, a ono se odvija u okviru kulture kao celine.

Osnovni cilj koju ćemo pokušati da sprovedemo u istraživanju, jeste identifikacija i lociranje osnovnih vrednosnih orijentacija i manifestacija aktuelnih balkanskih identiteta. Osnovne jedinice analize su, prema tome, stavovi, osećanja i vrednosti kao i oni oblici manifestnog ponašanja koji su karakteristični za odnos pojedinaca prema celokupnom procesu demokratske transformacije i regionalne/evropske integracije Balkana. Ostali ciljevi istraživanja biće usmereni na utvrđivanje pravilnosti u odnosu između dominantnih tipova identiteta i širih političkih i društvenih promena u zemljama u tranziciji, koje čine većinu balkanskih država. Jedan pravac istraživanja usredsrediće se na ispitivanje sistema vrednosti, uverenja, i obrazaca ponašanja koji se razvijao u procesima dugotrajnije kristalizacije kolektivnog iskustava pripadnika balkanskih naroda, a drugi ka tendencijama njihovih modifikacija, usled ekonomskog razvoja i širih društvenih promena kao i samog svesnog izbora, tj. političke “odluke za demokratiju”³² Neki od važnijih zadataka naše teme, bili bi da utvrdimo odgovore na sledeća konkretna pitanja: Postoji li dominantni “vrednosni sindrom” karakterističan za kulturne identitete na Balkanu i u čemu se ogleda njegov konkretan sadržaj, koji su glavni izvori i generatori autoritarizma u identitetima balkanskih naroda, kakve su opštije vrednosne orijentacije građana balkanskih država u odnosu na univerzalne i demokratske vrednosti?

Nadalje, cilj istraživanja jeste razotkrivanje povezanosti različitih načina konstruisanja identiteta (politički, potkulturni, religijski, etnički, polni/rodni) u zavisnosti od oblika porodice (tradicionalni/moderni). Prethodno je potrebno ustanoviti promene u strukturi porodičnih odnosa preko promena vrednosnih orijentacija i obrazaca. U prvom koraku ćemo

ograničenog identiteta. Žene su definisane svetom porodice, često imaju poteškoća da sebe uspostave kao poseban odvojen identitet. Žena je lišena prava na jednaku društvenu moć, ona je istovremeno i vitalno značajna za osptanak društvene zajednice. To jeste temeljna protivrečnost njene društvene egzistencije. U Srbiji je poslednjih decenija na delu iracionalna ideologija koja očekuje žrtvovanje žene u ime nacije i njeno «vraćanje na istorijsku pozornicu kao spasioca posustalog stanovništva». Ovakva praksa dobija izrazito političke konotacije sa idealom žene u funkciji nacionalnog preporoda i obnove. Visok procenat i muškaraca i žena se izjašnjava u prilog masovnog rađanja kao nacionalnog programa. (*Istraživanje o rodno zasnovanoj diskriminaciji i jednakim mogućnostima u 15 opština Srbije 2002. 2003, u: Jednake mogućnosti. Beograd: OSCE*). Ovakva pojava je posledica i inače važećih stereotipa o ženi na Balkanu kao i mitologizacije patrijarhalne prošlosti.

³² Fukujama, F. 1997. *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID, str. 236.

utvrditi distribuciju različitih oblika porodice, a potom, distribuciju vrednosnih orijentacija u odnosu na stavove prema porodičnim odnosima.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

1. *Potkultura – stil – identitet*. Ova relacija ima kružni tok, pri čemu njeni članovi mogu sukcesivno menjati mesta. Kao osnovni zadatak nameće se potreba za minucioznim istraživanjem svih delikatnih međudnosa između elemenata koji sačinjavaju ovo trojstvo. Polazimo od hipoteze da se identitet iskazuje kroz potkulturu kao značenje stila, da stil predstavlja spoljašnju manifestaciju identiteta, kao i od premise da stil i identitet utiču na konačno oblikovanje potkulture. Potkulturni stil počinje sa identitetom i završava sa njim. Promena potkulturnog stila direktno se odražava na promenu identitetskih obeležja.

Od konkretnih zadataka, odnosno podtema istraživanja mogu se navesti zadaci, problematizovani na sledeći način: odnos subkulturnih identiteta i balkanske stvarnosti u savremenim uslovima, alternativni (potkulturni) trendovi u aktuelnoj srpskoj kulturi, rok kao kulturna alternativa na području Balkana i njegov uticaj na približavanje evropskim standardima kulture, kič potkultura u strukturi društvenog života Srbije, odnos između potkulturnih identiteta i nasilja, potkulture kao spona upostavljanja tolerancije, različitosti i mira na Balkanu. Posebno bi bilo zanimljivo istražiti mesto, ulogu i domašaj antiratnih grafita, murala, hepeninga i performansa posvećenih miru u aktuelnom stanju kulture u Srbiji.

Stil je jedan od najznačajnijih pojmova koji se vezuju za svet potkultura. Naime, potkulturni stil jeste svojevrsno polje simboličke akcije. On predstavlja determinantu koja utiče na formiranje identitetskih obeležja manjinskih grupa. S druge strane, već formirani identiteti utiču takođe na širenje značenja stila, njegovo preformulisanje, preoblikovanje i promene. U poslednjoj instanci, i stil i identitet predstavljaju integralni deo celine kulture, a ova se ne dâ odrediti izvan relacije sa društvenom strukturom. Pri svemu se ima u vidu da je kultura sveobuhvatna baza socijalnih fenomena, izvan koje se ne mogu konstituisati ni grupni ni personalni (pa, dakle, ni subkulturni) identitet. Socio-kulturni milje čini podlogu konstituisanja svakojakih identiteta.

Teorijski gledano, iako su stil i identitet kategorije koje, pojedinačno uzevši, na prvi pogled izgledaju kao da su statične i nepromenljive, ni one nisu imune na društvena dešavanja, previranja i promene (na lokalnom, regionalnom i globalnom planu). Ima smisla formirati relaciju koja predstavlja komunikacioni lanac, čije karike čine: društvo (kultura) – potkultura (stil) – ličnost (Ja). Taj lanac predstavlja osnovnu determinantu koja uslovljava nastajanje, razvoj i preobražaj različitih identiteta – socijalnih, kolektivnih, etničko-nacionalnih i personalnih. Polazna hipoteza je: identitet koji se u savremenom društvu formira pod uticajem potkultura (stavova, normi, verovanja, načina ponašanja, emocija, afiniteta, nadanja i očekivanja) produkt je vlastitog izbora i iskrenih osećanja. Taj identitet je

autentičan zato što je formiran neposrednim, ličnim i svesnim izborom između mnogo alternativa, za razliku od drugih vrsta identiteta koji su često stvar okolnosti, konstelacije raznoraznih odnosa, a ne ličnih želja i emocija. U okviru potkulturnih identiteta mogu se uočiti i teorijski zasnovati i posebne subidentitetske grupacije. Kada je o umetnosti reč, na primer, može se izdvojiti subkulturna grupa prepoznatljiva po identitetu u kome se preferira ljubav prema književnosti, likovnim umetnostima, arhitekturi ili filmu. U okviru muzičkih žanrova, opet, moguće je identifikovati neformalne skupine ljubitelja opere, ili one koje se u svakodnevnom govoru imenuju kao džezeri, bluzeri, rokeri, pankeri, turbaši i narodnjaci.

Svakoј klasifikaciji u okviru potkultura i potkulturnih stilova odgovara i određena identitetska grupacija, bilo da je reč o generacijama (omladinska potkultura, potkultura ostarelih lica), o vremenskoј dimenziji (antička, srednjevekovna, renesansna potkultura), o fizičkim nosiocima (seljaštvo, građanstvo, malograđanstvo, radnička klasa, inteligencija, komunisti, fašisti, demohrišćani) ili pak o drugim različitim socijalnim skupinama, kao što su klubovi ljubitelja životinja, dileri i članovi udruženja za zaštitu životne sredine. Naravno, ne mogu sve nabrojane grupacije imati podjednak uticaj na konstituisanje kolektivnih identiteta (recimo dileri i radnička klasa), ali se može poći od sledeće hipoteze: oblici identiteta korespondiraju određenim subkulturnim stilovima, i *vice versa* – subkulturni stilovi formiraju se na osnovu identitetskih obeležja određenih manjinskih, neformalnih društvenih grupa i slojeva.

U teorijsko-hipotetičkom smislu, poseban akcenat u istraživanju će biti stavljen na posmatranje, razumevanje i eksplikaciju potkulturnih omladinskih alternativnih stilova. Ti stilovi ukazuju na oblike otpora koje mladi iskazuju prema negativnim tendencijama u društvu, kao što su mito, korupcija, protekcija, karijerizam i nepotizam. Potkultura roka, ili široko shvaćena rok kultura, biće paradigma u okviru koje će biti istraživane i analizovane potkulture grafita, performansa, hepeninga i ostalih aktivnosti kojima mladi ljudi afirmišu svoje stilove i vizije života, suprotstavljajući ih stilu establišmenta ili vladajuće kulture. Jedna od vodećih hipoteza može se teorijski izvesti iz poznate parole beogradskih studenata sa protesta tokom 1996/97. godine: “Beograd je svet”. Danas bi se ona mogla proširiti i preformulisati u “Srbija je svet”. Ili u onu, još svežiju i popularniju reklamnu TV-poruku: “Naše, a svetsko”.

Kao indikatori subkulturnog identiteta biće uzeti: a) spoljašnji – izgled (odevanje, ukrašavanje, frizura), ponašanje, sklonosti, izbor muzike, žargon, pobunjenički imidž, svetkovine; b) strategija mišljenja, pogled na svet, vrednosti, značenja, stavovi, norme, ukus, simboličko predstavljanje, mladalačke želje, osećanja, očekivanja, verovanja, raspoloženja. Ovi indikatori pripisuju se potpuno različitim klasifikacionim grupama, ali moguće ih je smestiti u kontekst subkulturne (samo)identifikacije, gde bi zauzeli mesto između dominantne i roditeljske kulture.

2. *Porodica - vrednosni sistem - rodni identitet*. Polazeći od toga da je porodica trajni prenosilac društvenih i kulturnih vrednosti, zajednica u

kojoj se rađa i razvija individua koja putem kompleksnog procesa socijalizacije izgrađuje svoj sopstveni identitet, ali i kolektivni identitet, želimo da ustanovimo kako tip porodice: tradicionalni, moderni reprodukuje vrednosni sistem: tradicionalni, moderni. Interesuje nas da li postoji podudaranje između tradicionalnog odnosno modernog vrednosnog sistema i tradicionalnih odnosno modernih oblika porodice u savremenom društvu. U savremenoj sociološkoj literaturi pravi se razlika između tradicionalnih i modernih oblika porodice, između ostalog, na osnovu strukture, oblika, funkcija i raspodele autoriteta. Očekujemo da tranzicioni procesi (raspad socijalističkih društvenih odnosa i uvođenje tržišta kao osnovnog regulativnog mehanizma) donose i promene u formi porodice. Istovremeno sociološki je dijagnostificirano da na promene društvenih oblika bitno utiču vrednosni sistemi. Želimo da ustanovimo da li su promene u vrednosnim sistemima, povezane sa promenama u formi porodice, i da li je u tom smislu moguće tvrditi, da tradicionalne vrednosti, pre svega u formi predrasuda i stereotipa, otežavaju razvoj modernih oblika porodice. Želimo da proverimo pretpostavku o podudaranju vrednosnih orijentacija i porodičnih oblika. Ukoliko ustanovimo da tradicionalna odnosno moderna vrednosna orijentacija preovlađuju među članovima porodice sa tradicionalnom odnosno modernom formom, uslovno ćemo zaključiti da tradicionalne vrednosne orijentacije, koje još uvek preovlađuju u balkanskim društvima, uprkos pokušajima njihove modernizacije, koče razvoj modernih oblika porodice.

Kolektivni identiteti, kao složeni konstrukti i spone solidarnosti, ujedinjene zajedničkom tradicijom, sećanjima i mitovima, jesu simboličke forme identifikacije, ali i faktori retradicionalizacije. Činjenica je da haotična tranzicija prisiljava ljude pojedince i grupe da žive na način ambigviteta³³, prihvatanja protivurečnosti, mirenja sa postojećim odlikama otuđenog svakodnevnog života uz nemogućnost da se ovlada sopstvenim životom.

Tradicionalna porodica i tradicionalistička vrednosna orijentacija konstruišu isključivije identitetske kategorije, opterećene sudbinom, pripisanošću, unapred definisanim obrascima ponašanja i okvirom delovanja u pravcu neprihvatanja evrointegracionih tendencija razvoja (strategije, individualizam, liberalno tržište, pluralizam...).

Pretpostavka je da *tradicionalni porodični obrazac u procesu primarne socijalizacije konstruiše rodni identitet koji će imati problema (zatvorenost, strah, isključivost, ksenofobičnost) u vezi sa prihvatanjem evrointegracionih novina.*

Rodni identitet je moguće identifikovati preko sledećih indikatora ili identitetskih kategorija: 1/ rodne odredbe; 2/ rodne uloge; 3/ rodni identitet; 4/ rodno pripisivanje. Istraživanje koje je pred nama zadržaće se na rodnim odredbama (polnim) i rodnom identitetu (kako se ja osećam? šta osećam kao svoj rod?) – kao kategorijama roda. U fokusu interesovanja su dve dimenzije: rodni identitet subjektivno doživljen i rodni identitet – sudbina. U kojoj meri porodica određuje strukturu ličnog identiteta – rodni

³³ Lefevr, A. 1988. Kritika svakidašnjeg života. Zagreb: Naprijed, str. 386-387.

identitet? U kojoj meri je generalisani rodni identitet smetnja uključivanju u evrointegracijske obrasce?

3. *Socijalni kontekst/verska i etnička identifikacija.* “Ono što etnički identitet u krajnjoj liniji izdvaja od drugih oblika kolektivnog identiteta jeste činjenica da je on orijentisan prema *prošlosti*.”³⁴ Svako lično identifikovanje, otkrivanje odgovora na pitanje “Ko sam ja?”, jeste otkrivanje i društvenog ja, niza kategorija i uloga, koje su ustvari kolektivni identiteti. Društvene uloge i kulturne kategorije čine velikim delom individualni identitet - otac, suprug, heroj, kralj, rob, proleter. Lično ja sastavljeno je od porodičnih, teritorijalnih, klasnih, verskih, etničkih i polnih/rodnih identiteta. Da bi kolektivni identitet obuhvatio sve stanovnike na određenoj teritoriji mora biti postavljen na širim osnovama no što su klasni ili identitet zasnovan na ekonomskom interesu. Etnički i verski identitet su upravo upućeni široj populaciji, mada M. Veber navodi primere verskog identiteta koji se poklapa sa klasnim. Ipak, verski identitet se zasniva na sasvim drugačijoj osnovi od klasnog. On se zasniva na elementima kulture - vrednosti, simbola, mitova i tradicija kodifikovanih u običajima i obredima. Verski identitet je često povezan sa etničkim. Etnička i verska identifikacija zauzimaju značajno mesto u sistemu identifikacije balkanski naroda. Prisustvo snažne etničke i verske konotacije je povezano sa socijalnim kontekstom u kome žive ispitanici – strukturom porodice, vrednosnim sistemom, društvenim položajem, na primer: patrijarhalna porodica, tradicionalni sistem vrednosti i jaka etnička i verska identifikacija čine jedinstvo.

U analizi identiteta potrebno je prepoznati modele koji se mogu prepoznati na osnovu teorijskih paradigmi – jednih koji identitete smatraju “prirodnim, koherentnim i nezamenljivim”, i drugih koji identitete smatraju nečim “što se konstruiše, na čemu se radi i što je rezultat izbora”. Ipak, identiteti se ne grade sasvim proizvoljno i na osnovu ličnih preferencija, već se zasnivaju na “izvesnim karakteristikama”. Još jedna značajna karakteristika procesa identifikacije može biti formiranje određenih identiteta u vidu odbijanja da se prihvati neki društveno prihvaćeni identitet, identitet u kontrastavu, što može biti značajno za analizu podkulturnih identiteta. Identifikatori – indikatori etničkog identiteta su: problem kategorijalnog arbitriranja kojim akteri sebe identifikuju i bivaju identifikovani od strane drugih, kolektivno ime koje se upotrebljava u samoidentifikaciji i identifikaciji od strane drugih; posedovanje određenih diferencirajućih kulturnih crta na osnovu kojih možemo utvrditi te granice; verovanje u zajedničko poreklo – mit o zajedničkom poreklu, povezanost sa određenom domovinom – mitskom ili realnom; problem isticanja etničkih crta u društvenoj interakciji, osećanje solidarnosti kod većeg dela te populacije; uključenost u rad nacionalne ili etničke grupe. Religijska identifikacija: skale religioznosti – (religiozni, ravnodušni prema religiji, niste religiozni, ateista).

4. U vezi sa problematikom *političkog/građanskog identiteta*, polazimo od generalne hipoteze da se postulirani *građanski* ili *demokratski*

³⁴ Putinja, F. i Ž. Stref-Fenar. 1997 (1995). *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Čigoja, str.10.

kulturni identitet kao element šire shvaćene demokratske političke kulture, i sama demokratija nalaze u uzročno-posledičnoj vezi i funkcionalnoj međuzavisnosti. Naime, demokratija i njene kulturne pretpostavke, samo se teorijski mogu razlučivati, jer u stvarnosti čine celinu; na pr. civilno društvo, kultura dijaloga i politička tolerancija su, koliko posledice, toliko i uslovi, hipotetički zamišljene "prave demokratije". Demokratiju, isto tako, nije moguće zamisliti bez samosvesnih, slobodnih pojedinaca i njihovih građanskih vrlina objektiviranih u odgovarajućem kulturnom identitetu. Međuzavisnosti kulture i političkih institucija su postali svesni i svi oni državnici i političari na Balkanu ali i drugde, koji su, u pokušaju da "instaliraju" demokratiju, najveću pažnju obratili na neke njene formalne uslove (ustav, institucije, izbori, partije), zaboravljajući da ona ne zavisi samo od sopstvene strukture, već i od vrednosnih karakteristika *kulturnog identiteta* njenih građana, kao sastavnog dela šire *političke kulture*.³⁵

Izgradnja demokratskog/građanskog identiteta nije ništa drugo do proces stvaranja *autonomne ličnosti* koja poseduje sposobnost da samostalno i zrelo razmišlja i donosi odluke, tj. neguje samoodređenje, koja prihvata odgovornost za svoje postupke. Opređenjenje za demokratiju je u vezi sa bitnim atributima čoveka, u onome što čini *differentia specifica* čoveka kao čoveka, a to je, njegovo *dostojanstvo* – želja za priznanjem (Fukujama), iz koje se, u krajnjem, mogu izvesti sve ostale njegove manifestacije.

Kako god sadržajno odredili građanski/demokratski identitet, može se reći da se njegova suštinska karakteristika ogleda u sposobnosti građana za samoodređenje i autonomiju kao i za odgovornost, a sve u cilju aktivnog učestvovanja individua i društvenih grupa u javnim poslovima i kontroli vlasti. Istovremeno, *demokratski identitet* nije samo uže-politički identitet već i *građanski u širem smislu* (Z. Golubović), uključujući i sâm kulturni identitet koji građanima predodređuje izbor ciljeva i aktivnosti u kojima će participirati. Građanski/demokratski identitet implicira promenu ljudskih odnosa u svim segmentima života, a ne samo u politici, pa je njega nemoguće steći pukim učlanjivanjem u neku od postojećih političkih partija, nego je

³⁵ Politička kultura je sastavni deo jednog šireg procesa u okviru ukupnog društvenog i političkog života čija je osnovna funkcija da artikuliše želje, preferencije i interese građana i preobrazi ih u relevantne političke zahteve. Ona je integralna celina političkih stavova, vrednosti, tradicije, socijalizacije, institucija, materijalnih pretpostavki, kao i svih drugih kulturnih fenomena koji se tiču političkih odnosa i mehanizama osvajanja i ostvarivanja vlasti. I, kao što opšta kultura nije tek neki "sektor" društva među ostalima, tako i politička kultura prožima svojim duhom celokupnu sferu politike, ne odvajajući njenu "sadržajnu" od "proceduralne" ili pak, "materijalne" strane. U složenom "univerzumu" političke kulture, nema nevažnih faktora, na šta posebno upućuje i jedno skorije a celovito viđenje političke kulture: "Pojam "političke kulture" je relativno nov i predstavlja najširu osnovu za analizu i objašnjenje društvenih i političkih pojava, pošto obuhvata i povezuje mnoge politički relevantne segmente kulture: tradiciju, običaje, mitove, simbole, obrasce ponašanja, stavove, uverenja, filozofiju istorije i predrasude; dakle, sve ono što se u implicitnoj i eksplicitnoj kulturi jednog društva odnosi na političke ustanove i politički život u najširem smislu reči." (Trebješanin, Z. 1995. *Politika i duša*. Beograd: Vreme knjige, str. 102-103.)

potrebno da se građani sažive sa njima odgovarajućom (demokratskom) političkom kulturom, koju valja stalno negovati i unapređivati.

Po uzoru na dva karakteristična određenja političke kulture³⁶, kao indikatori građanskog kulturnog identiteta biće uzete u obzir pre svega njegove “subjektivne” ili *unutrašnje* komponente pod kojima podrazumevamo (a) *kognitivni aspekt* koji sadrži pozitivno znanje ispitanika o ključnim političkim institucijama, subjektima i procesima; (b) *emocionalni aspekt* tj. osećanje privrženosti, odnosno neprivrženosti prema datoj politici, političkim trendovima, kolektivu, političkom sistemu i dr; i (c) *vrednosni aspekt* ili stavove koji podrazumevaju moralno procenjivanje i vrednovanje političkih institucija, događaja i subjekata. No, kako ni sama politička kultura nije u potpunosti subjektivno obojena, već predstavlja celinu svih kulturnih fenomena koji se tiču politike i mehanizama ostvarivanja vlasti, u indikatore građanskog identiteta valja uključiti i njegove *spoljašnje*, odnosno “materijalne” i manifestne strane, uključujući partijske preferencije, političku participaciju (članstvo u političkim partijama i drugim političkim organizacijama), političko/građanski aktivizam (članstvo u nevladinim organizacijama, aktivnosti u civilnom sektoru, lokalnim zajednicama i sl.), velike političke događaje, političke običaje, praćenje medijskih sadržaja posvećenih politici u užem smislu i dr.

Metodološki pristup

1/ Ovde će biti izvedeno kulturnosociološko istraživanje problematike koja se tiče različitih tipova identiteta i njegovih transformacija u procesima evrointegracije Srbije i Balkana. U tom smislu metodi istraživanja moraju biti komplementarni sa predmetom istraživanja. Biće primenjena kvantitativna i kvalitativna metodologija i istraživačke tehnike koje su uobičajene u sociološkim istraživanjima. Takođe će biti zastupljena analiza sekundarnih izvora (statističkih izveštaja, podataka koji se tiču popisa stanovništva, kao i izveštaja masovnih medija). U istraživanjima ovoga tipa podrazumeva se neposredno sistematsko posmatranje, a takođe i oba oblika intervjua – standardizovani i kvalitativni (dubinski). Biće sprovedeno i anketno ispitivanje, putem standardizovanog obrasca za pitanja i beleženje

³⁶ Radi se o poznatim definicijama političke kulture, od strane G. Almonda i S. Bira i A. Ulama (S. Beer, A. Ulam). “Politička kultura – piše Almond – je mreža individualnih orijentacija i stavova pripadnika društva prema političkom sistemu. To je subjektivna sfera koja daje značenje i oblikuje političke procese. Ove individualne orijentacije uključuju nekoliko komponenti: a) kognitivne orijentacije, znanje sadašnje i drugo o ključnim političkim objektima; b) afektivne orijentacije, osećanje privrženosti, odnosno neprivrženosti prema datom političkom sistemu; c) vrednosne orijentacije – sudove i mnjenje o političkim objektima, koji obično uključuju primenu moralnih standarda u vrednovanju političkih događaja i objekata.” (Almond, G. 1965. *Comparative Politics*. Boston: Little Brown and Comp., p. 50.) Engleski politički pisci S. Bir i A. Ulam, smatraju da politička kultura obuhvata: a) političke vrednosti, b) emocionalne stavove i simbole i c) sistem političkih nazora. (Beer, S. & Ulam, A. 1962. *Patterns of Government*. London: Rondon House, prema Podunavac, M. 1984. *Politička kultura i politički odnosi*. Beograd: Radnička štampa, str. 33-34.)

odgovora. Uz kvalitativnu analizu literature i analizu sadržaja, biće primenjena SPSS analiza podataka dobijenih anketiranjem. S obzirom da je reč o tipično kulturološkom istraživanju identiteta, pored postupaka empirijskog karaktera biće primenjen i hermeneutički pristup. On će omogućiti ulaženje u razumevanje smisla i značenja kulturnih pojava koje se istražuju, kao i njihovu kontekstualnu interpretaciju. Istraživanje koje uključuje pitanja promene identiteta podrazumeva istorijski pristup, odnosno analizu. Ovim pristupom, koji podrazumeva istorijski kontekst, može se kvalitetno objasniti prelaz od tradicionalnih formi ka modernim varijantama identiteta. Korišćenje specijalnih metoda, kao što su razumevanje i idealni tip, kao i metod konstelacione interpretacije, nezaobilazno je u istraživanju pojava kao što je proučavanje društvenih okvira kulturne identifikacije.

2/ Polazni socijalni kontekst obuhvata analizu rasprostranjenosti različitih oblika savremene srpske (makedonske, bugarske) porodice na osnovu sekundarnih podataka – statistika i rezultati postojećih istraživanja u ovoj oblasti.³⁷ Promene koje ćemo pratiti u okviru ove analize jesu: promene strukture i oblika porodice (jednoroditeljske, homoseksualne, vanbračne itd.), pomeranje granice sklapanja braka, veliki broj razvoda, odlaganje rađanja dece kao i restrikcija rađanja. Druga faza podrazumeva originalno istraživanje vrednosnih koncepcija u okviru porodica razvrstanih prema indikatorima za tradicionalne odnosno moderne forme porodice, kroz merenje stavova članova ovih porodica. Konstruisaćemo indekse tradicionalnog odnosno modernog vrednosnog obrasca (morala) pri čemu će tradicionalni porodični moral, kao i model morala koji je prisutan u modernoj porodici, biti dva pola između kojih se kreću stvarni postojeći modeli vrednosnih orijentacija. Tradicionalna, odnosno moderna vrednosna orijentacija biće merena prisustvom odnosno odsustvom već socijalno uočenih predrasuda, koje posmatramo kao deo tzv. "balkanskog mita". "Balkanski mit" je takav obrazac mišljenja i obrazac ponašanja prema kome se između ostalog :1/ žena simbolički povezuje sa prirodom, a muškarac sa kulturom, pri čemu žena dobija drugorazredni položaj; 2/ dužnost žene je da rađa i da preuzima brigu o deci, a domaći poslovi su tipično ženske obaveze (roditeljstvo jednako majčinstvo); 3/ brak je, u ovoj priči, legitimacija potomstva, čija je jedna od osnovnih funkcija kontrola seksualnosti; 4/ porodica je utočište; 5/ zapošljavanje žene samo po sebi vodi njenom ravnopravnijem položaju; 6/ muškarac je hranitelj porodice; 7/ o strateškim ciljevima pre svega odlučuje muškarac. Na osnovu konstruisanih idealno-tipskih modela tradicionalnog i modernog vrednosnog obrasca proverićemo pretpostavku da veliki broj usvojenih predrasuda i stereotipa u porodici koči

³⁷ Naš potprojekat konstituisanje formi identiteta dovodi u vezu pre svega sa promenama u porodičnom kontekstu, ne gubeći iz vida i uticaj sekundarne socijalizacije (koja će biti osnovni predmet istraživanja u okviru potprojekta *Obrazovanje, socijalizacija ličnosti i etika mira na Balkanu*). Polazimo od pretpostavke da porodica kao društveni okvir (tradicionalni/moderni), sa vrednosnim obrascima (tradicionalni/moderni), primarno utiče na formiranje identiteta - čije održanje ili promene onda u velikoj meri zavise od uticaja sekundarne socijalizacije, koja se odvija kroz institucije obrazovanja, grupe vršnjaka, političke partije i dr.

razvoj oblika ponašanja i modela ne samo porodičnog već i ukupnog društvenog života.

3/ U ovom kontekstu biće ispitivani i različiti aspekti grupnog identiteta (polni/rodni, nacionalni, verski, subkulturni, evropski...) i registrovanje ispitanikovog odnosa prema različitim aspektima svog (ličnog i kolektivnog) identiteta pomoću konstruisanog instrumenta za istraživanje identiteta (N. Popović). Povezanost identitetskih karakteristika sa stavovima o evrointegraciji biće mereni primenom Likertove skale, na bazi podataka prikupljenih putem anketnog upitnika.

4/ Mikro analize aktuelnih pojedinačnih aspekata identiteta sačinice uz korišćenje metoda analize sadržaja štampanih medija (kvantitativna i kvalitativna analiza aktera-odašiljaoca poruke, teksta i konteksta poruke), koja je veoma često delotvorno primenjena u svrhu razotkrivanja idoloških instrumentalizacija u medijima; analiza sekundarnih izvora i statističkih podataka.

Saopštavanje rezultata i spisak predviđenih publikacija

Rezultati istraživanja biće saopštavani, prezentovani i publikovani na sledeće načine:

- a) naučnim člancima u domaćim i stranim časopisima
- b) priložima u odgovarajućim zbornicima radova
- c) radovima u zbornicima sa ovog projekta, odnosno potprojekata
- d) posebnim studijama
- e) saopštenjima i referatima na domaćim i stranim naučnim skupovima: savetovanjima, simpozijumima, okruglim stolovima, tribinama
- f) nastupima na radiju i TV
- g) finalnom monografijom

Planirane publikacije

- Božilović, N. 2006. *Kič kultura*. Niš: Zograf.
- Zaharijevski, D. i N. Jovanović (prir.) 2007. *Rasprava o metodološkim instrumentima za empirijsko sociološko istraživanje*.
- Zaharijevski, D., Gavrilović D. i B. Stevanović (prir.) 2007. *Identiteti u uslovima regionalizacije i globalizacije Balkana*.
- Gavrilović, D., Zaharijevski, D. i S. Miljković. 2007. *Rodni stereotipi u Srbiji – žena kao majka nacije*.
- Zaharijevski, D., Živković, J. i D. Gavrilović (prir.) 2008. *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu*.
- Božilović, N., Stevanović B. 2008. *Potkulturni stilovi i identiteti*.
- Zaharijevski, D. i D. Gavrilović. 2008. *Rodni, etnički i verski identitet*.
- Mitrović, Lj. i rukovodioci potprojekata (prir.) 2010. *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*.

Selektivna bibliografija radova

I Rodni identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije

- Asa Berger, A. 1988. *Media Research Techniques*. London: Sage.
- Bauman, Z. 1995. *Life in Fragment, Essays in Postmodern Morality*. Blackwell.
- Bolčić, S. (prir.) 1995. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISI FF.
- Bolčić, S. i A. Milić (prir.) 2002. *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. 1989. *Žene izvan kruga*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- . 1995. „Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost”, u: Bolčić, S. (prir.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. 2000. *Mapiranje mizoginije u Srbiji*. Beograd: AŽIN.
- Castells, M. 2002. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Ćopić, S., Grupković, B., Lazić, G. i Lj. Dobrosavljević Grujić. 2001. *Žene u Srbiji. Da li smo diskriminisane*. Beograd: Sekcija žena UGS Nezavisnost&ICFTU CEE Women`s network.
- Dragičević-Šešić, M. 2004. „Mizoginija u obrascima masovne kulture”, u: *Čitanka*. Beograd: Fond Centar za demokratiju. Evropska politika jednakih mogućnosti u Srbiji.
- Đurić-Kuzmanović, T. 1997. *Dirigovani nerazvoj, post-socijalističko iskustvo i feministička alternativa*. Novi Sad: Expopress.
- Đurić-Kuzmanović, T. 2000. „Ka teorijskom okviru istraživanja rodni nejednakosti u Srbiji”. *Sociologija* XXL/br. 1.
- Đurić-Kuzmanović, T. 2002. *Rodnost i razvoj u Srbiji - od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*. Novi Sad: Budućnost, Ženske studije i istraživanja.
- Erlich, V. St. 1971. *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber.
- Garb, T. 1997. „Rod i predstava”. *Ženske studije*, br. 7.
- Gidens, E. 2003. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Golubović, Z. 1973. „Teorijsko-metodološki problemi i iskustva u istraživanju porodice kao totaliteta”, *Sociologija sela* br. 40-42.
- Golubović, Z. 1988. *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Golubović, Z. 2003. "Globalizacija sveta - kontroverze, dileme i iskušenja globalizacije", u: *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Požarevac: Braničevo.
- Golubović, Z., Spasić, I. i Đ. Pavićević (prir.) 2003. *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Grupa autorki. 2004. *Ljudska prava za žene*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Hanse, A. et all. 1998. *Mass Communication Research Methods*. London: Sage.
- Hardiman, M. 1988. *Sociological Perspectives on Women and Development: in Development Policies Sociological Perspectives*, A. Hall and J. Midgle (eds.), Manchester University Press.
- Jednake mogućnosti*. 2003. OSCE. Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. Misija u Srbiji i Crnoj Gori.
- Korać, M. 1991. *Zatočenice pola*. Beograd: ISI FF.
- Milić, A. 2001. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja.

- Milić, A. (prir.) 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milivojević, S. 2004 "Žene i mediji: Strategije isključivanja", u: *Čitanka*. Beograd: Fond Centar za demokratiju. Evropska politika jednakih mogućnosti u Srbiji.
- Mršević, Z. 2002. *Standardi i mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u demokratskim zemljama*. Beograd: OSCE.
- Oakley, A. 1973. *Sex, Gender and Society*. Harper and Row, N.Y.
- Paci, P. 2002. *Gender in Transition*. World Bank.
- Predstave o ženama u masovnim medijima*. 1999. Zbornik radova. Beograd: Centar za ženske studije.
- Puzigaća, M. 2002. *Stanje i izazovi za rodnu ravnopravnost sad i ovde u Jugoslaviji*. Novi Sad: Scan.
- Rihtman-Auguštin, D. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rowbathom, Sh. 1983. *Svest žene – svet muškarca*. Beograd: SIC.
- Stratford, T. 1992. "Women and the Press", u: *Ethical Issues in Journalism and the Media*. Routledge.
- UNICEF. 1999. *Žene u tranziciji*. Firenca. Regionalni monitoring izveštaj br. 6.
- Žene i muškarci u Srbiji*. 2005. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Zoonen, L. 1994. *Feminist Media Studies*. London: Sage.

II Subkulturni identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije

- Asurmendi, M. 2002. *Identitet i nasilje*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Bauman, Z. 1984. *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta.
- Bourdieu P. 1999. "Struktura, habitus i prakse". *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Bourdieu P. "Habitus i prostor stilova života", *Kultura* 109/112.
- Božilović, N. 1998. *Sociologija kulture. Prolegomena*. Niš: JPNIRTV INFO NIŠ - Narodne novine.
- Božilović, N. 2004. *Rok kultura*. Niš: Studentski kulturni centar.
- Božović, R. 1998. *Lavirinti kulture*. Beograd: Fakultet političkih nauka/Čigoja štampa.
- Božović, R. 2003. *U traganju za dokolicom*. Podgorica: Pobjeda.
- Brake, M. 1985. *Comparative Youth Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Brejk, M. 1988. "Bitnici i hipici". *Hipici* (ed.V. Anđelković), Beograd: Panpublik.
- Čejni, D. 2003. *Životni stilovi*. Beograd: Clio.
- Čupić, Č. 2002. *Politička antropologija (hrestomatija)*. Beograd: Čigoja štampa.
- Dragičević-Šešić, M. 1992. *Umetnost i alternativa*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i TV/FDU.
- Drakulić, S. 1980. "Kontrakultura i historija". Zagreb: *Revija za sociologiju*, br. 1-2.
- Fisk, Dz. 2001. *Popularna kultura*. Beograd: Clio.
- Frit, S. 1987. *Sociologija roka*. Beograd: IIC i CIDID.
- Fukujama, F. 1997. *Sudar kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Giddens, A. 1992. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity Press.
- Gidens, E. 2005. *Odbegli svet (Kako globalizacija preoblikuje naše živote)*. Beograd: Stubovi kulture.

- Golubović, Z. 1999. *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika. Dostupno na: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/6.html>
- Golubović, Z. 2003. *Izazovi demokratije u savremenom svetu*. Požarevac: Braničevo.
- Gordi, E. 2001. *Kultura vlasti u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa*. Beograd: Samizdat B92.
- Hall, S. 1991. "Ethnicity: Identity and Difference". *Radical America*, 23, 9-20.
- Hantington, S. 2000. *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica/Banja Luka - CID/Romanov.
- Hebdiž, D. 1980. *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad.
- Jovanović, S. 2005. *Kulturni obrazac*. Beograd: Stubovi kulture.
- Keduri, E. 2000. *Nacionalizam*. Podgorica: CID.
- Kiznije, Ž. 1996. *Etnologija Evrope*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Koković, D. 1997. *Pukotine kulture*. Beograd: Prosveta.
- Lopes, P. 2002. *The Rise of a Jazz Art World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marić, R. 1980. *Kulturna mašina*. Beograd: SIC.
- Marić, R. 1998. "Potkulturni stil kao polje simboličke akcije". *Sociologija*. 2/ 159-190.
- Mitrović, Lj. 2003. *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*. Beograd/Niš - Centar za jugoistočno evropske studije/Centar za balkanske studije.
- Morin, E. 1989. *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svijetlost.
- Petrović, S. 1995. *Mitologija, kultura, civilizacija*. Beograd: Čigoja štampa/Salus.
- Prica, I. 1991. *Omladinska potkultura u Beogradu. Simbolička praksa*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ranković, M. 1974. *Kultura i nekultura*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Roszak, T. 1978. *Kontrakultura*. Zagreb: Naprijed.
- Sen-Žan-Polen, K. 1999. *Kontrakultura*. Beograd: Clio.
- Smith, A. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Sokolov, E.V. 2001. *Kulturologija*. Beograd: Prosveta.
- Spasić, I. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojanović, T. 1995. *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Stojković, B. 1995. *Kulturna politika evropske integracije*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Stojković, B. 2002. *Identitet i komunikacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Supek, R. 1992. *Društvene predrasude i nacionalizam*. Zagreb: Globus.
- Toffler, A. 1975. *Šok budućnosti*. Rijeka: "Otokar Keršovani".
- Toynbee, A. 1970. *Istraživanje istorije (I-II)*. Beograd: Prosveta.
- Willis, P. 1978. *Profane Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.

III Politički (građanski i dr.), etnički i verski identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije

- Almond, G. 1990. "Politička istraživanja kulture". *Treći program*: Radio Beograd, br. 86-87.
- Anderson, B. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica (razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)*. Zagreb: Školska knjiga.

- Arent, H. 1994. *Istina i laž u politici*. Beograd: Filip Višnjić.
- Aron, R. 1997. *Demokratija i totalitarizam*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Asman, A. 2002. *Rad na nacionalnom pamćenju*. Beograd: XX vek.
- Babić, J. 1997. Demokratija i obrazovanje, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Bilefeld, U. 1998. *Stranci: Prijatelji ili neprijatelji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Blagojević, M. 1993. *O nacionalnom identitetu Srba u srednjem veku*, u: *Srbi u evropskoj civilizaciji*. Beograd: Nova.
- Butigan, V. 2000. *Politička kultura na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet.
- Čalić, M. Ž. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941, usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio.
- Čirković, M. S. 1997. *Rabotnici, Vojnici, Duhovnici*. Beograd: Ekvilibrijum.
- Čirković, S. 2004. Srbi među evropskim narodima.
- Čolović, I. 1993. *Bordel ratnika, Folklor, politika i rat*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Čolović, I. 1997. *Politika simbola*. Beograd: Radio B92.
- Cvijić, J. 1966. Dinarski, centralni i panonski tip, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.
- Dal, R. 1999. *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.
- Diverže, M. 1966. *Uvod u politiku*. Beograd: Savremena administracija.
- Divjak, S. 2002. *Nacija, kultura i građanstvo*. Beograd: JP Službeni list.
- Dvornić-Prošić M. (ured.) 1994. *Kulture u tranziciji*. Beograd: Plato.
- Đordano, K. 2001. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Đorđević, T. 1984. *Naš narodni život*. Beograd: Prosveta.
- Dženkins, Ričard. 2001. *Etnicitet u novom ključu*. Beograd: XX vek.
- Erik, H. i Terens. R. 2002. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek.
- Eriksen, T. H. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek.
- Europa, Volume I. 2005. *Nationalisms Across the Globe*. Poznan, Poland: School of humanities and Journalism.
- Fukujama, F. 1997. *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Ger, D. 2005. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: XX vek.
- Gleni, Miša, 2001. *Balkan 1804-1999*. Beograd: B92.
- Goldsvorti, V. 1998. *Izmišljanje Ruritanije, - imperijalizam mašte*. Beograd.
- Golubović, Z. 1995. Tradicionalizam i autoritarnost kao prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji, u: *Potisnuto civilno društvo (zbornik)*. Beograd: Eko centar.
- Golubović, Z. 1997. *Antropologija u personalističkom ključu*. Beograd/Valjevo: Gutenbergova galaksija/Valjevska štamparija.
- Grans V. & Offe Clauss. 1982. Political culture and politics of the Social democratic Government. *Telos*. no. 53.
- Gredelj, S. 2000. Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: *Račji hod: Srbija u transformacionim procesima*, priredio Mladen Lazić. Beograd: Filip Višnjić.
- Grupa autora. 2000. *Balkan kao evropski region - položaj i perspektive*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Held, D. 1997. *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: Filip Višnjić.
- Heler, A. 1995. *Lica multikulturalizma*. Beograd: Književna reč, br. 11-12.
- Hobsbaum, E. 1996 (1990). *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hume, D. 1978. *On Human Nature*. London: Fontana Books.

- Jakšić, B. 2000. *Balkanski paradoksi*. Beograd: Beogradski krug.
- Jakšić, Božidar (ured.) 1997. *Frontiers*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Jakšić, Božidar (ured.) 1998. *Rasizam i Ksenofobija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Joksimović, S. 1997. Razvoj demokratskih vrednosti u školi, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Jovanović, Bojan (ured.) 1991. *Etnopsihologija danas*. Novi Beograd: Dom kulture "Studentski grad".
- Jovanović, Bojan (ured.) 1992. *Karakterologija Srba*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kale, E. 1982. *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kant, I. 1974. *Um i sloboda, Spisi iz filozofije istorije, prava i države*. Beograd: Ideje.
- Kasirer, E. 1985. *Filozofija simboličkih oblika, drugi deo - Mitsko mišljenje*. Novi Sad: Dnevnik i Književna zajednica Novog Sada.
- Kecmanović, D. 2001. *Etnička vremena*. Beograd: XX vek.
- Kecmanović, D. 2004. *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*. Beograd: XX vek.
- Kielmansegg, G. P. 1991. "Koliko pluralizma podnosi demokratija?". Beograd: Gledišta. br. 3.4.
- Kin, Dž. 2002. *Civilno društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Kolder M. Vojvoda I (prir.) 2003. *Prošlost na Istoku, budućnost na Zapadu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kuzmanović, B. 1997. Ličnost i demokratsko ponašanje, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Lefevr, A. 1988. *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed.
- Lukić, R. (prir.) 1987. *Formalizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
- Marić, J. 1998. *Kakvi smo mi Srbi?, prilozi za karakterologiju Srba*. Beograd: "Slobodan Jović".
- Marić, J. 2001. *Kuda idu Srbi? (Kakvi smo mi Srbi - drugi deo)*. Beograd: Megraf.
- Marković, M. 1997. Kultivisanje za demokratiju, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Matić, M. i M. Podunavac. 1994. *Politički sistem*. Beograd: Institut za političke studije.
- Matić, M. 2000. *O srpskom političkom obrascu*. Beograd: Institut za političke studije.
- Michnik, A. 1995. *Misliti savremenu demokratiju*. Beograd: Radio B92.
- Nusbaum, K. M. i Džošua, K. (ured.) 1999. *Za ljubav domovine, Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Pantić, D. 1995. Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva, u: *Potisnuto civilno društvo*. Beograd: Eko centar.
- Pavlović, V. 1995. Civilno društvo i mogućnosti demokratskih promena ka otvorenom društvu, u: *Potisnuto civilno društvo*. Beograd: Eko centar.
- Pavlović, S. K. 2004. *Istorija Balkana 1804-1945*. Beograd: Clio.
- Pečujlić, M. i V. Milić. 1994. *Demokratija i autoritarizam*. Beograd: Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije.
- Pejšns, K. 2000. *Balkanski kultovi*. Beograd: Plato.
- Petrović, S. 1997. *Kultura i civilizacija*. Beograd: Lela.
- Podunavac, M. 1984. *Politička kultura i politički odnosi*. Beograd: Radnička štampa.
- Podunavac, M. 1998. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Princip i Fakultet političkih nauka.
- Putinja, F. i Ž. Stref-Fenar. 1997 (1995). *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Čigoja.
- Rols, Dž. *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.

- Rols, Dž. 1998. *Teorija pravde*. Beograd/Podgorica: JP Službeni list SRJ/CID.
- Šafarik, J. Pavle. 1994. Ime Srbi u *Srbija*. Beograd: BMG.
- Schwan, G. 1998. Kako se konstituše demokratski politički identitet. *Filozofija i društvo*, XIII.
- Semprini, A. 1999. *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Smit, A. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stanovčić, V. 1993. Politička kultura i politički život, u: *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija.
- Stef, J. 2005. *Antinacionalizam, etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek.
- Stojanović, T. 1995. *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Stojanović, T. 1997. *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
- Stojković, B. 1993. *Evropski kulturni identitet*. Niš/Beograd: Prosveta/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Stojković, M. 2003. Strategije delovanja sindikata u zemljama Centralne i Istočne Evrope i Srbiji u procesu tranzicije (komparativna analiza), u: *Sindikati Srbije u tranziciji* (zbornik radova), priredio Momčilo Stojković. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu i SVEN.
- Tadić, Lj. 1988. *Nauka o politici*. Beograd: Filip Višnjić.
- Todorova, M. 1998. Identity (Trans)formation among Bulgarian Muslims, in: Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz ed, *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*. University of California, Berkeley. Reserch Series, No 98.
- Todorova, M. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Todorović, M. 2002. *Kultura ljudskih prava, Culture of Human Rights*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Trebješanin, Ž. 1995. *Politika i duša*. Beograd: Vreme knjige.
- Tripković, M. 2005. *Religija u multikulturnom društvu*. Novi Sad.
- Tucker, R. 1973. Culture, Political Culture and Communist Society, *Political Science Quarterly*. vol. 88, no. 2.
- Vasović, M. 1998. Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u: *Lavirinti krize*. Beograd: Institut za Evropske studije.
- Veber, M. 1976. Odnosi u etničkim zajednicama, u: *Privreda i društvo I*. Beograd: Prosveta.
- Veljković, V. 2001. *Politički moral Srba*. Niš: Prosveta.
- Vidojević, Z. 1997. *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Vidojević, Z. 2002. *Srbija između hleba i (ne)slobode i nove autoritarnosti, Bilans promena, Srbija godinu dana posle*. Kikinda: SO Kikinda i Narodna biblioteka "Jovan Popović".
- Vidojević, Z. 2005. *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Vlahović, P. 1984. *Narodi i etničke zajednice sveta*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Woodhead, L. i Heelas, P. *Religion in modern times*. London and New York: Blackwell.
- Woodward, S. *Balkanska tragedija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Woodward, K. 2000. *Questioning identity gender, class, nation*. London and New York: Routledge.
- Zanini, P. 2002. *Značenje granica*. Beograd: Clio.
- Žirarde, R. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Zirojević, O. 1996. *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata*. Beograd: Nolit.

UDK 172.4(497)
323.1(497)
323.15(=214.58)
323.174(497)

Dragoljub B. Đorđević¹
Jovan Živković²
Danijela Zdravković³
Marijana Filipović⁴
Dragan Todorović⁵
Irena Veljković⁶

MEĐUETNIČKI ODNOSI I KULTURA MIRA NA BALKANU⁷

Naslov istraživačke teme

Istraživačka tema *Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu* deo je makroprojekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*, koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Nišu.

Članovi istraživačkog tima

U realizaciji potprojekta angažovani su dr Dragoljub B. Đorđević (sociolog religije i romolog) – rukovodilac potprojekta, dr Jovan Živković (politikolog), mr Danijela Zdravković (etnosociolog), mr Marijana Filipović (sociolog masovnih komunikacija), mr Dragan Todorović (istorijski sociolog i romolog) i Irena Veljković (sociolog religije).

¹ Redovni profesor Mašinskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: brkab@bankerinter.net

² Vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Kosovskoj Mitrovici. E-mail: d.d.a.@bankerinter.net

³ Referent za poslediplomske studije Učiteljskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: danijelavranje@yahoo.com

⁴ Asistent-pripravnik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Kosovskoj Mitrovici. E-mail: marijanaf@gawab.com

⁵ Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: todor.d@eunet.yu

⁶ Poslediplomka iz sociologije religije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. E-mail: renne@medianis.net

⁷ Rad sa projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Konsultanti potprojektnog istraživačkog tima

Iz inostranstva:

dr Ivan Cvitković⁸ (sociolog religije), i
dr Petar-Emil Mitev⁹ (sociolog politike).

Iz zemlje:

dr Tomislav Branković¹⁰ (sociolog religije), i
mr Goran Bašić¹¹ (politikolog).

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Evropske, i vrednosti koje važe na ovim prostorima, i bitno utiču na ponašanje ljudi, često se doživljavaju kao dva suprotstavljena koncepta individualnog i kolektivnog života. Evropske vrednosti se vezuju za jednakost, jednakopravnost, poštovanje razlika i toleranciju, dok se Balkan, često s pravom vezuje za predrasude – etničke, polne, verske, kao mesto gde se ljudi još uvek kreću unutar čvrsto postavljenih granica regresivnim formama identifikacije. Situacija se naravno ne može posmatrati crno-belo, jer u empiriji najčešće i ne srećemo čiste modele, tako da je ovim istraživanjem potrebno odslikati pozitivni vrednosni sistem i norme koje važe unutar globalnih društava i pojedinih društvenih grupa, a zatim razotkrivajući stereotipe i predrasude pronaći *missing link* između evropskog i balkanskog vrednosnog sistema.

Imajući u vidu vrednosne sisteme, zajedničke matrice, razlike, stereotipe, predrasude, balkansko i evropsko kulturno nasleđe i vrednosti mi ćemo mogućnosti zaživljavanja **kulture mira** u Srbiji i na Balkanu istraživati u nekoliko oblasti, tj. preko socijalne distance, odnosa prema Romima, pitanja regionalizma i konkretnog stanja u jednom kraju jugoistočne Srbije (Vranju i okolini).

Etnička distanca i Romi. Sporadični pokušaji uspostavljanja različitih odnosa zajedništva i saradnje u prošlosti, ali i ovovremeno insistiranje na uključivanju Balkana u evrointegracione tokove, oduvek su bili opterećeni strahom društvenih aktera od gubitka osobenog kulturnog senzibiliteta. Odbojnost, ali i neprijateljstvo prema onome što je različito – a ono je pride i u manjinskom položaju – koristi se za kanalisanje sublimiranih nezadovoljstava i nesigurnosti iz svakodnevnog života i jačanje uverenja u sopstvenu vrednost. Katarzu za svakojake nelagode obično ispoljava dominantna grupa, dok se često nasuprot mogu naći pripadnici drugog manjinskog naroda, etničke grupe, verske grupe, raznovrsni društveni pokreti itd.

⁸ Redovni profesor sociologije religije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, Bosna I Hercegovina. E-mail: mis@bih.net.ba

⁹ Redovni profesor sociologije politike u penziji Sofijskog univerziteta "Sv. Kliment Ohridski" u Sofiji, Bugarska, i direktor Instituta za socijalne vrednosti i strukture "Ivan Hadžijski". E-mail: pemitev@mbox.digsys.bg

¹⁰ Savetnik u Ministarstvu vera Republike Srbije. E-mail: tomislav.brankovic@mv.sr.gov.yu

¹¹ Naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu. E-mail: basicg@eunet.yu

Usklađeni suživot i saradnja većine i manjine danas su u svetu činilac demokratije, stabilnosti i napretka, a politika ostvarivanja prava i zaštite manjina odraz opredeljenja jedne zajednice da tradicionalne raznolikosti predstavljaju društvene vrednosti koje treba očuvati i unapređivati. Donošenje konkretnih zakonskih rešenja, kojima se omogućava učešće manjina u vlasti i u upravljanju javnim poslovima, sloboda informisanja, mišljenja i izražavanja, pravo na obrazovanje i zapošljavanje, sprečavanje i kažnjavanje njihove diskriminacije – rečju, individualna građanska i politička prava i slobode – izraz su rešenosti društva da obezbedi integraciju manjina, ali bez njihove asimilacije ili getoizacije, već na osnovama očuvanja etničke posebnosti. Argumentacija, na primer, o tome kako se davanjem manjinama kulturnih prava zapravo podstiču dezintegracija i zahtevi za teritorijalnom autonomijom, odavno je napuštena u iole ozbiljnijim raspravama o načinima razrešavanja manjinskih pitanja.

Usmeravajući istraživačku pažnju na tri susedne zemlje sa trusnog balkanskog područja – Srbiju, Makedoniju i Bugarsku – postavlja se pitanje koliko su njihovi građani zaista otvoreni prema svetu i spremni da učestvuju u tranzicijskim procesima? Dosadašnja proučavanja pokazuju da među njima postoji visok stepen ksenofobičnosti, velika etnička distanca i niz predrasuda i etničkih stereotipija koje predstavljaju itekako značajnu psihološku prepreku integrativnim procesima. U nastavku iznosimo podatke dobijene analizom nekolicine istraživanja u Srbiji.

U proleće 1989. godine izvedeno je istraživanje *Javno mnjenje omladine Jugoslavije o aktuelnim društveno-političkim pitanjima*, na uzorku od 5.000 mladih između 15 do 17 godina na teritoriji SFRJ. Od različitih odnosa u kojima se može ispoljiti etnička distanca, prvoizabran je za propitivanje onaj koji se tiče hipotetičke mogućnosti sklapanja braka. Ljiljana Bačević ukazuje da 53% ispitanika nije ispoljilo distancu (uz dopunu da taj postotak uključuje i “neodlučne”), a da je od 47% anketiranih koji su iskazali manifestnu distancu, u 22% slučajeva to bilo slabije, a u 25% jače distanciranje. Etničko distanciranje u pogledu prijateljskih odnosa nije izreklo 62% ispitanika. Pokazalo se da su razlike između pripadnika pojedinih nacionalnosti značajne, ali da je stepen povezanosti između obeležja i odgovora slab.

Istraživanje saradnika Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda sprovedeno je na terenu Vojvodine i Srbije (bez Kosova) u oktobru 1993. godine, na reprezentativnom uzorku od 1555 lica. Istraživači su registrovali izbor nacije kao dominantne vrste grupne identifikacije: važnost nacije ističe približno polovina ispitanika (49,7%). Na skali procene važnosti koju nacionalna pripadnost ima za pojedinca u “današnje vreme” dobijena je sledeća ukupna distribucija odgovora: trećina ispitanika izjavljuje da im je ova vrsta pripadnosti “veoma važna”, još jedna trećina je određuje kao “mnogo važnu”, za jednu petinu ona je osrednje važna, približno desetini “malo važna”, a tek je 5% uzorka ocenjuje kao “nimalo važnu”.

Generalna spremnost za “približavanje”, odnosno distanciranje u odnosu na druge nacionalne grupe ispitivana je na osnovu jednog relativno

udaljenog socijalnog odnosa – *državljanstva u državi*. Od svih etničkih grupa navedenih u listi najčešće se odbacuju Albanci, kao što je već potvrđeno u mnogim dosadašnjim istraživanjima. Distanca prema Albancima uglavnom je povezana sa obrazovanjem i zanimanjem (bez osnovne škole /75,2%/, sa završenom osmogodišnjom školom /71,7%/, seljaci /73,2%/, domaćice /71,4%/, radnici /64,8%/ odnosno /67,1%/ i penzioneri /64,4%/). Sledeće dve etničke grupe koje se najčešće odbacuju jesu Muslimani (52,8%) i Hrvati (51,9%). Sve tri nacionalne grupe, očigledno, “čine blok nacionalnih neprijatelja” sa kojima su Srbi bili u otvorenom ili latentnom sukobu (str. 197).” Odbacivanje Jevreja (13,7%) i Roma (14,6%) kao potencijalnih neprijatelja je očigledno. Druga baterija pitanja proveravala je stepen poverenja ili nepoverenja prema pripadnicima pojedinih nacija ili nacionalnosti, kao najopštija mera ksenofobije. U srpskoj populaciji najizraženije je nepoverenje prema Albancima: 77,8% ispitanika izražava apsolutno nepoverenje u odnosu na ovu etničku grupu. Veoma je rašireno nepoverenje i prema Muslimanima (73,1%), slede Hrvati (69,1%) i Nemci (68,3%). Romi se nisu nalazili među nacionalnostima navedenim u listi, niti je razmatrana uloga religijske i konfesionalne identifikacije u kreiranju osobenih etničkih stavova.

Iz obimnog istraživanja *Promene u strukturi jugoslovenskog društva*, obavljenom na teritoriji SR Jugoslavije (bez Kosova) krajem 1993. godine, B. Kuzmanović analizirao je iskazanu etničku distancu prema Crnogorcima, Muslimanima, Albancima, Mađarima, Hrvatima, Slovencima, Makedoncima i Romima. Kao i godinama ranije, pokazalo se da najveća suzdržanost vlada prema Albancima (tek svaki drugi ispitanik bi živeo sa pripadnikom ove nacionalnosti zajedno u istoj zemlji), a da su od ostalih nacija najbolje prihvaćeni Romi i Makedonci. Sa Romima je bliske srodničke odnose želelo svega 29% ispitanika, ali bi se sa njima družilo 60%, radilo na poslu i stanovalo u susedstvu 70% i živelo u zemlji 81% ispitanika. Ukrštena su različita obeležja ispitanika iz uzorka sa distancom i dobijeni sledeći sumarni podaci: pol, uzrast, obrazovanje, radno mesto i mesto boravka, materijalni status i autoritarnost u statistički značajnoj su, ali ne visokoj korelaciji sa distancom prema različitim nacijama. Konfesionalna i religijska identifikacija nisu razmatrane kao osnovna obeležja.

Analizirajući empirijske nalaze agencije “Argument” iz Beograda¹² o etničkoj distanci, ksenofobiji i etnonacionalističkoj manipulaciji, Laslo Sekelj je veoma raspostranjenu etničku distancu smatrao empirijskom manifestacijom dominantne političke matrice u Srbiji i SRJ. Registrovana je visoka etnička distanca u odnosu na Albance (61,2% Srba i 65,9%

¹² Istraživanje je obavljeno avgusta 1997. na uzorku od 1007 ispitanika sa teritorije uže Srbije, grada Beograda, Vojvodine i Crne Gore (Srbi i Crnogorci činili su 4/5 uzorka). Ispitanicima je ponuđena mogućnost izbora samo jednog odgovora između osam opcija: jedne negativne (“Ne želim nikakav kontakt”) – na osnovu koje se u ovoj interpretaciji određivala numerička vrednost etničke distance – i sedam pozitivnih: 1) “Da bude stalno nastanjen u SRJ” (prihvatanje najmanjeg intenziteta), 2) “Da bira i bude biran”, 3) “Da mi bude sused”, 4) “Da mi bude saradnik na poslu”, 5) “Da mi bude pretpostavljeni na poslu”, 6) “Da mi bude blizak prijatelj” i 7) “Da sklopimo brak”.

Crnogoraca), Muslimane (51,2% Srba i 58,2% Crnogoraca) i Hrvate (49,3% Srba i 48,3% Crnogoraca). Interesantan je podatak da je, uprkos mogućnosti izbora samo jednog odgovora, najveći broj ispitanika odgovorio da Roma želi za bliskog prijatelja (29%), a svega 7,8% da ne želi da sa njima ima bilo kakve kontakte. Od obeležja u odnosu na koja je posmatrana etnička udaljenost (političko opredeljenje, region, zanimanje, ksenofobija) izdvajamo podatke za zanimanje: "Gledano prema zanimanju, etnička distanca prema Hrvatima najslabija je kod studenata i učenika 25,9%, a najviša kod rukovodioca i poljoprivrednika 61,9%. U slučaju Albanaca, najmanja je kod stručnjaka, a u slučaju Mađara kod rukovodilaca. Iznenaduje jačina etničke distance studenata i učenika prema Muslimanima (45,7% – najviša kod nezaposlenih 56,45%) (Sekelj, 2000: 14)." O religijskoj i konfesionalnoj identifikaciji kao faktorima etničkog distanciranja nije bilo reči.

Mikloš Biro je, iz empirijskog istraživanja sprovedenog nakon petooktobarskih političkih promena u Srbiji¹³, prezentovao distribuciju negativnih skorova većinskog srpskog stanovništva na četvorostepenoj skali etničke distance: 1) *kao sugrađani*, Albanci nisu prihvaćeni od strane 34% anketiranih, Muslimani od strane 23%, Hrvati od strane 19%, Mađari od strane 12% i Romi od strane 9%; 2) *kao komšije*, Albance ne bi primilo 46% anketiranih Srba i Srkinja, Muslimane 28%, Hrvate 22%, Mađare 15% i Rome 20%; 3) *kao nadređene na poslu*, Albance ne vidi 55% Srba, Muslimane 41%, Hrvate 36%, Mađare 33% i Rome 38%; i, konačno, 4) *za zeta ili snaju*, Albance ne bi 76% građana srpske nacionalnosti, Muslimane 64%, Hrvate 51%, Mađare 44% i Rome 66%.

Iz obimnog empirijskog istraživanja Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu¹⁴, Dragan Todorović i Lela Milošević (2004) izveštavaju o društvenoj udaljenosti većinskog stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske od od okružujućih manjinskih naroda. Pokazalo se da većinsko stanovništvo na teritoriji jugoistočne Srbije najveći stepen etničke distance pokazuje prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima) i Romima, na teritoriji severozapadne Makedonije prema Albancima, Romima i Bošnjacima (Muslimanima), a u centralnoj i zapadnoj Bugarskoj prema Romima, Albancima i Vlasima i Pomacima.

Vidno je da se izdvajaju Romi kao jedina manjina prema kojoj je izražena velika distanca u sve tri zemlje. Generalno, najtolerantniji su

¹³ Istraživanje je sprovedeno 2001. godine u formi standardizovanog intervjua na slučajnom uzorku od 1.334 građana Srbije, bez Kosova.

¹⁴ Kao deo aktivnosti na realizaciji četvorogodišnjeg makroprojekta "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije" (2002-2005), Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, uz finansijsku podršku Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, realizovao je u drugoj polovini 2003. godine komparativno iskustveno istraživanje "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu" na uzorku od 1.786 ispitanika. Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika, koji su ostvareni na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. U navedenim regionima uzorak je činilo većinsko stanovništvo i pripadnici triju manjinskih etničkih grupa, i to: u Srbiji Roma, Albanaca i Bugara; u Makedoniji Roma, Albanaca i Srba; u Bugarskoj Roma, Turaka i Vlaha.

Makedonci, slede Bugari, a na začelju su Srbi. U “bračne vode” sa Romom/Romkinjom, kao najvišim stepenom bliskosti, ne bi oko 4/5 ispitanika iz redova većinskog naroda. Zatvorenost Bugara izrazita je i kod mogućnosti druženja sa Romima, dok više od 2/3 Makedonaca to ne vidi kao problem. Pristajanje na susedske odnose prilično je ujednačeno i kreće se oko polovine, ali se zato značajna odstupanja pojavljuju u slučajevima prihvatanja zajedničkog rada u firmi, kao i zajedničkog života u istom gradu i državi (neprihvatanje Roma za nadređenog na radnom mestu podjednako je nisko među pripadnicima sva tri naroda). Izvesna pravilnost pojavljuje se i u kategoriji “ni da, ni ne” odgovora. Dok se kod Srba i Makedonaca broj neodlučnih kreće između 8% i 15%, dotle je on kod Bugara kontinuirano između jedne petine i jedne četvrtine, dakle, najmanje upola, a katkad i više nego dvostruko, nego kod prethodno navedenih nacionalnosti.

Uočava se da stereotipne predstave većinskog naroda o Romima nisu jednostrane jer im se pripisuju, kako pozitivne, tako i negativne osobine; negativne, pak, prevlađuju. Stereotipi prema Romima su najnegativniji, najpre u Bugarskoj, zatim u Srbiji i u Makedoniji. Set negativnih stereotipa sačinjen je na bazi natpolovičnog negativnog izjašnjavanja ispitanika: nečistoća je “sinonim” za Rome. Većinsko stanovništvo u Bugarskoj najčešće vidi Rome kao lenje, nečiste i nepoštene, u Srbiji kao nečiste, nekulturne i necivilizovane, a u Makedoniji kao nečiste, nepoštene i nekulturne. Dijapazon pozitivnih stereotipa ograničeniji je i kvantitativno siromašniji. Vrednosti su najviše u Makedoniji, u Srbiji se kreću oko 40%, a u Bugarskoj ne prelaze četvrtinu. Romi se najčešće doživljavaju kao osećajni, miroljubivi, gostoljubivi i nesebični, a smatra se i da vole pripadnike drugih naroda. Treba istaći i da je bilo dosta odgovora “neodlučan sam”; primera radi, u Bugarskoj i do 1/3 za pojedine osobine.

Kako se radilo o prvom sociološkom istraživanju tog obima i značaja, koje su kontrolisale kompetentne ekipe naučnika, odlučili smo se da etapu o društvenoj udaljenosti među narodima triju susednih balkanskih zemalja ponovimo u nepromenjenom obliku i u novom projektnom ciklusu i tako omogućimo svojevrsnu neposrednu komparaciju empirijskih podataka.

Manjinske zajednice i regionalizam. Uprkos tome što se o značaju konkretnih oblika i načina života može da govori i kao o opštekulturnoj pretpostvaci, kao dosegnutom obliku ili duhovnom stanju političke kulture iz koje proizilaze rešenja za bolji položaj manjinskih zajednica, ipak je pitanje o konsekvantnijem obrazloženju istraživačke teme znatno više vezano za razumevanje opštih političko-pravnih pretpostavki društvenog sistema kojima se determinišu njeni delovi. Naime, ako je sintagma “kultura mira” matrica, ali i pretpostavka, ka boljem razumevanju u kakvom položaju u budućnosti mora da se nađu nacionalne manjine, kao i kakav stav treba imati prema regionalizmu kao novodolazećem društvenom procesu, dotle se na sve ove dileme može znatno eksplicitnije da izlaže kroz analizu pitanja o karakteru nove države, njenoj ulozi u savremenoj društvenoj participaciji kao instituciji i njenih korisnika – građana, odnosno u kojoj meri pitanje tzv. *nacionalne države* i dalje može biti razumljeno kao aktuelno i protagonističko spram novih izazova proizvedenih savremenom

potrebom i implementacijom opštih i posebnih građanskih prava čoveka i kolektiviteta shodno trećoj generaciji ljudskih prava. Jer, može se otvoreno reći, za pitanja kakva su razvoj manjinskih kolektivnih prava i svake vrste posebnosti i individualnosti, nacionalna država već po svojoj definiciji ne odiše potrebnim kapacitetom, odnosno ona nije niti institucionalno opremljena, a ni konceptualno prilagodljivo usmerena. U tom kontekstu se, ali i kao poseban inicirani aspekt istraživanja – pitanje o regionalizmu, ispostavlja kao relevantan društveni segment kojim se rastvara i idejna društvena promenljivost i pragmatično zaokruživanje u cilju stvaranja prostora za razrešenje savremene ljudske i kolektivne neposredne participacije sa društvenom celinom. A regionalizam je jedino i tako moguće shvatiti – ne samo kao pitanje tehničke decentralizacije i time apstraktne (načelno-floskulne) demokratizacije, već kao redefinisani i reafirmativni pristup ka istinskoj horizontalnoj i vertikalnoj funkcionalnoj društvenoj zajednici u kojoj su pojedinac i kolektivitet aktivni deo stvaranja uslova i pretpostvki u kreiranju savremenih i standardizovanih vrednosti.

Naznaka o opštem pristupu na podtemu o *Kulturi mira, manjinskim zajednicama i regionalizmu*, s druge strane, nesumnjivo da inicira i razradu dodatnih političko-pravnih elemenata koji su deo vidokruga moderniteta bez koga nema podteksta da se misle bilo kakve promene, uprkos mogućim stavovima da je pitanje moderniteta stvar kompromisa u sferi idejne implementacije svake nove društvene stvarnosti. Tu se misli ne samo na pitanje striktno podele vlasti (na zakonodavnu, izvršnu i sudsku), već i na ona pitanja kakva se iniciraju u savremenim teorijskim eksplikacijama:

- (1) o novoj ulozi i načinu delovanja parlamentarizma,
- (2) prevazilaženju predsedničkog ili polupredsedničkog političkog sistema,
- (3) izbornim pravilima i različitim opcijama o relevantnosti stepena cenzusa za određene kolektivitete koji moraju da obuhvate i načelo afirmativne akcije (pozitivne diskriminacije),
- (4) značaju koncepta i karaktera delovanja vlade – pošto su mnogi njeni aspekti kompetentnosti već preneseni ili identifikovani u i kroz upravno-administrativne oblike funkcionisanja u savremenoj upravnoj delatnosti,
- (5) delokrugu i odnosu prema kategorijama koje su do sada bile centralistički ustrojene, a ustavom omogućavala unitarnost – pitanje svojine nad zemljištem i drugim nepokretnim dobrima, raspolaganje svojinom na nivou opština, redefinisanje izvornih i prenesenih ovlašćenja u opštinama, upravljanje osnovnim resursima i javnim institucijama, ali i
- (6) određivanju novog koncepta konstitucionalnosti,
- (7) promeni pristupu u zaštiti ljudskih prava kroz otvorenost političko-pravnog položaja drugosti: ne samo kroz nacionalne manjine, već i kroz regionalnu pripadnost, te i na pravo da se
- (8) princip supsidijarnosti ne vidi prevashodno kao tehnička strana kojom se omogućava kontrola centralnih organa nad delovima, već da je pitanje sloboda i prava i ustavom ustanovljeno kao pravo na subjektivizaciju ma kojeg entiteta i etniciteta.

Jedino tako, kroz stvaranje novih institucija i oblika funkcionisanja vlasti na različitim nivoima, dakle kroz realne procese i pozitivna rešenja, može se izbeći svako jednostrano označenje određenih normi i pravila, budući da se dileme kao što su suverenitet, teritorijalna celovitost, integritet, samostalnost i t. sl. mogu prevazići kao pravi iskorak iz unitarnog koncepta društvenosti samo istinskom demokratizacijom odnosa različitih nivoa društvene organizovanosti – od opštine, preko regionalizacije državnog ustrojstva, pa do primene različitih oblika teritorijalne i kulturne autonomije.

Uz dosada izneta obrazloženja zašto je ova podistraživačka tema relevantna stoji i razlog da se uloga i značaj savremene države nalazi u postupku menjanja, a neko bi rekao i u potpunom zaokretu, odnosno zato što je u nekada osnovnim segmentima već doživela promenu – kada su u pitanju ne samo njena socijalna i ekonomska, već i politička uloga. Do ovakvog pristupa dolazi zato što se način u društvenoj participaciji prenosi na globalni nivo, s jedne, kao i da se pravac novog opšteg usmerenja koncentriše na vrednosti koje promovisu pojedinačnost i posebnost (ranije apostrofirane kao treća generacija ljudskih prava), s druge strane. U tom kontekstu se i pitanje osnovnih pretpostavki i njenih institucija menja prema nekada podrazumevajućoj vrednosti – da je ona pravno-politički okvir kojim se autoritarno, ali i unitarno, određuje stepen, oblici i domen slobode naroda.

Iz navedenog uvoda, pre svega kao zadatost koja stoji pred budućom društvenom transformacijom, slede i naredni metodološki zadaci – određivanje neposrednog predmeta ovog dela istraživanja, sferne ili cilja koji stoji u njegovoj osnovi, kao i načini izvršavanja neposrednih zadataka.

Primarni društveno-grupni i međuetnički odnosi u Vranju i okolini. Kultura naših prostora bila je i ostala patrijarhalna, ona u okviru balkanskog patrijarhata predstavlja samo varijantu oblikovanu specifičnostima ekonomskog razvoja.

Za primarne društvene grupe u Srbiji, održavanje primarnih društvenih odnosa i mrežni sistem podrške, pomoći i saradnje članova grupa, oduvek je imalo specifičan značaj bez obzira o kom tipu i o kojim sadržajima primarnih grupa je reč. Primarne društvene grupe u Srbiji (porodica i srodstvo) pripadaju južноеvropskom kulturnom modelu koji karakteriše posebna vrsta intergeneracijske povezanosti sa svim specifičnostima socio-kulturnog konteksta i geopolitičkog položaja prostora na kome su primarne grupe nastale. Međuporodične veze i odnosi, srodnički sistem neformalnih društvenih veza podrške, pomoći i uzajamne saradnje su u uslovima industrijalizacij, urbanizacije i sveopšte predsocijalističke izgradnje nove Srbije investirale svoj “emocionalni kapital” iz privatne sfere u reprodukciju i razvijanje “socijalnog kapitala” (S. Tomanović, 2004:355) koji je obezbedio stabilnost međuporodičnih i srodničkih veza u više generacija, pokazujući na delu delotvornost *preovlađujućeg patrijarhalnog* načina života na našim prostorima, koji je u potpunosti odgovarao socijalizmu.

U postsocijalističkom periodu Srbija i Balkan ostaju bez bazičnih materijalnih i nematerijalnih resursa koje je socijalistički sistem obezbeđivao, narušava se sistem ravnoteže i socijalne brige o pojedincima i društvenim grupama, uloga primarnih grupa (porodica i srodstvo) u održanju i razvijanju pojedinca postaje urgentna/dominantna. Dominantna crta svakodavnog/nevidljivog načina života u Srbiji, u poslednje dve decenije, je iscrpljenost dugotrajnom materijalnom oskudicom i sveopštom društvenom krizom, koja je uslovala značajnije društvene promene u strukturi i sadržaju primarnih društvenih grupa. U vrtlogu dubljih društvenih promena primarna sfera društveno-grupnih odnosa ukazuje na njenu dvostrukost u realnom društvenom životu. S jedne strane, porodica je u savremenim, anomičnim društvenim promenama gubitnik, a s druge strane ona svojom kohezijom i mrežnim vezama sa srodničkim sistemom podržava strategije preživljavanja i napredovanja i na taj način kreira svoju novu strategiju. Ovo je jedan od dokaza da se primarne sfere društvenog života mnogo bezbolnije transformišu u uslovima tranzicije, pokazujući neminovnu podložnost modernizacijskim tokovima. Naime, one transformišu jedino one odnose porodice i srodstva koje su u direktnoj vezi sa elementima društvene strukture, odn. menjaju sadržinu svojih odnosa koji su proizvod promena društvene strukture (npr. sadržaj porodičnih odnosa se menja u skladu sa globalnim ekonomskim promenama-aktivnosti, usluge i materijalna dobra koja cirkulišu u međuporodičnoj razmeni sa srodnicima biće usklađene sa prosečnim ekonomskim standardom u Srbiji).

U opštem, mikrosociološkom pristupu pod nazivom *Kultura mira, primarni društveno-grupni i međuetnički odnosi u Vranju i okolini* posebno se stavlja akcenat na najupadljiviju specifičnost ovog područja a to je nacionalna heterogenost. Budući da su Vranje i njegova okolina višenacionalna sredina, ova činjenica će usmeriti istraživačke napore, s jedne strane na otkrivanju zajedničkih činilaca u unutrašnjem uređenju porodice i srodstva u celom regionu, a s druge strane na eventualno otkrivanje koherentnog vrednosnog sistema koji favorizuje neki poseban tip porodičnih i srodničkih odnosa unutar etničkih grupa. Zbog svega navedenog porodične i srodničke odnose posmatraćemo kao parametre nacionalnih razlika, a u sociološkoj retorici prema njima ćemo se odnositi kao prema mostovima između prošlosti i budućnosti kroz svrhovitu interpretaciju sadašnjosti. Da li se je teška, tranzitorna svakodnevnica Srbije postarala da zastupljene etničke grupe u ovom regionu zahtevaju naučno tumačenje i razumevanje sebi svojstvenih znakova i značenja (ekonomija, običaji, vera, jezik...)?

Indikativno je tumačenje naše svakodnevice, jer iznad privatne sfere uvek stoje potrebe naše sopstvene refleksivnosti o sebi, o nama, o drugim etničkim grupama i društvenoj zajednici kojoj pripadamo.

Dosadašnja etnološka i sociološka istraživanja ovog podneblja pokazuju da je, u toku petnaestogodišnje tranzicije, uloga primarnih društvenih odnosa i zastupljenih etničkih grupa podcenjena. Dinamiku javnih/institucionalnih aktuelnih socijalnih, političkih i kulturnih procesa u savremenosti remeti retradicionalizovana privatna sfera primarnih odnosa u

Vranju i okolini koja je u potrazi za regionalnim identitetom. Naime, regionalni identitet je vrlo aktuelan u procesima modernizacije, globalizacije i unuverzalizacije, i takva orijentacija je za nas bila dovoljan razlog da se porodični i srodnički identitet stave u zajednički kontekst sa regionalnim identitetom i sučele. Iz tog sučeljavanja i pokušaja da se odrede osnovni pokazatelji i specifičnosti nacionalnih razlika u sferi porodica-srodstvo-višenacionalna regija moguće je napraviti "prirodnu" eksperimentalnu situaciju koja će biti prilagođena komparativnom pristupu u regionima susednih država Balkana.

Stoga su oblikovanje nove kulture mira, politike multikulturalizma i etničke tolerancije sadržaji koje je neophodno inkorporirati u porodično/regionalni identitet prevashodno zbog značajnosti ovog geostrateškog i geopolitičkog prostora.

Kultura mira na Balkanu povezana je sa globalnim, regionalnim i nacionalnim strategijama društvenog razvoja i prevladavanja strukturnih nejednakosti u savremenom svetu. Socijalna fragmentacija, kulturna i politička dezintegracija ne obezbeđuje trajan mir među narodima. U pokušaju pronalaženja mirnijih rešenja izlaska iz kriznih, podeljenih svakodnevnih egzistencijalnih aktivnosti pratićemo orijentaciju sociološkog posmatranja primarno-grupne svakodnevne "odozdo", iz mikro perspektive svakodnevnog života porodice i njegove srodničke mreže koja ih objedinjava i vezuje za tačno određen prostor i vreme, ne odričući se saznavanja globalnog plana, jer kako je poznato "unutrašnja sloboda građana i naroda uvek je, manje ili više uslovljavala njihovu spoljnu slobodu i kvalitet međunacionalnih, međudržavnih i globalnih odnosa, kao i obrnuto." (Lj. Mitrović, 2005).

Uz dosada izneta obrazloženja zašto je ova podistraživačka tema relevantna stoji i razlog da se pod savremenim društvom ne podrazumevaju samo delatnosti masovne industrijske proizvodnje i potrošnje već da je ono društvo porodičnih usluga. A. Milić ističe da je to društvo (*family service society*), društvo koje egzistira pod dominirajućim znakom:

- kulture tehnike i tehnologije,
- kulture usluga.

Napokon neophodno je u sociološkoj misli pomeriti sociološku optiku i na neke specifičnije aktivnosti a to su :aktivnosti i usluge porodičnih i srodničkih grupa vezanih za reprodukciju, svakodnevno održavanje domaćinstva, sticanje ključnih strateških resursa za primarnu grupu, intimno-poverljivu sferu kojom se obezbeđuje integracija porodične i srodničke mreže i stavove o mogućnostima susedske međugrupne kulturne saradnje pomenutog višenacionalnog regionu.

Iz navedenog uvoda, pre svega kao zadatost koja stoji pred budućim procesima društvene i kulturne transformacije, slede i naredni metodološki zadaci – određivanje neposrednog predmeta ovog dela istraživanja, cilja koji stoji u njegovoj osnovi, kao i načini izvršavanja neposrednih zadataka.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Etnička distanca i Romi. Predmet istraživačke teme jeste istraživanje etničkih stereotipa i etničke distance između pripadnika većinskih naroda (Srba, Makedonaca i Bugara) i triju nacionalnih manjina u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, i to: u Srbiji Roma, Albanaca i Bugara; u Makedoniji Roma, Albanaca i Srba i u Bugarskoj Roma, Turaka i Vlaha.

Cilj našeg istraživanja je da odgovori na sledeća pitanja: 1. Kako pripadnici većinskih naroda triju balkanskih država vide pripadnike drugih nacionalnih manjina i obrnuto? i 2. Koliko je ta slika pozitivna ili negativna i u kojoj meri se različitim narodima pridaju različite specifične karakteristike?

Osnovni zadatak sastojace se u praćenjenju promena etničkih stereotipija i dovođenje u vezu tih promena sa širim društveno-istorijskim kontekstom. Na taj način bi se doprinelo jasnijem sagledavanju problema formiranja, stabilnosti i menjanja stereotipija i omogućilo koncipiranje jedne sveobuhvatne kampanje, koja bi doprinela smanjivanju distance između većinskog i susednih naroda u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj.

Manjinske zajednice i regionalizam. Predmet istraživanja obuhvata tri aspekata: (a) analizu postojeće političko-pravne regulative kojom se kreira sadašnja društvena praksa u kojoj se i dalje ne ostvaruju osnovna individualna i kolektivna prava. Istovremeno, pored analize ustavnih, zakonskih i podzakonskih akata, analiza će obuhvatiti i (b) aktuelna i relevantna međunarodna dokumenta kojima se može uticati na bržu kreaciju onih lokalnih dokumenata kojima bi se mogao da poboljša položaj svih subjekata na lokalnom, regionalnom i centralnom nivou. Takođe, analiza će obuhvatiti i (c) definisanje karaktera postojanja i delovanja subjekata čija bi afirmacija, reafirmacija i ustanovljenost bila ishod ka daljoj demokratizaciji društvenog i svakog drugog oblika i domena života.

Cilj istraživanja je da (a) ukaže na predgrađanske i centralističke tačke u aktuelnim pravno-političkim dokumentima državnog ustrojstva kojima se koči ostvarivanje individualnih i kolektivnih prava, kao i to kako se njihovim eventualnim produženjem važenja može da zaustave opšti preduslovi tranzicije u svim aspektima života, pa i kada je u pitanju povećanje prava i sloboda nacionalnih manjina i drugih kolektiviteta – precijalno-posebnih regionalnih, verskih i kulturnih celina. Sobzirom na brojnost aktera koji mogu da učestvuju u demokratskim procesima rad na projektu će obuhvatiti (b) opis i navođenje karakteristika i specifičnosti zajednica koje bi trebalo ravnopravno i aktivistički da deluju na društvenoj, političkoj, pravnoj, ekonomskoj, kulturnoj, medijskoj, obrazovnoj i svakoj drugoj relevantnoj sceni radi poboljšanja opšte društvene klime i širenja demokratske opcije za sve građane. U tom kontekstu biće relevantne sve etničke i verske zajednice, regionalno fundirane celine, kulturno afirmisane organizacije, lokalne zajednice i dr., a sve kroz njihove društveno priznate forme i oblike organizovanosti, rada i delovanja.

Zadaci istraživanja obuhvataju (a) formulisanje predloga kojima bi se sugerisale korekcije u pravno-političkoj regulativi, kao i (b) koji bi to bili nivoi ljudskih prava i sloboda koji bi morali da se ostvaruju na osnovu tih

predloga. Takođe, u deo zadataka ulazi i (c) optimalizacija sistemski inaugurisanih institucionalnih rešenja kaoja su potrebna radi funkcionalnog pristupa u ostvarivanju ljudskih i kolektivnih prava.

Ovome treba dodati analizu normativnih sistema koji važe u okviru pojedinih etničkih zajednica. Ta analiza bi ukazala da li razlike na nivou običajnih, verskih, moralnih, pa i pravnih normi postoje i u kom pravu se društvena regulativa razvija, tj. na koji način se balkanske društvene zajednice bore sa nasleđem i kulturom razjedinjenosti. Kako su društvene norme operacionalizovane vrednosti, to će nam njihova analiza pokazati da li ima pomaka u izgradnji kulture mira i saradnje.

Primarni društveno-grupni i međuetnički odnosi u Vranju i okolini. Predmet istraživanja mikrosociološkog pristupa sastoji se u sociološkom istraživanju tranzicije društvenih i etničkih odnosa primarnih društvenih grupa Vranja i okoline, kao sastavnog dela strukture i dinamike srpskog društva.

Mikrosociološki pristup Kultura mira, primarni društveno-grupni i međuetnički odnosi u Vranju i okolini bi imao teorijsko-empirijski karakter.

Predmet istraživanja, najkraće rečeno, obuhvata proces preobražaja društvenih odnosa porodice i srodstva, od društvenih odnosa žrtve do društvenih odnosa aktera i kreatora novih društvenih perspektiva saradnje i integracije. Za potrebe preciziranja predmeta istraživanja biće posebno odabrani tipovi društvenih odnosa-nosioci strateških reakcija porodičnih, srodničkih grupa u oblikovanju kulture mira u novonastalim društvenim okolnostima evropske i regionalne integracije.

Cilj istraživanja je da se:

1. ukaže na tradicionalne matrice društvenosti, odn. stepen integracije ispitivanih odnosa u prošlosti,
2. ukaže na ponovno otkrivanje prošlosti u mehanizmima međusobnog odnošenja primarnih grupa, odn. prouči razumevanje "starog u novom" u primarnim odnosima višenacionalnog regiona,
3. opis i navođenje karakteristika društvenih odnosa u primarnim društvenim grupama koje bi trebalo da deluju u procesima saradnje i regionalizacije.

U tom kontekstu biće relevantne sve etničke i verske zajednice, regionalno fundirane celine vezane za porodicu i srodstvo, kulturno afirmisane organizacije, lokalna zajednica Vranja i dr, a sve kroz njihove društveno priznate forme i oblike organizovanosti i delovanja.

Zadaci istraživanja obuhvataju:

1. mogućnost pronalazjenja nekog zajedničkog činioca u unutrašnjem uređenju porodice i srodstva u celom regionu bez obzira na etničku i konfesionalnu pripadnost,
2. mogućnost otkrivanja koherentnog vrednosnog sistema koji favorizuje neki poseban tip primarnih odnosa unutar užih kolektiviteta kao što su etničke grupe,
3. mogućnost otkrivanja poklapanja porodično/regionalnog i nacionalnog identiteta i ublažavanje istog različitim institucionalnim rešenjima koja su potrebna radi funkcionalnih pristupa u ostvarivanju grupnih i nacionalnih prava.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Etnička distanca i Romi. *Stereotipi i socijalna distanca jesu oblici i indikatori društvenih predrasuda.* U našem istraživanju usvajamo sledeća operacionalna određenja društvenih predrasuda, etničkih stereotipa i etničke udaljenosti.

1. *Društvene predrasude* su specifične vrste stavova, najčešće praćene negativnim emotivnim nabojem o osobenim karakteristikama pojedinaca, formirane na osnovu činjenično neutemeljenih, vrednosno pristrasnih i teško promenljivih generalizacija o društvenim grupama kojima oni pripadaju.

2. *Etnički stereotipi* su široko rasprostranjene, neodgovarajuće, uprošćene i krute predstave o sebi (autostereotipi), odnosno opštim obrascima ponašanja konkretnih naroda (heterostereotipi), nastale iz potrebe za svođenjem društvene stvarnosti ili zbog racionalizacije postojećih predrasuda o etničkim grupama i podrazumevaju kognitivnu komponentu stava.

3. *Socijalna distanca* obuhvata konativnu komponentu stava i označava spremnost da se prihvate ili odbiju karakteristični socijalni odnosi sa pripadnicima pojedinih naroda.

Jedna od najproduktivnijih metoda analiziranja *etničkih stereotipa* jeste upotreba "spiskova sa karakternim osobinama", koja omogućuje istraživaču da uporedi *stereotype o samom sebi* jedne etničke ili nacionalne grupe sa stereotipima te grupe o drugim ljudima i konstruiše *koeficijenta etničke poželjnosti osobina*. U našem istraživanju bile bi ispitivane etničke stereotipije prema sledećih 7 naroda: Srbima, Makedoncima, Bugarima, Albancima, Romima, Turcima i Vlasima. Uz svaki narod bila bi data lista od 15 bipolarnih atributa (lenji – vredni, kukavice – hrabri, glupi – pametni, hladni – osećajni, podmukli – iskreni, nepošteni – pošteti, nekulturni kulturni, prljavi – čisti, drski – ljubazni, negostoljubivi – gostoljubivi, svadljivi – miroljubivi, sebični – nesebični, primitivni – civilizovani, ne vole druge narode vole druge narode, slugerani – ponosni), gde bi nabrojani atributi definisali ekstremne polove na petostepenim skalama. Ispitanici bi zaokruživanjem jednog od pet podeoka na skali označavali u kojoj meri tipični predstavnici ovih nacija imaju izraženu svaku od 15 osobina. Zaokruživanje srednjeg podeoka značilo bi da nijedan od atributa date osobine nije izraženiji od onog drugog (vidi tabelu 1).

Kako je već spomenuto, etničke stereotipije ne moraju uvek biti proizvod predrasuda, već se o njima može govoriti i kao o neopravdanim generalizacijama, tj. produktima površnog ili nedovoljnog poznavanja pojedinih naroda (Romi su dobar primer toga). Stoga se predrasude ispituju i na druge načine, na primer, putem *socijalne distance*.

Pojam *socijalne distance* ili *društvene udaljenosti* u sociologiju je uveo američki sociolog R. E. Park. U vidu psihološke bliskosti ili udaljenosti od pripadnika nekih grupa, pretežno se odnosi na tzv. konativnu (ponašajnu) komponentu stava i operacionalno određuje kao spremnost da se prihvate ili odbiju karakteristični socijalni odnosi.

Američki sociolog Emori S. Bogardus prvi je konstruisao tehniku čiji je specifičan cilj merenje i poređenje stavova prema rasnim i etničkim grupama, ali se ona, uz određene modifikacije, može primeniti za ispitivanje socijalne distance prema bilo kojoj grupi osoba. Primenom Bogardusove skale na nacionalnim skupinama na indirektan način merimo predrasude ispitanika, pa se na osnovi dobijenih rezultata može zaključivati o stepenu međunacionalne tolerancije jedne nacionalne skupine prema drugoj, odnosno spremnosti različitih nacionalnih grupa da razvijaju duh saradnje u multikonfesionalnim sredinama.

Pod *socijalnom distancom* Bogardus je podrazumevao stepen razumevanja i psihološke bliskosti (odnosno udaljenosti) u odnosu na različite pojedince ili grupe. Njegova *skala društvenog odstojanja (skala socijalne distance)* sastoji se od izvesnog broja tvrdnji koje su odabrane na *apriori* osnovi da izazovu odgovore koji će biti indikatori za stepen prihvatanja ma koje nacionalne grupe od strane subjekta. Tvrdnje su raspoređene na kontinuumu koji polazi od najvećeg stupnja bliskosti koji je osoba spremna prihvatiti s prosečnom osobom određene grupe, dakle, prihvatanje da se stupi u brak, do neprijateljskog stava (da se prosečni pripadnik određene grupe protera iz zemlje). Navedeno je 7 karakterističnih odnosa: 1. blisko srodstvo putem braka, 2. članstvo u istom klubu kao izraz prisnog prijateljstva, 3. stanovanje u istoj ulici, 4. zaposlenje u istoj firmi, 5. državljanstvo u istoj državi, 6. poseta zemlji i 7. isključenje iz zemlje. Ispitanici treba da odgovore sa “da” ili “ne” i time iskažu da li su skloni da prihvate svaki od ovih odnosa sa pripadnikom neke grupe. Logika skale je da stepen bliskosti koji je osoba spremna ostvariti s prosečnim članom određene grupe, iskazan procenom na skali, odgovara njenom odabiru i ponašanju u stvarnom životu. Rezultat na skali izražen je brojem čija vrednost ukazuje na prihvatljiv stepen bliskosti.¹⁵

Mi ćemo koristiti modifikovanu Bogardusovu skalu od sedam odnosa za ispitivanje socijalne distance: 1. stupio bih u brak, 2. imao bih za prijatelja, 3. živio bih u susedstvu, 4. radio bih u istoj firmi, 5. imao bih za pretpostavljenog, 6. živio bih u istom gradu i 7. živio bih u istoj državi (vidi tabelu 2).

Real-sociološka objektivnost i kritički pristup ne gube iz vida da je dugačak i mukotrpan put između tolerantne koegzistencije različitih kolektiviteta i njihovih kultura, makar i kao paralelnih kulturnih univerzuma, i njihovog dinamičnog i sadržajnog uzajamnog odnosa. Moguće je da pripadnici različitih kultura žive *jedni pored drugih*, ali ne i *jedni sa drugima*. Sa druge strane, eskalacija raznih -izama i rasne diskriminacije u mnogim evropskim društvima – da ne spominjemo poslednja tragična iskustva društava sa južnoslovenskih geopolitičkih prostora – urgentni su nalog za reaktuelizaciju i ozbiljnu teorijsku problematizaciju pitanja interkulturalnosti u multietničkim društvima.

¹⁵ Opširnije o Bogardusovoj skali u: Kreč, D., Kračfeld, R. S. i I. L. Balaki (1972); Gud, V. i P. Het (1966) i Supek, R. (1968).

Tabela 1

Tabela 1. KAKO BISTE OCENILI PRIPADNIKE SLEDEĆIH NARODA, NACIONALNIH MANJINA I ETNIČKIH GRUPA?

	Vlasi	Itonšte se ne					
		Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem		
vredni	Turci	Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
hrabri	Romi	Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
pametni	Albanci	Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
osećajni	Bugari	Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
iskreni	Makedonci	Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
poštteni	Srbi	Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
kulturni		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
čisti		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
ljubazni		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
gostoljubivi		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
miroljubivi		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
nesebični		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
civilizovani		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
vole druge narode		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1
ponosni		Itonšte se ne	5	4	3	2	1
		Ne slažem se	5	4	3	2	1
		Neodlučan sam	5	4	3	2	1
		Slažem se	5	4	3	2	1

Tabela 2

U KOJU VRSTU ODNOSA BISTE STUPILI SA PRIPADNICIMA DOLE POBROJANIH NACIJA, MANJINA I ETNIČKIH GRUPA? (Kodovi 1, 2, 3 za da, ne, i neutralno - upisivati kodove)

ODNOS	Srbi n	Mak edon ac	Bug arin	Alban ac	Rom	Turči n	Vlah
1.Štupio bih u brak							
2. Imao bih za prijatelja							
3.Živeo bih u susedstvu							
4.Radio bih u istoj firmi							
5.Imao bih za pretpos tavljenog							
6.Živeo bih u istom gradu							
7.Živeo bih u istoj držvi							

Balkanska društva jesu već odavno multikulturalna, ali još uvek daleko od ideala interkulturalnih zajednica. Tek im predstoji prerastanje iz multikulturalnih u interkulturalne zajednice, odnosno širenje i usvajanje ideje i prakse interkulturalizma u višekulturalnoj zajednici. Preciznije rečeno, razvijanje koncepta kulturne i obrazovne politike koji će unapređivati poštovanje kulturnog diverziteta i voditi stvaranju društva u kojem se različite kulture prožimaju.

Manjinske zajednice i regionalizam. U obradi predmeta, cilja i zadataka istraživanja, svakako apsolvirajući osnovne tačke našeg političko-pravnog ustrojstva, biće apostrofirani i pojmovi kojima se postojeća, a i dalje autoritarna društvena stvarnost, razlaže i stručno-naučno uobličava, upoređuje i redefiniše. U tom kontekstu centralno mesto zauzimaju pojmovi kao što su: *regionalizacija, mesto, prava i sfera kolektivnih prava nacionalnih manjina* u izmenjenoj društveno-političkoj stvarnosti, ali i aspekt tzv. *teritorijalne autonomije* kojom bi trebalo da se zaokruže i u pravom smislu realizuju kolektivna prava etničkih zajednica na relaciji opština – region kao neposredno prirodno okruženje determinisano njihovim istorijskim, kulturnim, ekonomskim i drugim odlikama značajnim za dalje njihovo autentično potvrđivanje.

Nakon brojnih rasprava o značaju iniciranja *regionalizacije* na srpskom društvenom prostoru u osnovne promene se ubraja, može se reći, znatno veća mogućnost izražavanja karakterističnosti kompaktnih delova zemlje iz ugla njihove istorijske, geografske, ekonomske, etničke i opštekulturne posebnosti, kao i samo povećanje neposrednih ljudskih prava i sloboda. U sklopu napomena kojima se sugeriše regionalizam, s obzirom da se i iz same definicije može zaključiti šta se njime dobija, navodimo njegovo određenje po S. Beljanskom,: “Danas regionalizmom smatramo sistem politički opravdane, organizovane i na demokratski način, uz prethodno dogovorene kriterijume, usvojene teritorijalne strukturacije društva, u domenu svoje posebnosti, zbog koje su i konstituisani, politički, zakonodavno, sudski, upravno i fiskalno autonomne, a egzistencijalno i ekonomski komplementarne entitete, u okviru države, skupa država, skupa regiona različitih država ili skupa regiona unutar jedne države.”¹⁶ Sledstveno uvođenju u osnovni vrednosni vidokrug koji se najavljuje pri definisanju ovog procesa, ključnim stoji i to što bi se njegovom realizacijom prevazišla tradicionalna predstava o državi kao izvoru prava i moći (umesto što se, kao do sada, kroz federalne jedinice stvarala samo državna celina) i započelo sa otvaranjem unutrašnjih demokratskih procesa u kojima bi pojam samouprave najvišeg stepena dobio na značaju u izvornom smislu – da ljudi koji žive i stvaraju na jednom podneblju budu istinski korisnici veza i odnosa na tom prostoru. Za takav poduhvat nužna je konkretna uporedna akcija, kao zakonsko-logistička podrška kojom bi se inovirao postojeći pristup ustavnim određenjima o Srbiji kao centralizovanoj državi koja se, iskustveno

¹⁶ Slobodan Beljanski, (1994), *Regionalizam i otvoreno društvo*, u: zbornik radova: “Regionalizam kao put ka otvorenom društvu, VISIO MUNDI akademis press, Novi Sad, s. 27.

posmatrano, simulaciono ponašala kako po pitanju stepena podele vlasti, tako i prema, i dalje, preferiranom polupredsedničkom sistemu.

Dakle, u meri sprovođenja procesa kojima se slabi institucija unitarne države trebalo bi da jača demokratska opcija, sa regionalnim posebnostima i lokalnom samoupravom,¹⁷ u kojoj kao kulturološkoj činjenici dolazi do izražaja građanska zrelost (jer je politička praksa samo jedan aspekt situiranja čoveka) kojom se grade znatno šire veze ljudi. Zbog toga se i kaže da se u ideji regionalizma stapaju dva pristupa u građenju savremenog društva: (1) stvaranje preduslova za ravnopravnu participaciju svih građana na raznim nivoima izvršavanja vlasti, uz rušenje autoritativne i okoštale hijerarhije države, čija je najrigidnija forma totalitarizam i (2) istinska odbrana ljudskih prava koja zagovara pravo svake drugosti, a operacionalizuje se u uspostavljanju individualnih i, posebno, kolektivnih prava kao izvesne drugosti manjinskog tipa. Regionalizacijom se kanališe, kao osnovni ukaz ka oživotvorenju principa autonomnosti, uspostavljanje načina i delokruga odlučivanja – primerenost modusa izražavanja pojedinačnih volja od regiona, okruga i opštine, kada će se, u potonjoj sadržinsko-integracionoj fazi, proces ljudske participacije širiti ka istinskom interesnom povezivanju od opštine, okruga i preko regiona sa celinom – državom (ali i u svim drugim pravcima), budući da čovek nije biće koje će se zatvarati u neke posebne i autarkične enklave. Za regionalizam se može reći¹⁸, stoga – kako ističe i S. Beljanski, da nas on “uvodi u demokratije

¹⁷ Zbog pristupa u razumevanja regionalizma, treba potsetiti da je Hana Arent (pišući tekstove o revoluciji, pogotovo u delu *Tradicija i revolucija*), istakla nekoliko veoma važnih napomena Tomasa Džefersona, kojim se kroz pojam revolucije nastavlja intencija spuštanja nivoa učesća građana u javnim poslovima na još neposredniji nivo: “... sve moje govore završavam opomenom, podeliti pokrajine na okruge” i “Ljudski duh ne može izmisliti nosiviji fundament za slobodom, stabilnu republiku kojom se dobro vlada nego što su ovi elementarni okruzi-republike”. Ne ulazeći sada u raspravu o pojmu republike ili okruga, već prevodeći glavnu ideju na brizi o povećanju stepena demokratije kod T. Džefersona i H. Arent daje svoj komentar sledećim stavom: “Da bi to postigao Džeferson je predložio sistem savjeta, uspostavljanje 'malih republika' u kojima 'svaki čovjek u državi' postaje 'aktivni član zajedničke vlade i lično može da vrši veliki broj prava i obaveza, koji su doduše podređene prirode, ali nisu ništa manje važni, a prije svega su sasvim u okvirima njegovih kompetencija', bez njih bi osnovni republikanski princip, da je sva vlast kod nar-oda, ostao šuplja fraza” (u: *O revoluciji*, 1991, Filip Višnjić, Beograd, s. 214-215 i 218).

¹⁸ U prilogu definisanja i podrazumevajućih opservacija šta regionalizacija obuhvata, a da ne otvaramo poseban deo o konotacijama kroz istorijski tok, navodimo nekoliko stanovišta koje spominje i A. Lošonc: “U sociologiji je odomaćena kategorija 'regionalizacije' pod kojom se podrazumeva lokalizacija u prostoru, ali i stvaranje 'zona' u vremenski i prostorno posredovanoj, rutiniziranoj svakodnevnoj praksi. 'Regionalizacija' bi, shodno tome, obuhvatiti široki spektar tradicija, simbola, nasledstva u kontekstu regionalnog razvoja [...]. Zatim, regionalna analiza služui kao medijum analize protivurečnosti između kapitala i proizvodnje radne snage u okviru tzv. škole regulisanja. A. Lipset, jedan od glavnih predstavnika ove škole, primera radi, naglašava da je region konkretni izražajni oblik prostornosti koje pripadaju različitim momentima društvenih odnosa. Pri tome, sam prostor definiše kao artikulaciju dva momenta: naime, kao 'refleks artikulacije društvenih odnosa i postojanja prostora kao datih, kao objektivnih-prirodnih ograničenja'. Ovde nije reč samo o pukoj konstataciji različitih karakteristika pojedinih regiona povodom različitih tempa razvoja ili drugih elemenata: pretpostavlja se da je u sklopu određene države moguća prostornost u pluralnoj formi, odnosno institucionalizacija prostora shodna dotičnom regionu.” (Alpar

‘aristokratskog tipa’ otvarajući prostor za lakše očuvanje privatnosti i iskazivanje posebnosti, za povratak vrednostima i prosperitetu najboljih, za očuvanje dobra umesto ‘religije rasta’ i opsesije o neograničenim mogućnostima progresa i za stvaranje autentične kulture tolerancije nesvojstvene antagonizmima i nasilnoj pacifikaciji centralizovanih država.”¹⁹

Konceptualni okvir novovekovne misli ispostavio je nekoliko ključnih poj-mova demokratizacije, ali i etape u razvoju ljudskog društva. Uopšteno posmatrano, akcentovani su pojmovi: *revolucija*, *napredak*, *emancipacija* i *razvitak*. Dodatno je uveden i pojam *krize* iz kojeg naviru opservacije o novim neposrednim kategorijama: *kapital*, *resursi*, *produktivnost*, *politika*, *pravo*, *urbanizacija*, *obrazovanje*, *sekularizacija* i t.sl.

U razmatranju prožetosti ovih kategorija ključnih za život čoveka, pokušavalo se da apsolvira i nešto što je sve vreme imalo izvesne kohezivne tendencije, s jedne, ali i nedorađenosti demokratskog pravca razvoja, s druge strane. Tako se, kroz klasični liberalni model – kao etape u razvoju društva, kvalitativno menjala dotadašnja pravna i politička praksa, u čijoj je osnovi strogo diferenciranje života na *javnu* i *privatnu* sferu, ali i uvođenje *poštovanja osnovnih vrednosti građanskog društva*. U novijem razvoju društva ustoličavalo se ono što se danas naziva demokratskom tradicijom i kreacijom političkog društva, tj. društva sa *političkom kulturom*. Konkretizacija sintagme *demokratska tradicija* sagledava se u izrazima: *pravna država*, *parlamentarizam*, *višepartijski sistem*, *legalitet* i *legitimitet*, *suverenitet*, *jav-nost*, *inicijativa* itd. Međutim, koliko se u društvenoj praksi i u navedenim novouspostavljenim institutima ustoličavao *demokratski pojmovnik*, (gde su se kroz pravnu državu – kao izvesni apstraktum razvijali i principi *autonomije* i *slobode*), toliko je jačao naglasak (u postliberalnom periodu, kao narednoj društvenoj fazi) ka *individualizaciji*, odnosno *unutrašnjoj/moralnoj slobodi* kojom se otvarao put ka *državi prava*. Taj prelaz, koji je sve vreme imao obrise krize u njenom užem i širem značenju, iznedrio je suprotstavljene modele postojanja društvenog pogona – apstraktni i konkretni vid društvene zasnovanosti. Posredstvom ovog drugog afirmisana su *subjektivna prava*, koja su bila u oprečnosti sa bilo kojim vidom *kolektiviteta*. Tek kada je došlo do sazrelosti pojedinca u *ličnost*, obznanilo se koliko je u klasičnom političkom liberalnom modelu postojalo nerazlikovanje raznih modusa iz domena strukturne društvene različitosti, koji su sve vreme postojali i čekali trenutak legaliteta i legitimiteta. Odatle se i proces dalje demokratizacije ne vezuje više za *opštost* i njegovu apstraktnu razradu, već za *posebnost*, koja se kroz celokupan društveni život izdvaja i afirmiše kao *subjektivnost*. Individualizacija, kao sublimativni društveni proces *ugovornih prava* i *prava na dostojanstvo ličnosti*, koristi kombinacije i sveprisutnost prava iz *prve* (građanska i politička) i *druge generacije prava* (socijalna, kulturna i ekonomska) u cilju

Lošonc, *dekonstrukcija ideološke stvarnosti nacionalne države posredstvom koncepta kritičkog regionalizma*, 1994, u: “Regionalizam kao put ka otvorenom društvu”, VISIO MUNDI academis press, Novi Sad, s. 34).

¹⁹ Slobodan Beljanski, isto, s. 30.

stvaranja opšteg ambijenta – demokratizacije društva, gde se individualizacija vidi i rezultatom i sredstvom u oformljenju političkog društva. Jedino tako je i mogao biti razbijen apstraktni okvir države (koja u tom slučaju i nije mogla biti nedemokratska u opštem smislu reči) kao institucije koja se smatrala izvorom slobode i prava (zahvaljujući autoritarnim konceptima), naspram pravih/izvornih subjektiviteta – i pojedinaca i manjina, pogotovu ovih drugih, u vidu specifičnih manjinskih zajednica. Sa omogućavanjem prava na izražavanje pojedinačnosti/drugosti, kada je i bilo moguće stvarno potvrđivanje specifičnog identiteta, doseže se kvalitet, kroz pravo na odluku sa obeležjem *privatnog* ili *ličnog* u društvenoj participaciji. Od zatvorene i autoritativne pretpolitičke zajednice (sa dominantnim kategorijama: *suverenitet* i *legitimitet*), u kojoj je etnički princip bio uzdignut (kao volja većinskog naciona i iz njega oformljene oligarhije) na nivo floskulnog građanskog okvira, i u kojoj su se samo sa spoljašnjeg aspekta priznavale drugosti – demokratske promene društvenog postojanja uvode izmene kroz konstitucionalne faktore novog društvenog bića.

Kao priznate pojedinačnosti drugosti postaju pravno relevantni elementi (*subjekti*) u sadržinskom smislu, po horizontali i vertikalni, tako što svojom aktivizirajućom subjektivizacijom doprinose menjanju odnosa između *javne sfere* i *opšteg društvenog ustrojstva*. U tom smislu se i *pravo na razvoj* manjina, iz korpusa *treće generacije ljudskih prava*, može sagledati i kao ustanovljeno pravo otvorenog društva, i pored toga što sva prava nisu iz političkog ili ekonomskog domena. Dakle, nova politička kultura jeste onaj ambijent u društvenoj zajednici u kojoj se institucionaliziraju manjine, kao ciljni i posredujući elemenat – odnosno i cilj (sadržajnost) i put (sredstvo), kojima se uvodi i afirmiše pojam *autonomije* kao ključni pojam novog političkog društva: od političke, ekonomske i teritorijalne do opštekulturne i lične. Iz navedenog, u smislu sleđenja puta ka uspostavljanju nove društvene stvarnosti (kroz demokratski društveni pogon), mogu da se sagledaju i novoakcentujuće kategorije: *kompromis*, *tolerancija*, *dijalog*, *koordinacija*, *konsenzus*, *reciprocitet*, ali i *pozitivna diskriminacija* ili *afirmativna akcija*, *uvažavanje*, *ravnopravnost*, *te jednakost*, *solidarnost* i *odgovornost*. Po rečenom sledi, takođe, da bi svako određenje manjine kao grupe koja je u okruženju većinskog stanovništva (u vidu brojno manje kohezivne celine) moralo da bude prevaziđeno, pošto je prethodno shvatanje bilo stvar homogenizovano shvaćenog društvenog (ili geopolitičkog) prostora. Većinskom narodu, kao izvesnoj brojnosti, više ništa ne daje primat i značajniji konstitucionalni položaj naspram manjina ni po jednoj od klauzula društva građanske provenijencije, osim što pred očima većine titra tradicionalni kulturni model poimanja stvarnosti. Većine bi trebalo da se razlikuju od manjina samo utoliko što imaju bolje ustoličene organizacione forme koje su poslednji odsjaj prošlog ili pretpolitičkog pristupa društvenoj zasnovanosti. Dakle, odlika političkog društva je u opredeljenju i zasnovanosti na *pravo na različitost* i *posebnost*, tj. na zadatost izgradnje *pluralnog* i *heterogenog društva*. Ovim se revalorizuje i ustoličava razumevanje demokratske

društvene strukturisanosti – od prakse loše kreacije drugosti (koja je uvek bila bez dovoljno akumulirane i izborne društvene moći), kao pretpolitičke (istorijske) kategorije, u ravnopravnu i autentičnu “jednu jedinu ravan”, odnosno u društvenu zajednicu u kojoj je *prirodno pravo* deo racionalnog pristupa u *ugovornom pravu*.

Da bi nacionalne manjine mogle da se izraze autentičnije i konsekventnije nego što je koncept nacionalne države omogućavao – jer je svoj opstanak temeljio na većinskom nacionu kao političkoj kategoriji (umesto na građanskom statusu svih stanovnika u državi), potrebno je izvršiti sistemске društvene promene, odnosno kvalitetnije zasnovati njihov društveni položaj u očekivanoj ustavnoj transformaciji srpskog podneblja. U tom kontekstu je nužno inaugurisati pravno-zakonske korekcije društvenog uređenja na dva relevantna nivoa: *opšti* – usmeren na okvirni deo pravno-političkog sistema, tj. na promene koje podrazumevaju izmene koncepta političko teritorijalne organizacije državne vlasti – ka regionalizmu, ali i *posebni*, koji se centriraju na novu uže teritorijalnu organizovanost – *personalnu autonomiju*, kao dodatni vid angažovanja unutar više lokalnih samouprava.

Prevazilaženjem interesa viđenih samo kroz državnu celinu i/ili većinsku etničku zajednicu, *personalna autonomija* podrazumeva mogućnost da se institucionalno konstituiše organizaciona forma sastavljena od pripadnika manjinskih etničkih zajednica u ostvarivanju ciljeva u obrazovanju, kulturi i informisanju. Njome bi bila nadomeštena nemogućnost da se u opštinama formiraju *saveti za međunacionalne* odnose, jer se u većem broju njih ta opcija ne realizuje zbog visokog limita o potrebnom broju pripadnika nacionalnih manjina, ili iz drugih razloga. Naime, sa sistemski regulisanim prostorom – da se personalna autonomija ostvaruje kroz zajedničko višeopštinsko telo, prevazišao bi se čl. 63. *Zakona o lokalnoj samoupravi* kojim se sprečava primena posebnih interesa manjina (ako su manje od 5% od ukupnog broja u jednoj od opština, odnosno ukoliko je broj pripadnika manjinskih zajednica ispod 10%). Sleđenjem ove ideje teritorijalna državna zaokruženost ne bi došla u vidokrug onih koji ovo pitanje vide kao geopolitički problem (na putu bilo kog oblika secesije), a manjine bi stekle potrebne i novouspostavljene sistemске uslove za potvrđivanje. To znači, drugačije rečeno, da bi se manjinskim etničkim zajednicama kroz skupštinsku formu regionalnog karaktera, u skladu sa intencijama o zaštiti posebnih društvenih grupa (kroz pravno, ekonomsko i političko-kulturološko stvaranje novih društveno-sistemskih rešenja, makar u koherentnim sredinama), mogao da oformi i dodatni oblik prava na samoupravu. Personalna autonomija znači, utoliko, uključivanje i objedinjavanje elemenata iz konceptata kakvi su *teritorijalna* i *funkcionalna* autonomija. U tom kontekstu ona bi se uspostavljala kroz poseban organizacijski pristup, tj. stvaranjem dodatnih horizontalnih i vertikalnih formi za njeno potvrđivanje.

Glavni okvir personalne autonomije bio bi usredsređen na objedinjavanje više lokalnih samouprava kroz aspekte šireg *teritorijalnog* i

opšteg *funkcionalnog* momenta autonomije. Budući da je ona namenjena pojedinim grupama, reč je o aktiviranju *kulturnih identitetnih karakteristika* kojima se izvesne posebnosti inkorporiraju kao *specifičan konstitutivni elemenat*. Odnosno, *personalna autonomija* pruža mogućnost da se *institucionalno konstituiše organizaciona forma sastavljena od pripadnika manjinskih etničkih zajednica, prema teritorijalnim karakteristikama i interesima etničkih zajednica, a radi ispoljavanja i zastupanja autentičnih ciljeva u obrazovanju, kulturi, informisanju, svakom simboličkom izražavanju itd.*

Personalna autonomija u navedenom kontekstu *nema ni jedan predznak bilo kakve suverenosti, pošto ima strogo ograničen i definisan nivo samoorganizovanja*, s obzirom na to da je determiniše opšti društveno-politički koncept. Zbog toga ona ostaje modusom koji se prožima između regiona i lokalne samouprave, jer se autonomija lokalne zajednice ne razume dovoljnim ili završenim društvenim procesom.

Uz to, na kraju, u uslovima “kulture odbrane” i “kulture” tranzicije balkanskih društava verski i kulturni identiteti se sučeljavaju kroz suprotnost tradicija – modernost. U cilju “merenja” prisustva elemenata tradicije u svom pozitivnom vidu, kao i negativnom vidu (Štompka), kao i cilju merenja prisustva modernizacijskih procesa u balkanskim višestruko raznolikom prostoru, potrebno je pojmove tradicije i modernizacije operacionalizovati i sociološkim instrumentima utvrditi obim njihovog prisustva. Na osnovu komparativne analize nalaza, međuetnički odnosi na Balkanu se mogu sagledati iz vizure ostvarivanja neophodne zajedničke vrednosne integracione matrice. Ta analiza će pokazati u kojoj meri su prisutni stereotipi i predrasude kao kočničari izgradnje zajedničkih integracijskih vrednosti.

Primarni, društveno-grupni i međuetnički odnosi u Vranju i okolini. U obradi predmeta, cilja i zadataka istraživanja, biće apostrofirani pojmovi kojima se postojeća svakodnevno/privatna i javno/institucionalna društvena stvarnost, razlaže i naučno uobličava, upoređuje i reddefiniše. U tom kontekstu centralno mesto zauzimaju pojmovi kao što su: etnosociologija, društvene grupe, primarne društvene grupe, porodica, srodstvo, društveni odnosi., lokalna zajednica- Vranje i okolina.

Tradicionalno je ubeđenje da društvene debakle jedino preživljavaju porodica i njen srodnički sistem veza i odnosa. Najstabilnija sfera primarnih odnosa u talasu modernizacijskih promena u Srbiji proizvod je akumuliranih kulturnih obrazaca.

Eksplikacijom osnovnih pojmova iznećemo i teorijske pretpostavke našeg istraživanja.

Etnosociologija. Pojava etnosociologije predstavlja noviju etapu u teorijskom i empirijskom proučavanju društvenih odnosa sa stanovišta etnologije i sociologije. Osnovno obeležje nastanka etnosociologije vezano je za proces da se izučavanju višedimenzionalnih pojava “narodnog života”, odn. tradicionalnog društvenog života obezbedi integrativniji naučni pristup, u kome se komplementarno susreće čitav niz već afirmisanih društvenih

nauka. M. Mitrović pod pojmom etnosociologije podrazumeva interdisciplinarnu, teorijsko istorijsku studiju, međuetničkih odnosa i svih ostalih odnosa i obrazaca delovanja, ponašanja i mišljenja ustaljenih unutar nekog naroda (M. Mitrović, 1996:54). U anglosaksonskoj literaturi etnosociologija se proučava kao područje koje razvija širi predmet proučavanja etnologije-svakodnevnu društvenu životnu problematiku. U francuskoj sociološkoj misli mesto etnosociologije je između praktične i profesionalne sociologije (G. Lapassade, 1993: 97). Savremena etnosociologija predstavlja transdisciplinarnu kreativnu sintezu sociologije, kulturologije, etnometodologije i sociologije svakodnevnog života. Etnički identitet i njegovi podidentiteti su osnovna kategorija stare i nove etnosociologije. Zadaci savremene etnosociologije će se primeniti u ovom pristupu (putem kategorije etničkog identiteta da se ukaže na posebne odlike društvenih odnosa primarnih grupa u okviru posebnih etničkih grupa, i da se ukaže na univerzalno tj. Šta je to što sve primarne društvene grupe bez obzira na etničku pripadnost poseduju).

Društvene grupe. U sociološkoj teoriji određena pažnja posvećena je objašnjenju fenomena društvenih grupa. Istraživanju ove problematike pristupili su između ostalih: Spenser, Dirken, Gurvič, Bogardus, Kivilije, Diprel i drugi. Primarni karakter društvenih grupa ogleda se u stanovištu – grupocentrizam, po kome je čovek grupocentrično biće, tj. Biće koje je upućeno na nekakvu vezu i odnos sa drugim ljudima. Opšti grupocentrizam sastavljen je iz mnoštva konkretnih oblika od familiocentrizma, do etnocentrizma, ne gubeći nikada svoj kvalitet i društveni značaj. *Primarne društvene grupe.* Primarni karakter grupocentrizma se ogleda u polju delovanja primarnih društvenih grupa, tzv. “grupa licem u lice”, a kao tipične primere ovih grupa izdvajamo porodicu i srodstvo. Za potrebe ovog istraživanja izdvojićemo podelu društvenih grupa na primarne i sekundarne društvene grupe, tj. tipologiju Čarlsla Kulija. Kuli je za primarne grupe istakao da su one izvori života, ne samo za pojedinca i grupu u kojoj se nalazi, već i za društvene institucije i društvo u celini. Celinu koja nastaje kao rezultat intimnog druženja Kuli opisuje izrazom “Mi”. Čovek živi u osećanju celine, pripadnosti grupi, svestan svoje veze sa drugima i u njoj pronalazi glavne ciljeve sopstvenog voluntarizma. Najvažnije karakteristike primarnih grupa po Kuliju su: neposrednost kontakta među pripadnicima, bliska saradnja, ograničen broj članova, fizička blizina i visok stepen emocionalne povezanosti, relativna trajnost i nespecijalizovana priroda delovanja. Prihvatajući Kulijevu podelu na primarne grupe (porodica i srodstvo) zadovoljili smo dva kriterijuma (praktičnu i biološku univerzalnost). Praktična univerzalnost – ogleda se u tome da one pripadaju svim vremenima i svim nivoima društvenog razvoja, a biološka univerzalnost je u ljudskoj prirodi i ljudskim idealima biološki dato.

Društveni odnosi. U dijalektici društvenog života učestvuju i primarne društvene grupe gradeći složenu mrežu društvenih odnosa (pod pojmom mreža podrazumevamo određene oblike društvenog odnosa, odnosno skup tačaka u interakciji). Na taj način primarne grupe zauzimaju

značajno mesto i ulogu u društvenom razvoju, a društveni odnosi koji se zasnivaju u njima vrlo često predstavljaju zamenu za društvene odnose (odnosi podrške, saradnje, pomoć intimno- poverljive povezanosti, materijalna povezanost...) koji funkcionišu u globalnom društvu.

Porodica i porodični odnosi. Porodica je jedna od najstarijih primarnih društvenih grupa u okviru kojih se ostvaruju biološki, ekonomski i edukativno-kulturni odnosi. Za potrebe istraživanja koristićemo pojam tradicionalne porodice i sve sinonime koji su u vezi sa ovim pojmom. Naime, upotreba prideva "patrijarhalna" za tradicionalnu porodicu proizilazi iz shvatanja da je upravo patrijarhalnost osnovna odlika ovog tipa porodice. U našoj sociološkoj literaturi patrijarhalna porodica se najčešće istraživala u okviru porodičnih zadruga. Nije jednostavno definisati pojam tradicionalne porodice i društvenih odnosa koji se zasnivaju u njoj, pogotovo ako imamo u vidu njegovu dosadašnju upotrebu i neka alternativna određenja. Koristićemo radnu definiciju ovog pojma, tako da pod tradicionalnim porodičnim odnosima podrazumevamo one odnose koji po svojim strukturnim i sadržinskim odlikama odgovaraju modelu tradicijske porodične organizacije. Pri tom imamo u vidu da porodica predstavlja istorijski promenljivu društvenu zajednicu, pa koristimo i pojam savremene porodice koji se u sociologiji koristi za označavanje one porodice koja poseduje u posleratnom periodu društvene odnose sa elementima industrijalizacije i urbanizacije.

Pojam srodstva i srodničkih odnosa. Pojam srodstva i srodničkih odnosa je star koliko i sama porodica. Strukturalna jedinica iz koje se izgrađuje sistem srodničkih veza i odnosa je grupa, odnosno elementarna porodica sastavljena od dva pojedinca. Između svakog pojedinca postoje rodbinske interakcije u okviru bračne zajednice izvan nje, a ponašanje nastalo kao rezultat srodničke povezanosti regulisano je društvenih običajima. A. R. Retklif-Braun u svojoj studiji o sistemima rodbinskih veza čitav splet društvenih odnosa koji se zasnivaju između srodnika zasnivaju se po sistemu prava i dužnosti srodnika jednih prema drugima i uz uvažavanje društvenih normi koje se moraju poštovati. Kreber se bavi kvalifikacionim sistemima srodstva i ističe da su termini za obeležavanje srodstva odraz psihologije a ne sociologije.

Pod pojmom sastav mreže srodničkih odnosa podrazumeva se obim mreže i tip srodničkih odnosa koji se u njoj odvijaju. Srodnička mreža po svom obimu može biti uska, ako porodica održava vezu sa malim brojem srodnika, ili široka kada porodica održava veze sa većim brojem srodnika. Tip srodničkih odnosa određuje se s obzirom na intenzitet srodničkih druženja i čvrstinu srodničke povezanosti putem određenih aktivnosti. Za određenje pojma savremenih srodničkih odnosa koristićemo radnu definiciju pojma srodstva koju koristi etnolog Jadranka Đorđević, koja pojam srodstva objašnjava pomoću veze i odnosa između srodnika. Za označavanje veze i odnosa srodnika koristi termin srodnička mreža odnosa (kinship network) jer je on u kontekstu sa sadržajem ovog pristupa i pokazao se kao najprikladniji za označavanje odnosa između srodnika.

Vranje i okolina. Levantsko područje Vranja i okoline oblikovali su različiti kulturni uticaji Zapada i Istoka. U skoro svim književnim i historiografskim spisima o Vranju naglašava se da je njegova "prošlost ispunjena burnim događajima jer se grad nalazi na raskrsnici važnih puteva i kulturnih dodira" (K. Jiriček, 1952:138). Vranje sa okolinom trpi fatum periferije male države, a danas je to najjužnija tačka, pogranično mesto Srbije u najužem smislu. Stanovništvo je u Vranju i okolini bilo heterogeno po svom etničkom sastavu i činili su ga Grci i Cincari iz Makedonije i Epira, Arbanasi, Albanci, Romi, Bugari, doseljenici iz Pčinje, Poljanice i sa Kosova. Vranjska opština sa sedištem u Vranju, pripada Pčinjskom okrugu koga još čine i Preševo, Bujanovca, Trgovište, Vladičin Han, Surdulica i Bosilegrad. Prostire se na površini od oko 860 km², sa ukupnim brojem stanovnika od 86.518 Vranje predstavlja značajan urbani, geostrateški, geopolitički i upravno-administrativni centar jugoistočnog dela Srbije. Od druge polovine devedesetih godina XX veka pratimo ekonomsku krizu i stagnaciju u globalnom srpskom društvu. Negativne posledice ekonomske krize utiču i na pad životnog standarda ljudi u Vranju i okolini. Savremena društvena kriza manifestuje se većim socijalnim problemima, privatizacijom, nezaposlenošću i opštim nezadovoljstvom, jer se ne mogu zadovoljiti osnovne potrebe i interesi savremene društvene realnosti. Svi ovi problemi reflektuju se i na fenomen međugrupnih i etničkih odnosa, u kojima dolazi do transformacije intenziteta porodičnih i srodničkih odnosa i kvaliteta susedskih veza sa drugim etničkim grupama.

Metodološki pristup

U radu će biti komplementarno korišćena u sociologiji uobičajena kvalitativna i kvantitavna metodologija i methodske tehnike:

- 1) analiza sekundarnih izvora /statističkih izveštaja, podataka popisa stanovništva, izveštaja Ministarstva, štampe i publikacija, izveštaja masovnih medija/;
- 2) neposredno posmatranje;
- 3) fotografska tehnika /snimanje digitalnim foto-aparatom/;
- 4) naučni intervju /vođeni dubinski audio-intervju na osnovu procedure/;
- 5) anketno ispitivanje /anketa na osnovu standardizovanog obrasca za postavljanje pitanja i beleženje odgovora/;
- 6) SPSS analiza podataka dobijenih anketnim ispitivanjem;
- 7) merenje stavova;
- 8) kvalitativna analiza literature;
- 9) analiza sadržaja.

Saopštavanje rezultata i spisak predviđenih publikacija

Rezultati istraživanja biće saopštavani na sledeći način:

- 1) naučnim tekstovima i člancima u domaćim i stranim časopisima;
- 2) napisima u odgovarajućim zbornicima radova;

- 3) radovima u tematskim zbornicima, specijalno posvećenim projektu i potprojektima;
- 4) posebnim studijama;
- 5) saopštenjima i referatima na domaćim i stranim naučnim skupovima;
- 6) organizovanjem naučnih skupova u potpunosti posvećenih temi potprojekta;
- 7) na okruglim stolovima prilagođenim istraživačkoj temi;
- 8) periodičnim izveštajima Kolegijumu projekta i Veću IS FF;
- 9) izveštajima finansijeru projekta;
- 10) konferencijama za novinare;
- 11) nastupima na radiju i televiziji;
- 12) fotografskim izložbama;
- 13) predavanjima na kursevima i studentima sociologije;
- 14) razmenom saznanja i iskustva sa kolegama iz susednih balkanskih zemalja;
- 15) promocijama publikacija izdatih na projektu; i
- 16) finalnom monografijom.

Istraživački tim će izdati sledeće publikacije:

- Branković, T. i D. B. Đorđević (prir.) 2006a. *Protestantizam na Balkanu / Protestantism on the Balkans* (knjiga rezimea / The Book of Abstracts). Niš: JUNIR i Sven.
- Branković, T. i D. B. Đorđević (eds.) 2006b. *Protestantism on the Balkans: Past, Present, Future*. Niš: Mašinski fakultet, YSSSR and Sven.
- Бранковић, Т. и Д. Б. Ђорђевић (прир.) 2006ц. *Протестантизам на балканској ветрометини*. Ниш: ЈУНИР и Свен.
- Ђорђевић, Д. Б. (прир.) 2006. *Муке са светим: изазови социологије религије*. Ниш и Београд: Машински факултет и Чигоја.
- Ђорђевић, Д. Б. (прир.) 2009. *Етничка панорама Србије*. Ниш и Београд: Машински факултет и Чигоја.
- Ђорђевић, Д. Б., Гавриловић, Д. и Д. Тодоровић (прир.) 2008. *Мањинске верске заједнице у Србији*. Ниш: Филозофски факултет и Зограф.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B. i dr. (prir.) 2010. *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Lj., Milošević, V. i J. Živković 2006. *Balkan u procesu evrointegracije*. Niš: Filozofski fakultet i Sven.
- Тодоровић, Д. 2006. *Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996 – 2005*. Ниш: Универзитетска библиотека “Никола Тесла”.
- Тодоровић, Д. 2007. *Друштвена удаљеност од Рома*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Zaharijevska, D., Živković, J. i D. Gavrilović (prir.) 2008. *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet.
- Zdravković, D. (prir.) 2008. *Etnosociološka hrestomatija*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Živković, J. (prir.) 2006. *Ka regionalnoj državi*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.

Selektivna bibliografija radova (2000-2005)

I Kultura mira, etničke zajednice i identiteti

- Asman, A. 2002. *Rad na nacionalnom pamćenju*. Beograd: XX vek.
- Čalić, M. Ž. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941, usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio.
- Dženkins, R. 2001. *Etnicitet u novom ključu*. Beograd: XX vek.
- Erik, H. i Terens. R. 2002. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek.
- Eriksen, T. H. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek.
- Europa, Volume I. 2005. *Nationalisms Across the Globe*. Poznan, Poland: School of Humanities and Journalism.
- Ger, D. 2005. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: XX vek.
- Gleni, M. 2001. *Balkan 1804-1999*. Beograd: B92.
- Kecmanović, D. 2001. *Etnička vremena*. Beograd: XX vek.
- . 2004. *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*. Beograd: XX vek.
- Milić, A. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Pavlović, S. K. 2004. *Istorija Balkana 1804-1945*. Beograd: Clio.
- Pejšns, K. 2000. *Balkanski kultovi*. Beograd: Plato.
- Semprini, A. 2004. *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Stef, J. 2005. *Antinacionalizam, etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek.
- Todorović, M. 2002. *Kultura ljudskih prava, Culture of Human Rights*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Tripković, M. 2005. *Religija u multikulturnom društvu*. Novi Sad:
- Woodhead, L. i Heelas, P. *Religion in modern times*. London: Blackwell
- Woodward, K. 2000. *Questioning identity gender, class, nation*. London and New York: Routledge
- Zanini, P. 2002. *Značenje granica*. Beograd: Clio.
- Žunić, D. (prir.) 2005. *Prava manjina*, Niš: OGI
- Gavrilovic. D. 2003. *Elements of Ethnic Identification of the Serbs*, Facta Universitatis, Niš
- . 2005. *The Role of the Serbian Orthodox Church in the identification and integration of Serbian community, in Nationalisms Across the Globe*. U Europa, Volume I. Poznan, Poland: School of Humanities and Journalism.

II Kultura mira i religija

- † Анастасије, архиепископ Тиране и целе Албаније 2002. *Глобализам и православље*. Београд: Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ и Хришћански културни центар.
- Byford, J. 2005. *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Cvitković, I. 2004. *Konfesija u ratu*. Sarajevo i Zagreb: Svjetlo riječi i Oči u oči.
- . 2005. *Sociološki pogled na naciju i religiju*. Sarajevo: DES.
- Davie, G. 2002. *Europe: The Exceptional Case – Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darton, Longman, and Todd.
- Đorđević, D. B. 2003. Interrelationships Among the Churches, that is, Religious Communities and the Protection of Small Religious Communities, in G. Bašić (ed.) *Democracy and Religion* (pp.147-153). Belgrade: CIE.

- . 2005. Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi, u *Peščanik FM 3 – Zašto se u crkvi šarpuće?* (str. 120-139). Beograd: Fabrika knjiga.
- Глазачев, С. Н. и М. А. Шолохова 2005. Экологическая культура и духовность, у *Човек и радна средина* (стр. 65-68). Ниш: Факултет заштите на раду.
- Гроздић, Б. Д. 2001. *Православље и рат*. Београд: НИЦ “Војска”.
- Гроздић, Б. Д. и С. М. Марковић (прир.) 2001. *Војска и вера*. Београд: НИЦ “Војска”.
- Kusić, A. 2004. Tekstovi o miru u liturgijskoj praksi. *Crkva u svijetu* 39(1):170-184.
- Kuzanski, N. 2005. *O miru među religijama*. Sarajevo: Connectum.
- Манзариџић, Г. И. 2004. *Социологија хришћанства*. Београд: Хришћански културни центар.
- Mardešić, Ž. 2005. *Odgovornost kršćana za svijet*. Sarajevo i Zagreb: Svijetlo riječi.
- Mardešić, Ž. i dr. 2001. *Razgovori o opraštanju*. Zagreb i Split: Hrvatski Caritas i Franjevački institut za kulturu mira.
- Onfre, M. 2005. *Ateološka rasprava*. Beograd: Rad.
- Potežica, O. 2005. Tako je govorio Zaratustra. *NUR* 14(46):13-23.
- Сусрет између Папе Јована Павла II и Патријарха Вартоломеја I*. 2005. Београд: Апостолска нунцијатура.
- Tadić, I. 2004. O zlu u misli sv. Tome Akvinskoga. *Crkva u svijetu* 39(1):6-39.
- Тодорович, Д. и Д. Б. Джорджевич. 2005. Ромите за ислямски фундаментализам на Балканите: “Не, благодаря!”, в В. Проданов и Б. Тодорова (съста.) *Рискове за България од ислямски фундаментализам и тероризам* (стр. 160–172). Софија: ИК ИФИ–БАН.
- Uputa nastavniciма: tolerancija i religijski principi*. 2005. Sarajevo: Forum Bosne 23/24.
- Vukomanović, M. i M. Vučinić 2001. *Religije Balkana: susreti i prožimanja*. Beograd: BOŠ.
- . 2003. *Religijski dijalog: drama razumevanja*. Beograd: BOŠ.
- Vuleta, B. i dr. (ured.) 2004. *Kršćanstvo i pamćenje: kršćansko pamćenje i oslobođenje od zloпамćenja*. Split i Zagreb: Hrvatski Caritas i Franjevački institut za kulturu mira.
- . 2005. *Dijalogom do mira*. Split: Franjevački institut za kulturu mira.

III Kultura mira, manjinske zajednice i regionalizam

- Dženkins, R. 2001. *Etnicitet u novom ključu: argumenti i ispitivanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Habermas, J. 2002. *Postnacionalna konstelacija*. Beograd: Otkrovenje.
- Komšić, J. 2001. Unitarni ili asimetrični regionalizam. U *Ogledi o regionalizaciji*, urednila N. Ćuk Skenderović, str. 159-178. Subotica: Centar – Agencija lokalne demokratije i Otvoreni univerzitet.
- Matyja, M. 2001. Federalizam i multietičnost u Švajcarskoj. U *Ogledi o regionalizaciji*, uredila N. Ćuk Skenderović, str. 129-138. Subotica: Centar – Agencija lokalne demokratije i Otvoreni univerzitet.
- Mezzetti, L. 2004. Transizioni costituzionali e consolidamento della democrazia agli albori del XXI secolo. U *Ustav lex superior*, priredio S. Đorđević, str. 325-338. Beograd: Udruženje za ustavno pravo Srbije.
- Milacic, S. 2004. L’ Etat de droit face au défi de la nouvelle complexité mondiale. U *Ustav lex superior*, priredio S. Đorđević, str. 357-382. Beograd: Udruženje za ustavno pravo Srbije.
- Mitev, P. E. 2004. Etnički odnosi u Bugarskoj: zakonske norme i društvena praksa. U *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana*, uredio G. Bašić, str. 137-166. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Friedrich Ebert Stiftung.

- Radović, Z. 2002. Manjine i teritorijalna autonomija. U *Sandžak multietnička regija*, priredio E. Džudžević, str. 48-60. Novi Pazar: Centar za regionalizam i NIŠP "Sandžačke novine".
- Сборник документи, 2001. *Защита на малцинствата – съвременни международни стандарти*. София: Институт за изследване на интеграцията.
- Stanovčić, V. 2004. Demokratija i manjine u jugoistočnoj Evropi. U *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana*, uredio G. Bašić, str. 9-34. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Friedrich Ebert Stiftung.
- . 2000. Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava. U *Autonomija i multietnička društva*, uredio D. Torbica, str. 9-44. Subotica: Otvoreni univerzitet.
- Stojčić-Karanović, E. 2001. Granice i prekogranična saradnja. U *Ogledi o regionalizaciji*, uredila N. Ćuk Skenderović, str. 47-64. Subotica: Centar – Agencija lokalne demokratije i Otvoreni univerzitet.
- Škarić, S. 2004. Ohridski sporazum i manjinske zajednice u Makedoniji. U *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana*, uredio G. Bašić, str. 167-196. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Friedrich Ebert Stiftung.
- Wolek, J. 2001. Od zaštite prava manjina do suživota. U *Ogledi o regionalizaciji*, uredila N. Ćuk Skenderović, str. 107-128. Subotica: Centar – Agencija lokalne demokratije i Otvoreni univerzitet.
- Živković, J. 2002. Evropska povelja o regionalnoj autonomiji – osnovne odlike. U *Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, str. 307-314. Niš: Filozofski fakultet u Nišu – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.
- . 2003a. *Otvorena pitanja demokratije*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet. *Manjine i regionalizam*. Niš: Društvo dobre akcije.
- . 2003b. Komplementarnost Zakona o lokalnoj samoupravi i Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima prema pravima u korišćenju jezika. U *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*, str. 207-218. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju u Nišu.
- . 2004. Aspekti promena društvenog koncepta ka evropskoj integraciji. U *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu*, str. 35-45. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju u Nišu.
- . 2005a. *Manjine i regionalizam*. Niš: Društvo dobre akcije.
- . 2005b. *Politička participacija kao uslov integracije svake manjinske, te i romske zajednice*. U *Izazovi Dekade Roma – "Šta, gde, kako?"*. Priredio J. Živković, str. 89-93. Niš: Bahtalo drom i TV 'Nišava'.
- . 2005c. Stavovi o regionalizmu i kulturnoj autonomiji u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji. U *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*, str. 417-436. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju u Nišu.
- . 2005d. Unitarizam nije osnova prave decentralizacije. U *Odjeci Sretenja – Srbija u potrazi za novim Ustavom*, priredio D. Bataveljić, str. 94-109. Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.
- Živković, J., Basic, G. 2002. Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda. U *Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, str. 127-141. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

- . 2004. Kulturna autonomija kao konceptualni prilaz regionalizmu. U *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, str. 431-446. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju u Nišu.
- Živković, J., Marković, O. 2003. Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije. U *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu – preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji*, str. 59-74. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju u Nišu.

IV Kultura mira i Romi

- Acković, D. 2001. *Nacija smo a ne Cigani*. Beograd: Rrominterpress.
- Davis, B. (ured.) 2005. *Rromanipe(n): o kulturnom identitetu Roma*. Beograd: CARE International u Srbiji i Crnoj Gori.
- Dorđević, D. B. 2003a. Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution, in *Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-Integration of the Balkans* (pp. 351-361). Niš: Filozofski fakultet i Sven.
- . 2003b. Roma in Serbien – Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft. *Ost-West. Europäische Perspektiven* 4(2):93-102.
- . (prir.) 2004a. *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI.
- . 2004b. Metodološke nedoumiце проучавања ромске културе. *Етнокултуролошки ЗБОРНИК*, књ. IX (стр. 103-107).
- . (ed.) 2005a. *Roma Cult Places and Culture of Death*. Niš: JUNIR i Sven.
- . 2005b. Pozadinske pretpostavke integracije Roma – tri godine posle, u: *Društvena svest, ljudska prava i aktivizam građana u južnoj i istočnoj Srbiji* (str. 57-69). Niš: OGI.
- Dorđević, D. B. i J. Živković (prir.) 2002. *Romi na raskršću: prava manjina i manjinskih zajednica*. Niš: Punta, DDA, KSS i Bahtalo drom.
- Dorđević, D. B., J. Živković i V. Jovanović 2004. Serbs, Albanians and the Fate of the Romas. *Theoretical Perspectives* 11:103-128.
- Dorđević, D. B. and M. Filipović 2004a. Serbian and Albanian Youth from "Preševo Valley" on the Roma People, in *Towards Non-violence & Dialogue Culture in South East Europe* (pp. 183-210). Sofia: Institute of Social Structure and Values "Ivan Hadyiski".
- . 2004b. Romi i etnokulturna pravda: k modelu integracije, u: *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu* (str. 201-223). Niš: Filozofski fakultet i Sven.
- Ernjavec, K., Hrvatinić, S. B. i B. Kelbl 2000. *Mi o Romih – Diskriminatorni diskurz v medijih v Sloveniji / We about the Roma – Discriminatory Discourse in the Media in Slovenia*. Ljubljana: Open Society Institute Slovenia – Mediawatch.
- Fraser, A. 2000). *The Gypsies*. Oxford: Blackwell.
- Guy, W. (ed.) 2001. *Between Past and Future – The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Haliti, B. 2003. *E Rroma anglal e mudarimasko duvari e Aušvicosko / Romi pred zidom smrti Aušvica*. Beograd: Memorijalni centar Roma za holokaust studije Srbije i Crne Gore.
- Ханкок, Я. и др. 2000. *Ромски кръстопъти*. София: Литавра.
- Jakšić, B. 2002. *Ljudi bez krova – Život izbeglica i raseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori*. Beograd: Republika.

- Керник, Д. 2001. *Циганите – исторически речник*. Софија: Отечество.
- Oukli, Dž. 2002. Pisanje antropologije u Evropi. *Kultura* (103-104):27-53.
- Serbežovski, M. 2000. *Cigani i ljudska prava*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Сикимић, Биљана (уред.) (2004), *Скривене мањине на Балкану*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- . (уред.) 2005. *Бањаши*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Tanner, A. (ed.) 2004. *The Forgotten Minorities of Eastern Europe*. Helsinki: East-West Books.
- Живковић, Ј., Тодоровић, Д., Јовановић, В. и Д. Б. Ђорђевић (прир.) 2001. *Ромске душе: кривудава друмова до ромских душа*. Ниш, Универзитет у Нишу.

V Kultura mira i socijalna distanca

- Đorđević, D. B. 2000. Romanies, Our Neighbors. *Facta Universitatis Series: Philosophy and Sociology* 8:409–31.
- . 2004. The Balkan Non-Roma about the Balkan Roma (Serbia, Macedonia, Bulgaria). U *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, priredio Lj. Mitrović et al., str. 587–602. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Sven.
- Đorđević, D. B., D. Todorović and L. Milošević. 2004. *Romas and Others – Others and Romas: Social Distance*. Sofia: Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjisky”.
- Đurović, B. 2002a. Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia. *Facta Universitates, series Philosophy Sociology and Psychology* 2(9):667–81.
- . 2005. Interetnička distanca u južnoj i istočnoj Srbiji. U *Društvena svest, ljudska prava i aktivizam građana u južnoj i istočnoj Srbiji*, priredio N. Popović, str. 45–56. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Ivanova, C. i V. Bojkov. 2005. O Bugarima u Srbiji. U *Prava manjina*, priredio D. Žunić, str. 129–60. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Јаковлевска-Јошевска, Л. Социјалната дистанца кај адолесцентите во Република Македонија (Емпириско истражување). *New Balkan Politics* 2. Доступно на: http://www.newbalkanpolitics.org.mk/OldSite/Issue_2/jakovlevska.mac.asp
- Klorčić, V., M. Komac i V. Kržišnik-Bukić. 2003. *Albanci, Bošnjaki, Crnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Кубурић, З. 2005. Верска толеранција и социјална дистанца у Војводини. У *Религија у мултикултурном друштву*, приредио М. Трипковић, стр. 43–57. Нови Сад и Београд: Филозофски факултет у Новом Саду и Социолошко друштво Србије.
- Milošević, L. i G. Stojić-Atanasov. 2003. Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji. *Međunarodne studije* 3(3)60–78.
- Mitev, P-E. 2004. Etnički odnosi u Bugarskoj: zakonske norme i društvena praksa. U *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana*, priredio G. Bašić et al., str. 137–66. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Friedrich Ebert Stiftung.
- . (съст.). 2005. *Новите млади (Българската младеж и европейската перспектива)*. Софија: Институт за социални ценности и структури “Иван Хаджийски” и Фондација “Изследване на младежата” и Министерство на младежата и спорта.

- Ortakovski, V. 2001. Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia. *Southeast European Politics* 2(1):24–45.
- Popadić, D. i M. Biro. 2002. Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Nova srpska politička misao (Posebno izdanje – Etnički stereotipi)* 9(3):33–56.
- Popović, N. A. 2001. *Da li smo tolerantni (Anketno istraživanje o pitanjima i problemima tolerancije u Srbiji i Crnoj Gori)?*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za verske slobode.
- Радушки, Н. 2001. Националне мањине и међуетнички односи на Балкану. *Социолошки преглед* 35(1–2):75–91.
- Райчев, И. 2005. Регионални измерения на междуетническите отношения и възможности за сътрудничество между балканските народи. U *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*, priredio Lj. Mitrović, str. 313–27. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu i Sven.
- Sekelj, L. 2000. Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija. *Sociologija* 42(1):1–24.
2000. *The Challenges of Social Cohesion (The Second EWS Report for Serbia, FRY)*. UNDP.
- Todorović, D. 2004b. Social Distance of the Bulgarians in Bulgaria Towards Romas, Turks and Pomatsi. In *The Balkans as Reality*, edited by B. Todorova et al., pp. 97–102. Sofia: IPhR–BAS.
- . 2004d. Цыгане о других: Общественная дистанция болгарских Цыган по отношению к Болгарам, Туркам и Армянам. In *Challenges Facing Philosophy in United Europe*, pp. 269–81. Sofia: IPhR–BAS.
- . 2005. *Uticaj etničko-religijskih činilaca na socijalnu distancu prema Romima* (magistarski rad). Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Todorović, D. i L. Milošević. 2004. Društvena udaljenost većinskog stanovništva od romske manjine (Srbija, Makedonija, Bugarska). U *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu*, priredio Lj. Mitrović et al., str. 225–45. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Sven.
- Topalova, V. 2002. Social Representations of Gypsies in Europe: East-West Comparison. *Sociological Problems*, Special Issue, pp. 129–39.
- Yanakiev, Y. 2004. Public Perception of Inter-Ethnic Relations in Bulgaria. In *Ethnic Relations in South Eastern Europe*, edited by N. Genov, pp. 47–65. Berlin and Sofia: Friedrich-Ebert-Stiftung and Free University Berlin and Institute of Eastern European Studies

VI Kultura mira i etničko-religijski odnosi (etnosociologija i etnologija)

- Balibar, E. 2003. *Mi građani Evrope? (granice, država, narod)*. Beograd: Časopis Beogradski krug, Čigoja štampa.
- Bauzinger, H. 2002. *Etnologija (od proučavanja starine do kulturologije)*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bek, U. 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Belančević, M. 2003. *Genealogija palanke: osnovni pojmovi*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Daglas, M. 2001. *Kako institucije misle*. Beograd: B-92.
- Dodovski, I., Ivanova M. i Smilevski G. (prir.) 2004. *Kulturna (de)kontaminacija: tezi i diskusii*. Skopje: Fondacija Institut otvoreno opštество.
- Fabijeti, U. 2002. *Uvod u antropologiju (od lokalnog do globalnog)*. Beograd: Clio.

- Гирко, Л. В. (прир.) 2000. *Социологические исследования на пороге XXI века*. Москва: ИНИОН РАН.
- Halpern, J. M. (ed.) 2000. *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. Pennsylvania: University Press.
- Haralambos, M. i Holborn, M. 2002. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.
- Hobshom, E., Rejndžer, T. (ur.) 2002. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Knežević, M. 2001. *Moć zapada (Nova strana Evrope I)*. Pančevo: Mali Nemo.
- Lendis, D. 2004. *Bogatstvo i siromaštvo nacija*. Beograd: Stubovi kulture.
- Lovrenović, I. 2004. *Unutarnja zemlja*. Zagreb: Durieux.
- Ljubović, E. 2005. *Sociologija i društvo*. Sarajevo: DES.
- Morli, D., Robins, K. 2003. *Britanske studije kulture*. Beograd: Geopoetika.
- Ože, M. 2003. *Varljivi kraj stoleća*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Perasović, B. 2001. *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Remon, A. 2001. *Mir i rat među nacijama*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića.
- Rihtman-Auguštin, D. 2000. *Ulice moga grada (antropologija domaćeg terena)*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Salih, F. 2005. *Ogledi o tranziciji*. Zenica: Dom štampe.
- Skledar, N., Kregar, J. 2003. *Znanost o društvu*. Zaprrešić: Visoka škola za poslovanje i upravljanje javnosti.
- Sorokin, P. 2002. *Društvena i kulturna dinamika: (proučavanje promena u velikim sistemima umetnosti, istine, etike, prava i društvenih odnosa)*. Podgorica i Beograd: Službeni list SRJ.
- Zdravković, D. 2003. *Tihomir Đorđević u ključu srpske etnosociologije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Здравковик, Д. 2005. Етносоциолошке размислувања на Тихомир Горгевик за народно творештво и фолклорот. *Просветно дело* 58(2):3-10.

Natalija Jovanović¹
Suzana Marković Krstić²
Lela Milošević³

OBRAZOVANJE I ETIKA MIRA NA BALKANU⁴

Naslov istraživačke teme

Projekat “*Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*” (149014D), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Nišu, i u multidisciplinarnoj saradnji sa drugim istraživačkim institucijama i organizacijama na prostoru Balkana, obuhvata i potprojekat *Obrazovanje i etika mira na Balkanu*.

Članovi istraživačkog tima

Istraživački tim čine: dr Natalija Jovanović, rukovodilac potprojekta, dr Ljubinko Milosavljević⁵, mr Suzana Marković Krstić, mr Lela Milošević i Dušan Randelović⁶.

Konsultanti potprojektnog istraživačkog tima

Iz inostranstva:
dr Petre Georgievski⁷
dr Sergej Flere⁸

Iz zemlje:
dr Miomir Ivković⁹
dr Stanoje Ivanović¹⁰

¹ Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: jnata@filfak.ni.ac.yu

² Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: suzana.m.k@bankerinter.net

³ Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: lela.m@eunet.yu

⁴ Rad sa projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

⁵ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: ljubinkom@bankerinter.net

⁶ Istraživač-stipendista Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije. E-mail: alkadule9@yahoo.com

⁷ Redovni profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju (Makedonija). E-mail: petgeorg@ukim.edu.mk

⁸ Redovni profesor Pravnog fakulteta u Mariboru (Slovenija). E-mail: sergej.flere@uni-mb.si

⁹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: moca@junis.ni.ac.yu

¹⁰ Vanredni profesor Učiteljskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: stanoje.ivanovic@uf.bg.ac.yu

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Mir je najviši cilj kome se teži, ali ubrzane promene na nacionalnom i međunarodnom nivou ipak su obeležene i rasnim i etničkim sukobima, diskriminacijom i nasiljem. To upućuje na nužnost primene strategija koje su usmerene na razvijanje i osiguranje ljudskih prava, tolerancije, mira i demokratije. Značajnu ulogu u tome treba i može da ima i vaspitno-obrazovno delovanje u društvu. "Razvoj obrazovanja predstavlja bitni faktor mira, moralnog i materijalnog progressa čovečanstva i stoga je značajno, da bi se unapređivao taj razvoj, sakupljati dokumentaciju o istraživačkim naporima i njihovoj primeni u oblasti obrazovanja, kao i obezbeđivanje široke razmene informacija i dokumentacije da bi svaka zemlja bila stimulisana da koristi iskustva drugih zemalja" (Pavlović, 1980: 70). U tom smislu, obrazovanje je poprimilo i zadatke šireg društvenog značaja – da uputi ljude na spoznaju ljudskih prava, estetskih, moralnih, etničkih, nacionalnih, kulturnih i humanističkih vrednosti, na neophodnost međunarodne saradnje i očuvanje svetskog mira kao uslova egzistencije svih ljudi.

Prosvetna politika može doprineti unapređenju solidarnosti i tolerancije među pojedincima i društvenim grupama ukoliko se posebna pažnja obrati na poboljšanje nastavnih planova i programa, odnosno na sadržaj udžbenika, kako bi mladi usvojili znanja i razvili pogled na svet koji im omogućava razumevanje i poštovanje "drugih". U tom smislu, neophodni su nastavni sadržaji o toleranciji, miru, ljudskim pravima, pravdi, demokratiji, etici, društvenoj odgovornosti i rešavanju sukoba nenasilnim putem na svim nivoima obrazovanja, kako formalnog, tako i neformalnog. Sticanje takvog znanja može biti jedno od sredstava za zblizavanje ljudi i napredak čovečanstva.

Kako su vaspitno-obrazovne ustanove najpogodnija mesta za "vežbanje" tolerancije i poštovanja ljudskih prava, kao i za učenje o različitostima i bogatstvu kulturnih identiteta, obrazovanje treba da se zasniva na načelima koja doprinose poštovanju ljudskih prava i izgradnji kulture mira i demokratije. Svoje mesto u nastavi trebalo bi da ima izučavanje uzroka i posledica konflikata, upoznavanje sa principima sadržanim u međunarodnim dokumentima (*Opštoj deklaraciji o ljudskim pravima, Konvenciji o pravima deteta, Konvenciji o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*), upoznavanje sa temeljima demokratije, problemima rasizma, oblicima borbe protiv seksizma i svih drugih oblika diskriminacije. Pored toga, upoznavanje sa različitim kulturama, problemima razvoja i istorije drugih naroda doprinosi razumevanju globalne međuzavisnosti i poštovanju drugih kultura. Neophodno je uklanjanje negativnih stereotipa i predrasuda o "drugima".

Kroz sistem školovanja treba što više pažnje posvetiti upravo zaštiti i unapređenju ljudskih prava i izgradnji civilnog i demokratskog društva, kako bi se odgovorilo savremenim zahtevima i izazovima. Promocija kulture mira i nenasilja je preduslov stvaranja civilnog, multikulturalnog društva.

Aktuelnost i značaj potprojekta *Obrazovanje i etika mira na Balkanu* je u tome što će analiza nastavnih programa osnovnih i srednjih škola iz maternjeg jezika i istorije u nekim balkanskim zemljama pokazati u kojoj meri su prisutni nastavni sadržaji koji se bave ovim složenim i važnim pitanjima: etikom mira, odnosom prema pripadnicima drugih etničkih i religioznih grupa, tolerancijom, ljudskim pravima, pravdom, odgovornošću, demokratijom, etikom i rešavanjem sukoba nenasilnim putem. Ispitivanje moralnih stavova učenika doprineće utvrđivanju usvojenih moralnih vrednosti kao bitnih okosnica njihovog moralnog ponašanja, kao i utvrđivanju uticaja nastavnih sadržaja na formiranje moralnih stavova školske dece i omladine. Pored teorijskog doprinosa, istraživanje je značajno i sa stanovišta socijalne akcije, jer stvara mogućnost za prognoziranje promena u sferi međuetničkih odnosa i kulturne saradnje i za pronalaženje oblika delovanja koji su od značaja za intenziviranje procesa evrointegracije.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Predmet istraživanja je zastupljenost etičkih sadržaja u nastavnim programima (identifikovanje i istraživanje kvantitativne i kvalitativne zastupljenosti nastavnih sadržaja sa etičkom problematikom) i njihov uticaj na formiranje moralnih stavova o miru i međuetničkim odnosima; ponašanje učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu (odnos učenik-učenik, učenik-nastavnik, nastavnik-učenik) i zastupljenost nasilja u školi.

Cilj istraživanja je da se utvrdi zastupljenost i razlika u obimu (širini), dubini (kvalitetu) i redosledu nastavnih sadržaja, koji se odnose na mir, etiku mira, karakteristike i vrednovanje drugih naroda u nastavnim programima osnovnih i srednjih škola iz maternjeg jezika i istorije u balkanskim zemljama i njihov uticaj na formiranje moralnih stavova i ponašanje učenika.

Iz cilja proizilaze tri grupe *zadataka istraživanja*. Prva grupa zadataka odnosi se na etičke sadržaje u nastavnim programima:

- 1) da se identifikuju nastavni sadržaji etičke prirode u postojećim nastavnim programima (maternji jezik, istorija);
- 2) da se identifikuju posebni nastavni sadržaji koji se odnose na moralne norme;
- 3) da se utvrdi kvantitet i kvalitet nastavnih sadržaja koji se odnose na tolerantnost, prijateljstvo, humanizam, solidarnost, mir;
- 4) da se utvrdi kvantitet i kvalitet nastavnih sadržaja koji se odnose na saradnju među narodima na Balkanu i u Evropi.

Druga grupa zadataka odnosi se na ispitivanje moralnih stavova učenika o moralnim vrednostima: da se ispituju moralni stavovi učenika o tolerantnosti, prijateljstvu, humanizmu, solidarnosti, miru i saradnji među narodima.

Treća grupa zadataka odnosi se na:

- 1) proučavanje ponašanja učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu: da se ispita odnos učenik-učenik, učenik-nastavnik i nastavnik-učenik;

- 2) identifikovanje zastupljenosti nasilja u školi;
- 3) identifikovanje oblika nasilja u školi;
- 4) ispitivanje načina rešavanja konflikata u školskoj sredini.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Obrazovanje kao neophodan preduslov napretka, sastavni je deo najširih i najznačajnijih društvenih preokupacija u svim zemljama sveta. Jedno je od moćnijih sredstava za kulturno, moralno, profesionalno formiranje ličnosti u uslovima naučno-tehnološke revolucije, demokratizacije društvenog života i tržišne privrede. U tom smislu, obrazovanje je *spiritus movens* društvenog i humanističkog razvoja. Obrazovanje je proces prenošenja i sticanja znanja i proces razvijanja i formiranja raznovrsnih, čoveku neophodnih, veština i navika (Ivković, 2003: 117). Namerno ili nenamerno, često utiče i na stvaranje uverenja i moralnih vrednosti (Haralambos, 2002: 773).

Nivo obrazovanja značajno utiče na kvalitet čovekovog života i mogućnosti uključivanja u tokove savremene civilizacije. Viši nivo obrazovanja, kvalitet obrazovanja i obrazovna postignuća utiču na način čovekovog odnošenja prema samom sebi, drugim ljudima, pripadnicima različitih etničkih grupa, čovečanstvu. "Ne postoji plemenitiji zadatak koji stoji pred obrazovanjem nego da (uz uvažavanje tradicije, ubeđenja i uz potpuno poštovanje pluralizma) u svakom podstakne razvoj duha i misli do spoznaje univerzalnosti sveta, s tim da čovek u izvesnoj meri prevaziđe samog sebe. Dakle, radi se o preživljavanju čovečanstva." (Delor, 1996: 11).

Svetska organizacija za obrazovanje, nauku, kulturu i komunikacije (UNESCO) objavila je Izveštaj o obrazovanju za XXI vek pod naslovom "Obrazovanje - skrivena riznica" (Žak Delor). U Izveštaju je razrađen koncept obrazovanja u kojem mirovno vaspitanje ima važnu ulogu. Istaknuta su četiri stuba obrazovanja (*učenje za znanje, učenje za rad, učenje za zajednički život, učenje za postojanje*) i njihovi ciljevi, sa posebnim akcentom na *učenje za zajednički život*. Ovo učenje predstavlja najvažniji stub savremenog obrazovanja.

Obrazovanje za pravično viđenje drugih pretpostavlja usvajanje znanja o različitostima među ljudima kao i međusobnoj sličnosti i zavisnosti svih ljudi. Uloga škole je, kao vaspitno-obrazovne institucije, da preko određenih nastavnih predmeta i sadržaja, pruži mladim ljudima mogućnost upoznavanja drugih kultura i stavova drugih religioznih i etničkih grupa. Na taj način mogu se izbeći konflikti koji su rezultat nepoznavanja i nerazumevanja.

S obzirom na to da je savremeni svet pun protivurečnosti, može se postaviti pitanje koliko i na koji način obrazovanje može da utiče na izbegavanje konflikata ili njihovo rešavanje mirnim putem, uz razvijanje svesti o "drugima", o postojećoj međuzavisnosti, rizicima i izazovima koja ona nosi sa sobom, a koja će ljude pokrenuti na međusobnu saradnju.

Problemima vaspitanja za mir i toleranciju među narodima bavi se *pedagogija mira*. Pedagogija mira je posrednik između teorije (istraživanja

mira i konflikata) i prakse (mirovnog vaspitanja). Razvijanjem novih modela učenja doprinosi analiziranju konflikata i pravilnom ophođenju prema nasilju na ličnom, društvenom i međunarodnom nivou. Razvoj pedagogije mira odvijao se u fazama: počevši od prve koja se istorijski vezuje za kraj Drugog svetskog rata i koja se odlikuje individualističkim pristupom (individualističko-idealistička pedagogija mira) – “rat počinje u glavama ljudi”, preko druge faze, koju karakteriše političko-naučni pristup, prema kome se rat shvata kao politički problem internacionalnog sistema, do treće faze koja je bila u znaku prevaziđenog konflikta između Istoka i Zapada.¹¹ “Učenje mirovnog odgoja shvata se kao socijalno i političko učenje. Socijalno učenje kao primjena ‘pedagoškog principa’ ima za cilj razgrađivanje ‘vladajućih struktura’, povećanje učešća i odlučivanja svih sudionika školske svakodnevice. (Mirovno) političko učenje bi trebalo da bude orijentisano ka školskim temama” (Lin, 1999: 68-70).

Pedagija mira, koja je usmerena na proučavanje vaspitanja, teorijski osmišljava vaspitanje za mir i toleranciju i proučava proces usvajanja etičkih principa, koji su sastavni deo etike mira. Vaspitanje doprinosi i razvoju sposobnosti da se odgovorno postupa. Kako mir nije odsustvo rata, već je vrlina, stanje duha, težnja ka dobrom, poverenje, pravednost (Spinoza), tako etika mira podrazumeva i sposobnost procene sopstvenog delovanja na druge ljude, sposobnost da se odgovorno postupa prema samom sebi, prema drugima i prema svom prirodnom okruženju, kao i razvijanje sposobnosti pojedinaca da prepoznaju uzroke rata i nasilja i da istupaju protiv njih.

Škola, kao vaspitno-obrazovna institucija, nalazi se pred izazovom da sistematizuje znanja o moralnim vrednostima sa kojima se susreću učenici. Za kvalitetno i efikasno usvajanje i razvijanje moralnih normi neophodni su adekvatni nastavni programi i razrađeni programski sadržaji. Velike mogućnosti pružaju nastavni sadržaji pojedinih predmeta, posebno maternjeg jezika i istorije.

Moral je “oblik ljudske prakse, oblik delatnog, praktičnog odnošenja čoveka prema svetu, prema drugim ljudima, kao i prema sebi samom. On se sastoji u vrednosnom procenivanju ljudskih postupaka i htenja kao pozitivno ili negativno vrednih (odnosno, nevrednih), pri čemu se prvi odobravaju, žele, preporučuju, zapovedaju, a drugi ne odobravaju, kude, osuđuju, zabranjuju “ (Pavićević, 1967: 14). Sociološki se moral može odrediti kao “skup društvenih normi koje subjekat, kao sopstvenu bezuslovnu, samociljnu obavezu, zasnovanu na dobrom kao samostalnoj vrhovnoj vrednosti, u moralnoj situaciji oseća trenutno, celim bićem, a ne samo uviđa razumom, koja često vrši pritisak na njegove prirodne sklonosti i ostvaruje njegovo čoveštvo, a za čiji prekršaj on oseća grižu savesti, dok društvo na njega primenjuje spoljašnje sankcije uz istovremeni zahtev da on oseća grižu savesti” (Lukić, 1982: 120).

Moral je sredstvo za održavanje i razvoj društva. On ima osobene društvene uloge: određivanje ideala čoveka i društva, obezbeđivanje spontane pouzdanosti u odnosima među ljudima i ostvarivanje čovečnosti u

¹¹ <http://www.dadalos.org> (pristup sajtu: marta 2006. godine).

društvu. Očigledno je da ove uloge nisu samo društvene, već i humane, ali mu se jednoglasno pripisuje osobena i glavna uloga – održavanja i jačanja društva. “Bilo da je reč o obezbeđenju društvenog poretka, o redu i miru, o zaštiti društvenih interesa, minimalno nužne saglasnosti, solidarnosti i altruizma itd. – uvek je u stvari reč o jednom istom: moral je sredstvo za opstanak društva, koje društvo nužno stvara upravo zato što mu takvo sredstvo nužno treba” (Lukić, 1982: 502).

Proces moralnog razvoja svakog pojedinca je individualan, ali se odvija u neprekidnom međusobnom delovanju sa društvenom sredinom. Teško je odvojiti društveni razvoj od moralnog, jer tek u odnosu prema društvu za pojedinca nastaju potrebe moralnog vaspitanja. Moralno vaspitanje/obrazovanje može se shvatiti kao proces sticanja znanja o moralnim normama i kao proces usvajanja moralnih normi, moralnih vrednosti i razvijanja moralnog ponašanja. Područje moralnog vaspitanja i ponašanja je veoma složeno jer je ponašanje pojedinaca i grupa uslovljeno nizom faktora koje je teško objektivno utvrditi. Moralna shvatanja pojedinaca, prihvaćene moralne vrednosti i ponašanje uslovljeni su opštim društvenim vrednostima, tradicijom, vaspitanjem i obrazovanjem. Vaspitni proces je za moral od značaja zato što se, s jedne strane, moral usađuje u ljude, nastoji se da ga oni usvoje, a s druge strane, što se prenosi s jednog pokoljenja na drugo. Vaspitni proces je proces stvaranja moralnog bića. Zbog toga se veliki značaj pridaje vaspitnom procesu, kao jednom od bitnih činilaca obrazovanja moralnog bića, ali s obzirom na to da je društveno i moralno ponašanje dinamično i promenljivo, da se odvija u različitim okolnostima, prihvaćeni isti moralni principi i uverenja mogu imati različite ishode.

Dirkem definiše moral kao društvenu ustanovu, sistem normi, način ponašanja i mišljenja ljudi u društvu, a moralnost se sastoji u tome da se bude solidaran sa određenom društvenom grupom. On razlikuje tri elementa moralnosti: 1) *duh discipline*, 2) *odanost, privrženost društvenim grupama* i 3) *autonomiju volje*. Prvi element moralnosti, disciplina, ima zadatak da reguliše ponašanje; ona je sredstvo za poštovanje pravila i ima značajnu ulogu u formiranju karaktera i ličnosti uopšte. Drugi element moralnosti, odanost, privrženost društvenim grupama je sadržinska strana moralnosti, za razliku od discipline koja je više njen formalni element. Područje moralnog počinje tamo gde počinje područje društvenog, pa je moralno delovanje delovanje u svetlosti kolektivnih interesa. Autonomija volje čoveka, kao treći element moralnosti, nije i ne može biti u tome da čovek sam sebi izradi neka posebna moralna pravila, već da treba biti svestan razloga za moralno ponašanje, koje se sastoji u respektovanju discipline i privrženosti jednoj grupi (Ivković, 1985: 172-175).

Dirkem elemente moralnosti dovodi u direktnu vezu sa elementima moralnog vaspitanja: 1) vaspitanje duha discipline, 2) razvijanje osećanja privrženosti društvenim grupama (duh samopregora) i 3) formiranje autonomije volje. Moralno vaspitanje se odvija u dve etape: u prvoj, u najranijem detinjstvu, kada je jedinka poistovećena sa društvom i usvaja

moralne norme ponašanja, a da nije svesna svih njegovih osobnih crta i u drugoj, kada se dete sve više odvajaju od društva, individualizuje se, tako da se i proces usvajanja moralnih normi sve više individualizuje (Ivković, 2003: 217).

U moralnom vaspitanju moguće je primeniti dva načina vaspitanja – aktivno i pasivno, kao i specijalizovano i nespecijalizovano, pri čemu je specijalizovano obično pasivno, a nespecijalizovano aktivno (Lukić, 1974: 191-196).

U nastojanju da se reše problemi moralnog razvoja i vaspitanja primenjuvani su različiti “modeli” moralnog vaspitanja, koji predstavljaju shvatanje (teoriju) o moralnom razvitku, kao i strategije za podsticanje moralnog razvoja i pokušaje da se bolje razume i u praksi sprovede moralno vaspitanje: model Džona Vilsona (*John Wilson*), Projekat školskog saveta za moralno vaspitanje u V. Britaniji, Kolbergov model (*Lawrence Kohlberg*) u SAD i Humanistički model (*Robert Hall and John Davis*) (Đorđević, 1992: 334).

Džon Vilson zastupa tezu da suština moralnog vaspitanja nije u nastavi nekog posebnog predmeta ni u skupu moralnih pravila, već u racionalnim nastojanjima pojedinaca da razvijaju sopstvena moralna načela. Komponente moralnog mišljenja razmatra kao sposobnosti i stavove koji se mogu razvijati odgovarajućim nastavnim i pedagoškim tehnikama. Vilsonov program naglašava četiri veštine: (1) brigu za druge ljude i njihovo uvažavanje, (2) svest o osećanjima i emocijama drugih ljudi, (3) poznavanje činjenica neophodnih za donošenje moralnih odluka i (4) sposobnost da se postupa u skladu sa sopstvenim odlukama. Prema Vilsonu, obrazovanje usmereno na sticanje navedenih veština, sposobnosti i stavova treba da osposobi mlade ljude da moralno misle a da ne budu indoktrinirani (Wilson, 1972, prema Đorđević, 1992: 332). Moralne vrednosti ne treba prenositi neposredno nastavom već negovanjem sposobnosti da se razvijaju sopstvena načela i donose samostalne odluke. Vilsonovo shvatanje je značajano doprinelo humanističkom sagledavanju moralnog vaspitanja u slobodnom i pluralističkom društvu.

Projekat školskog saveta za moralno vaspitanje pokrenut je u Engleskoj 1967. godine i usmeren je u praktičnom pravcu. Projekat izbegava pretežno oslanjanje na filozofsku osnovu i filozofsko učenje o prirodi morala, u njemu su izdvojena ona područja moralne misli i delanja koja su najvažnija za učenike. Odvija su kroz tri faze: prva faza treba da poboljša sposobnosti pojedinaca da mogu prepoznati svoje potrebe i potrebe drugih; druga faza se odnosi na zahteve društva i razvoj identiteta pojedinaca; u trećoj fazi teži se proširivanju doživljaja sopstvene moralne perspektive, njenom razvijanju, uključivanjem određenih društvenih problema (nacionalnih i međunarodnih). Ovaj program je usredsređen na brigu i razumevanje želja i interesovanja drugih ljudi kao osnovnih moralnih vrednosti.

U SAD je zastupljeno shvatanje *Lorensa Kolberga*, koji u svojim proučavanjima moralnog vaspitanja i razvoja naglašava kognitivno-razvojni pristup. Svoja istraživanja Kolberg je vezivao za praktične mogućnosti realizovanja moralnog obrazovanja i vaspitanja. Cilj moralnog vaspitanja je,

prema njegovom shvatanju, podsticanje “prirodnog” razvoja individue i svojevrsnog donošenja moralnih sudova, koji će joj omogućiti da svoje moralne sudove iskoristi kako bi što više ovladala svojim postupcima. Kolberg je, sa svojim saradnicima, nastojao da ispita vrednost određenih nastavnih metoda, postupaka i sadržaja namenjenih programima društvenih nauka. Predloženi metod je razredna diskusija izmišljenih moralnih dilema kako bi se učenicima pomoglo da misle posredstvom moralnih kontroverzi na jasan i obuhvatan način.

Humanistički model moralnog vaspitanja Hala i Dejvisa predstavlja integrativni pokušaj objedinjavanja postavki o osnovama različitih programa i modela moralnog razvoja i vaspitanja. Pojedinaac koji donosi moralni sud mora ga objektivno primeniti na sve ljude – moralna akcija ne može biti prihvatljiva i dobra za jednu osobu a za drugu ne, pod uslovom da su situacije identične. Moralna načela koje je pojedinac usvojio predstavljaju jedinstvenu šemu ličnih i društvenih ideala (Hall and Davis, 1975, prema: Đorđević, 1992: 334).

Humanistički model nije u potpunosti zadovoljavajući (kao i prethodno navedeni modeli), jer se u njemu naglašava samo jedna, najznačajnija dimenzija, koja nije dovoljna, tako da je neophodan celovitiji, potpuniji *holistički* pristup, u kome bi moralno vaspitanje bilo sagledano u sklopu psihičke celine ličnosti i njenih potreba. Za takav pristup se zalaže Ljiljana Miočinović koja ističe da bi najprikladnije i najdelotvornije bilo ostvarivanje moralnog vaspitanja u kome bi se jednaka pažnja posvećivala svim vaspitanicima, paralelnim prenošenjem moralnih sadržaja i poučavanjem metodama moralnog suđenja, sadržinskom i formalnom vidu moralnog vaspitanja (Miočinović, 1991: 23-68).

Sadržaj i cilj moralnog vaspitanja određeni su moralnim normama koje vladaju ili nastaju u određenom društvu. Postoje tri osnovna odnosa u kojima su konstituisane moralne vrednosti: 1) odnos pojedinca prema društvenoj zajednici, 2) odnos pojedinca prema drugim ljudima i 3) odnos čoveka prema samom sebi. U skladu sa ovim odnosima određuju se i zadaci moralnog vaspitanja.

- 1) U sklopu *odnosa pojedinca prema društvenoj zajednici* moralnim vaspitanjem treba razvijati: rodoljublje, tolerantnost prema drugim narodima, pozitivan odnos prema radnim obavezama, pozitivan odnos prema imovini, pozitivan odnos prema progresivnim ljudima i pokretima i slično.
- 2) U sklopu *odnosa pojedinca prema drugim ljudima* sa kojima neposredno živi, moralne vrednosti i norme koje treba vaspitanjem razvijati su: drugarstvo, prijateljstvo, humanizam, solidarnost, odnos razumevanja i uvažavanja prema polovima, odnos razumevanja i ljubavi prema bližnjima, tolerantnost i slično.
- 3) *Odnos čoveka prema samome sebi* zahteva vaspitanje moralno vrednih osobina volje i karaktera ličnosti: savesnost, odgovornost, iskrenost, istinoljubivost, hrabrost, požrtvovanost, upornost, odlučnost, principijelnost, objektivnost, doslednost, inicijativnost, samopoštovanje, samokritičnost (Jovanović, 2003: 216).

U istraživanje povezanosti obrazovanja, moralnog vaspitanja i etike mira na Balkanu polazi se sa generalnom pretpostavkom da *nastavni sadržaji utiču na formiranje moralnih stavova i ponašanje učenika osnovnih i srednjih škola u balkanskim zemljama.*

Pored opšte, postavljene su i sledeće pretpostavke:

1. Nastavnih sadržaja sa moralnim vrednostima nema u dovoljnoj meri u nastavnim programima iz maternjeg jezika i istorije;
2. Na moralne stavove učenika utiču kvalitet i kvantitet nastavnih sadržaja koji se odnose na moral i moralne norme;
3. Moralni stavovi učenika potvrđuju da je uticaj nastavnih sadržaja na razvijanje moralnih stavova delimičan.
4. U osnovnim i srednjim školama prisutni su različiti oblici nedisciplinovanog ponašanja i nasilja.
5. Uzroci problematičnog ponašanja učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu nalaze se u stresnim i ugrožavajućim faktorima društvenog konteksta.

Metodološki pristup i saopštavanje rezultata

U realizaciji istraživačkog potprojekta biće korišćene sledeće metode i tehnike: analiza sadržaja, komparativna metoda, anketa i Likertova skala.

Analiza sadržaja nastavnih programa i udžbenika imaće kvantitativni i kvalitativni pristup. Osim analize kvantitativne zastupljenosti etičkih sadržaja u udžbenicima, analiziraće se i kvalitet sadržaja – vrsta pojmova i njihova vrednosna usmerenost; koji sadržaji dominiraju; kako se ponuđeni sadržaji tretiraju i obrađuju (eksplicitno, implicitno, skriveno, konfuzno).

Izvorna građa koja će poslužiti kao jedinica analize formiraće se na temelju sadržaja udžbenika iz maternjeg jezika i istorije za učenike osmog razreda osnovnih škola i učenike četvrtog razreda srednjih škola. Osnova jedinica kvantitativne analize biće termini: mir, sloboda, tolerancija, saradnja, pravda, poštenje, istina, čast, odgovornost, solidarnost, prijateljstvo, istinoljubivost, humanizam. Jedinica kvalitativne analize biće programski sadržaj sa etičkim porukama i njegovo značenje, odnosno saznavna usmerenost (činjenice, mišljenje, osećanje, delovanje).

Komparativna metoda biće primenjena u cilju upoređivanja podataka dobijenih istraživanjem u našoj zemlji sa empirijskim podacima iz drugih balkanskih zemalja (Bugarska i Makedonija).

Moralni stavovi učenika (osmog razreda osnovne škole i četvrtog srednje škole) biće ispitivani skalama procene Likertovog tipa.

Na moralno formiranje ličnosti utiču mnogobrojni faktori (škola, porodica, vršnjaci, uža i šira društvena sredina), a upoređivanjem kvalitativne i kvantitativne zastupljenosti nastavnih sadržaja sa etičkom problematikom i kvaliteta moralnih stavova učenika u ovom istraživanju utvrdiće se uticaj škole preko nastavnih sadržaja na razvijanje i formiranje moralnih stavova učenika osnovnih i srednjih škola.

Ponašanje učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu i nasilje u školi biće ispitano putem ankete, a podaci će biti obrađeni kompjuterskim programom za statističku obradu podataka (SPSS).

Saopštavanje rezultata i spisak predviđenih publikacija

Rezultati istraživanja biće saopštavani, prezentovani i publikovani na sledeće načine:

- a) naučnim člancima u domaćim i stranim časopisima;
- b) priložima u odgovarajućim zbornicima radova;
- c) radovima u zbornicima sa ovog projekta, odnosno potprojekata;
- d) posebnim studijama;
- e) saopštenjima i referatima na domaćim i stranim naučnim skupovima: savetovanjima, simpozijumima, okruglim stolovima, tribinama;
- f) nastupima na radiju i TV;
- g) finalnom monografijom.

Selektivna bibliografija radova

- Bogavac, T. (1982) *Perspektive obrazovanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bolčić, S. i drugi (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bosanac, G. (1983) *Edukacijski izazov*. Ogledi o teorijskim problemima odgoja i obrazovanja. Zagreb: Školske novine.
- Bubanja, B. P. (1996) *Mir kao znanje*, Bagdala.
- Bubanja, B. P. (2005) *Pedagogija mira*, Kruševac.
- Cerović, R. (2001) "Obrazovanje ili asimilacija: tragom aktuelnih nastavnih programa i udžbenika maternjeg jezika i književnosti", u: *Matica*, god. 1, broj 4/5.
- Cifrić, I. (1978) *Mladi i obrazovanje*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO Hrvatske.
- Cifrić, I. (1990) *Ogledi iz sociologije obrazovanja*. Zagreb: Školske novine.
- Delor, Ž. (1996) *Obrazovanje – skrivena riznica*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Dibe, F. (2002) *Srednjoškolci*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dogdibegović, T. i Adžemović-Crepulja, Z. (1997) "Komparativna analiza nastavnih planova obaveznog obrazovanja u nekim zemljama sveta", u: *Nastava i vaspitanje*, broj 1. Beograd: Savez pedagoških društava Republike Srbije.
- Durkheim, E. (1996) Zagreb: Societas, Zavod za sociologiju.
- Đorđević, J. (1977) *Različiti metodološki pristupi u proučavanju problema moralnog vaspitanja*. Beograd: Prosveta.
- Đorđević, J. (1985) *Savremena nastava*. Beograd: Naučna knjiga.
- Đorđević, J. (1992) "Moralno vaspitanje, religijsko vaspitanje i škola", *Nastava i vaspitanje*, broj 4-5. Beograd: Savez pedagoških društava Republike Srbije.
- Đorđević, J. (1994) "Promene u društvu i u nauci i perspektive nastavnih programa", u: *Pedagoška stvarnost*, broj 1/2, Beograd.

- Dorđević, J. (1996) *Moralno vaspitanje-teorija i praksa*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Drakulić, S. (1981) *Obrazovanje i poredak*. Rijeka: Izdavački centar.
- Durkheim, E. (1996) *Obrazovanje i sociologija*. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Flere, S. (1976) *Obrazovanje u društvu*. Niš: Gradina.
- Fontana, D. (1985) *Classroom control: understanding and guiding classroom behaviour*. London: BPS and Methuen.
- Galeano, E. (1996) *Kultura mira i neokolonijalizam*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Gašić-Pavišić, S. (2005) *Modeli razredne discipline*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Gašić-Pavišić, S. (2004) *Nasilje u školi i mogućnosti prevencije*, u: Krnjajić, S. (prir.) *Socijalno ponašanje učenika u školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Hall, R. and Davis, J. (1975) *Moral Education in theory and Practice*. Peometheus Books.
- Haralambos, M. (2002) "Obrazovanje", u: *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.
- Havelka, N. (2000) *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ilić, V. i saradnici (1992) *Škola – središte kulture*. Niš: Prosveta.
- Ivanović, S. (1996) *Savremeno društvo i obrazovanje*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Ivanović, S. (1998) *Tokovi školovanja. Razvoj obrazovanja u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, Sektor za istraživanje i razvoj obrazovanja.
- Ivanović, S. i drugi (1998) *Srednje obrazovanje u svetu*. Beograd: Ministarstvo prosvete, Sektor za istraživanje i razvoj obrazovanja.
- Ivković, M. (1985) *Vaspitanje i društvo*. Niš: Gradina.
- Ivković, M. (1990) *Obrazovanje i promene*. Beograd: Stručna knjiga.
- Ivković, M. (1999) *Obrazovanje u društvenom kontekstu*. Niš: Studentski kulturni centar.
- Ivković, M. (2003) *Sociologija obrazovanja I*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Knjaževac: DIP Nota.
- Jovanović, B. (1966) *Škola i vaspitanje*. Jagodina: Učiteljski fakultet.
- Jovanović, N. (2003) "Vaspitanje i moral", u: Ivković, M. *Sociologija obrazovanja I*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Knjaževac: DIP Nota.
- Jovanović, N. (2001) *Moral i moralno vaspitanje u nastavnim planovima i programima Kneževine Srbije* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Niš.
- Kant, I. (1999) *Vaspitavanje dece*. Beograd: Familet i Logos-art.
- Koković, D. (1994) *Sociologija obrazovanja*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kultura mira*. Časopis za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
- Lesourne, J. (2000) *Obrazovanje i društvo: izazovi 2000. godine*. Zagreb: Educa.
- Lukić, R. (1974) *Sociologija morala*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Mabbott, J. D. (1981) *Uvod u etiku*. Beograd: Nolit.
- Major, F. (1997) *UNESKO: Ideal i akcija, Aktualnost jednog vizionarskog teksta*. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Marković, Ž. D. (2004) "Kulturna politika i kultura mira u uslovima multikulturalnog društva na Balkanu", u: *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu i Institut za sociologiju.
- Marković, Ž. D. (2001) *Savremenost i obrazovanje*. Niš: Prosveta.
- Milanović, V. (1985) *Obrazovanje i društvo*. Beograd: Radnička štampa.
- Miočinović, Lj. (1991) "Struktura moralne ličnosti učenika u svetlu cilja i zadataka moralnog vaspitanja", u: *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, No 23, Beograd: Prosveta.
- Mitrović, Lj. (2005) *Kultura mira na Balkanu*. Niš: Centar za balkanske studije i Sven.
- Nedeljković, M. (1997) *Vreme promena i obrazovanje*. Jagodina: Učiteljski fakultet.
- Nenadić, M. (1997) *Novi duh obrazovanja*. Beograd: Prosveta.
- Nikolić, M. Z. (2004) *Mir i potreba za njim – Ogledi o kulturi mira*, Žurnal za sociologiju, VSA, br. 2.
- Nikolić, Z. (2003) "Kultura mira – jedan pogled", u: *Strani pravni život*, br. 1, Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Pavićević, V. (1967) *Osnovi etike*. Beograd: BIGZ.
- Pavlović, A. P. (1980) *UNESKO obrazovanje i nauka*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Petrović, A. (2001) "Reforme nastavnih planova i programa I obuka nastavnika maternjeg jezika za rad u multikulturalnom društvu", u: *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Pharo, P. (2006) *Sociologija morala: Smisao i vrijednosti između prirode i kulture*. Zagreb: Masmedia.
- Poljak, V. (1984) *Didaktičke inovacije i pedagoška reforma škole*. Zagreb: Školske novine.
- Poljak, V. (1988) *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Popović, B. (1978) *Moralni razvoj i moralno vaspitanje*. Beograd: Prosveta.
- Popović, M. i saradnici (1991) *Srbija krajem osamdesetih. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Ratković, M. (1987) *Obrazovanje za razvoj*. Zagreb: Školske novine.
- Rože, I. (1980) *Škola i kultura ili Univerzitet – plen životinja*, Beograd: BIGZ.
- Savić, P. (1997) *Nova škola*. Beograd: Školski PTT centar.
- Savović, B. (2001) *Stavovi učenika prema disciplinskim problemima u osnovnoj i srednjoj školi*. Zbornik 33 Instituta za pedagoška istraživanja. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Simić, D. (1993) *Pozitivan mir*, Beograd.
- Сорокина, Н. Д. (2004) *Образование в современном мире*. Москва: Экономика и финансы.
- Stojković, M. (1993) *Etos i progres*. Niš: Prosveta.
- Šipić, J. (1987) *Mir i humanizam*, Sombor.
- Tanović, A. (1972) *Vrijednosti i vrednovanje*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Trnavac, N. (1987) *Školski sistemi na raskršću. Uticaj naučno-tehnološke revolucije na školski sistem*. Beograd i Gornji Milanovac: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Dečje novine.
- Trnavac, N. i drugi (1989) *Škola pred izazovom sutrašnjice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujičić, V. (1981) *Proturječnosti u moralnom odgoju*. Zagreb: Školska knjiga.

- Wilson, J. (1972) *Practical Methods of Moral Education*. London: Heinemann Educational Books.
- Zaninović, M. (1990) *Odgojna funkcija škole i društva*. Zadar: Filozofski fakultet, Zavod za pedagogiju, predškolski odgoj i razrednu nastavu.
- Životić, M. (1969) *Čovek i vrednosti*. Beograd: Prosveta.
- (1989) *Škola pred izazovom sutrašnjice*. Beograd i Donji Milanovac: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Dečije novine.
- (1990) *Deca krize*. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- (1995) *Multiculturalism: A Policy Response to Diversity*, The UNESCO`s Programme Secretariat MOST, Sidney, Australia. (www.unesco.org)
- (1995) *UNESCO an a Culture of Peace* (<http://www.culture-of-peace.info/monograph>).
- (1998) *Svetska enciklopedija mira*, tom I. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Centar za demokratiju, Gutenbergova galaksija.
- (1999) *Svetska enciklopedija mira*, tom II. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Centar za demokratiju, Gutenbergova galaksija.
- (2000) *Uvod u mirovne studije*, Beograd.
- (2000) *Milenijumska deklaracija Ujedinjenih nacija*, Njujork.

UDK 316.775.3/.4:172.4
316.774:316.64

Mirjana Kristović¹
Aleksandra Kostić²
Sandra Đorđević³

KULTURA MIRA, MEDIJI I MODELI KULTURNE POLITIKE⁴

Naslov istraživačke teme

Istraživačka tema *Kultura mira, mediji i modeli kulturne politike* deo je projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Nišu, pod rukovodstvom prof. dr Ljubiše Mitrovića.

Članovi istraživačkog tima

Istraživački tim čine: dr Mirjana Kristović, rukovodilac potprojekta, dr Aleksandra Kostić i Sandra Đorđević.

Konsultanti potprojektnog istraživačkog tima

Iz inostranstva:
mr Snežana Trpevska⁵
mr Esad Bajtal⁶

Iz zemlje:
dr Mirjana Frančesko⁷

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Prisustvo i uticaj medija (masovnog) komuniciranja u svim oblastima i na sve oblike savremene društvene prakse neposredno i neprestano se očituje i potvrđuje. Mediji jesu "integralni deo naših života" (Croteau – Hoynes; 1997): na delu je *medijalizacija* svekolikog društvenog iskustva. Predstava o svetu kome pripadamo jeste predstava koju mediji

¹ Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: msk@eunet.yu

² Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: alex.k@bankerinter.net

³ Student postdiplomskih studija iz sociologije kulture na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. E-mail: sandrako@infosky.net

⁴ Rad sa projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

⁵ Analitičar medija iz Skoplja (Makedonija). E-mail: programa@srd.org.mk

⁶ Naučni radnik iz Sarajeva (Bosna i Hercegovina). E-mail: esadbajtal@bih.net.ba

⁷ Vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. E-mail: francmir@eunet.yu

nude/nameću. Doživljavanje, prosuđivanje, odnošenje prema onome što čini društveni realitet determinisano je načinom njegove medijske prezentacije, pre svega ili posebno utoliko ukoliko je ova uvek (nužno?) selektivna. Otuda, mada je odavno postao deo kolokvijalnog diskursa, iskaz da “ono što nije bilo u medijima” ne samo da “nije važno”, nego “da se nije ni dogodilo”, ostaje primeren naučnim promišljanjima medijskog delovanja: uistinu, ono ne mora uticati na to *šta* će javnost misliti, ali će je upućivati (nametati joj) o *čemu* da misli. Međutim, dobro je poznato da mediji ne samo da prezentuju društvenu stvarnost, već je i konstruišu. Koliko god je opravdano i osnovano sagledavanje pomenutog aspekta njihovog delovanja (i propitivanje njegovih posledica) u prvom, biće da je to utoliko pre i više, u drugom slučaju – zato što je opasnost od manipulacije veća.

S razlogom se govori o moći medija i upozorava na njeno narastanje – sa razvojem, usavršavanjem i umnožavanjem njihovih tehnoloških potencijala. Osnovno pitanje je kako se, u koje svrhe se ona koristi, da li i koliko se zloupotrebljava? Ovo pitanje, naravno, najpre se tiče onih medijskih institucija koje poseduju (njome raspolazu) najveću moć, odnosno monopol nad njom – u globalnim svetskim, ali i nacionalnim okvirima. Međutim, ne samo njih, već i ostalih, dakle i lokalnih, medija. To je, zapravo, pitanje o odgovornosti – prihvatanju i primenjivanju principa i normi primerenih jednoj oblasti društvene prakse. Njeno osmišljavanje i ozbiljenje zavisi od ali i svedoči o načinu poimanja i ispunjavanja društvene (profesionalne) uloge njenih aktera (vlasnika, rukovodilaca medijskih organizacija i proizvođača medijskog sadržaja – pripadnika pojedinih medijskih profesija). Utoliko, mediji mogu pristajati ili nepristajati na sopstveno instrumentalizovanje – političko, ideološko, tržišno... Mogu biti činilac konzerviranja postojećeg društvenog poretka, ili doprinostiti njegovom menjanju (doduše, ne samo progresivnom, demokratskom); mogu legitimisati, podsticati, ali i sami generisati konflikte, nasilje, ksenofobično ponašanje, etničku (rasnu, versku) diskriminaciju, isključivost i samodovoljnost, ili doprinostiti prevazilaženja problema kroz pregovaranje, kroz dijalog i uz uvažavanje “Drugog”, razvijanju “open mind” ličnosti, aktivne tolerancije, spremnosti za prihvatanje kulturne različitosti. Brojni primeri sa medijske scene, u različitim delovima savremenog sveta, svedoče o tome kojoj opciji biva spremnija da se prikloni većina njenih protagonista.

Jedan od takvih primera predstavljaju mediji koji su bili “proizvođači rata” (Tomson) na teritoriji SFRJ. Takvu “misiju” sebi je pripisao, ili ju je prihvatio, najveći broj medija u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Njima pripada najveća “zasluga” za raspirivanje međuetničke netrpeljivosti i mržnje, za raspirivanje nacionalističkih strasti. Njihovu delatnost treba, naravno, posmatrati u širem društvenom kontekstu – što, međutim, ne znači i da ono isključivo njime može i treba da se objašnjava. To je itekako bila stvar njihove profesionalne odgovornosti – i njihovog izbora. Zadatost profesionalne uloge biva ignorisana, supstituisana onim što se praktikovalo kao uloga “profesionalnog patriote”. Strategije, mehanizmi, procesi, produkti medijskog delovanja, u funkciji prizivanja, opravdavanja,

podsticanja rata, predočeni su u brojnim, domaćim i stranim, naučnim istraživanjima.

Mediji u Srbiji (i Crnoj Gori), Hrvatskoj i BiH podjednako su bili spremni da “pomognu” “našoj stvari” i podjednako snose odgovornost za rat i njegove posledice, ali ovde se referiše na medije u Srbiji. Pristajući da budu instrumentalizovani od strane tadašnjeg režima, čiji glavni akteri su itekako bili upućeni u i računali su sa njihovim uticajem, postali su moćno sredstvo ostvarivanja ratne politike za koju se oni opredelili. Uticaj medija bio je utoliko izvesniji i veći, što su posredovali i ohrabrivali ratnički mentalitet, kao dominantno i konstantno obeležje većinskog dela svoje publike – kulturna matrica, kao “karta na koju je igrao” režim (“Ako ne umemo da radimo, umemo da se bijemo”; “Srbi dobijaju u ratu, a gube u miru”).

Pitanje delovanja i uticaja medija u Srbiji danas se postavlja, kao pitanje njihovog delovanja i uticaja nakon promene vlasti 2000. Sadašnja vlast sebe imenuje demokratskom, mir, toleranciju, dijalog, predočava kao obeležja svoje politike – barem deklarativno. Medijski poslenici takođe nastoje da sopstveni profesionalni angažman prikažu i potvrde kao privrženost istim principima i orijentaciji. Međutim, da li se to čini i postiže, napuštanjem ratnohuškačke, nacionalistički ostrašćene retorike? Da li i koliko mediji praktikuju dijalog, uvažavanje “Drugog”, ravnopravno interkulturno komuniciranje? Drugim rečima, da li su uistinu promoteri kulture mira, odnosno vrednosti te kulture?

Ovo je tema koja zaslužuje naučnu pozornost, jer je kultura mira osnova za uspostavljanje saradnje i razumevanja ljudi sa prostora koji su bili zahvaćeni ratom, ali i, što je na svoj način posebno važno, pretpostavka unapređivanja međuetničkih odnosa u Srbiji, na njenom putu ka demokratiji. Domaćim medijima, izvesno, pripada u tom pogledu posebna odgovornost. Sa stanovišta odgovornosti, medijska praksa u celini može da bude predmet naučnog promišljanja i istraživanja, ali ako se pođe od toga da je osnovna imanentna funkcija medija informativna funkcija (Vreg;1992), fokusiranje na onaj deo medijske prakse koji ovu primarno ostvaruje ima puno opravdanje. Reč je, dakle, o novinarskoj delatnosti. Postoje različiti načini novinarskog izražavanja – odnosno novinarski žanrovi, a moguće su i njihove različite podele, između ostalog, na monološke i na dijaloške. Ovi prvi (vest, izveštaj...) zastupljeniji su kao predmet analize, što se može objašnjavati različitim razlozima, ali to ne znači i opravdavanje zanemarivanja dijaloških žanrova. Oni su primereni određenim oblicima novinarskog rada, a to su oni koji se realizuju kroz/kao “živo”, interpersonalno komunikativno delovanje, odnosno ponašanje – profesionalaca i njihovih sagovornika. Posebno je relevantno istraživanje komunikativnog delovanja u formi rasprava ili polemika, na televiziji (ustaljeni naziv ovih emisija je “talk shows”, što provocira kritičko promišljanje), zbog vizualnosti ovog medija. Verbalno i neverbalno ponašanje učesnika ovog tipa televizijskih emisija upućuje na model vrednosne kulture koji oni komuniciraju. Svojim ponašanjem oni publici šalju poruku da je takvo ponašanje prihvatljivo i poželjno. Polazeći od

činjenice da je televizija najprijemčiviji medij, kao i da pomenute emisije spadaju među najgledanije, opredeljivanje za istraživanje koliko njihovi akteri doprinose izgradnji kulture mira, pa utoliko i kakav model kulturne politike mediji u Srbiji prihvataju, praktikuju i afirmišu, ispostavlja se kao nedvosmisleno aktualno i značajno. Istraživanje ovog aspekta medijskog delovanja posebno dobija na aktualnosti i značaju, u kontekstu propitivanja doprinosa unapređivanju multietničkih odnosa, kao pretpostavke i potvrde demokratizacije svakog, pa time i našeg, društva.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Predmet istraživanja je doprinos posebne vrste medijske produkcije, tv-emisija dijaloškog žanra (rasprave, polemike) afirmaciji vrednosti kulture mira. Pažnja će biti fokusirana na istraživanje komuniciranja pitanja koja se tiču interetničkih odnosa u Srbiji, kao i obnavljanja i unapređivanja interetničkog razumevanja i poverenja na nekadašnjem jugoslovenskom prostoru, kao indikatora opredeljenosti za kulturu mira.

Ciljevi istraživanja:

1. Evidentiranje zastupljenosti tema o međuetničkim odnosima, povoda za njihovo tretiranje i načina njihove obrade u ovim emisijama;
2. Evidentiranje uključenosti pripadnika (predstavnik) manjinskih etničkih zajednica koje egzistiraju u Srbiji, i pojedinaca iz drugih delova ex-YU prostora (različite etničke pripadnosti) – kao sagovornika u emisijama određene tematske usmerenosti;
3. Evidentiranje dominantnog modela ponašanja voditelja/voditeljica, respondiranja tog ponašanja ulozi medijatora interetničkog dijaloga;
4. Evidentiranje odnosa publike (pripadnika većinske/većinskih i manjinskih etničkih zajednica) ovih emisija prema načinu ponašanja njihovih aktera, posebno voditelja/voditeljica.

Zadaci istraživanja artikulišu se na osnovu utvrđenih ciljeva, što znači da bi obuhvatali:

1. analizu frekvencije opredeljivanja za komuniciranje tema koje tangiraju: a) različite aspekte međuetničkih odnosa u Srbiji; b) pitanja koja su neposredno vezana za zaštitu prava ovdašnjih etničkih manjina; c) pitanja zaštite prava pripadnika srpske zajednice (ali i drugih manjinskih etnija) u ostalim državama nastalim nakon raspada SFRJ;
2. denotiranje koja vrsta tema preovlađuje, odnosno kada međuetnički odnosi dolaze na "dnevni red" u pomenutim emisijama. Da li pretežno ili, pak, i isključivo, povodom nastalih problema, konfliktnih situacija?
3. analizu načina prezentovanja – ukoliko je ovo gornje slučaj- događaja koji je povod za razgovor, aspekata koji se potenciraju;
4. propitivanje načina na koji poimaju i praktikuju profesionalnu ulogu novinara njeni nosioci – voditelji/voditeljice emisija, konkretnije, načina njihovog poimanja i praktikovanja principa profesionalnog delanja, u koje spadaju i izbalansiranost i neutralnost. Prvi podrazumeva zadatost i mogućnost prezentovanja različitih mišljenja.

Kada je reč o vrsti novinarske delatnosti koja je u fokusu našeg istraživanja, proveravanje doslednosti njenih poslenika u primeni ovog principa otpočinje (njihovim) izborom sagovornika u tv-emisijama. To bi značilo, kada se tretiraju pitanja međuetničkih odnosa, ravnopravnu zastupljenost pripadnika manjinskih etničkih grupa, odnosno protagonista ne-dominantnog, medijskog i političkog, diskursa. Ali, kao što je predhodno nagovešteno, samo njihovo prisustvo nije dovoljno za potvrđivanje privrženosti pomenutom principu: stvar je u tome da li je svakom od njih omogućeno da neometano iznese sopstveno mišljenje i da li se ono komunicira u duhu tolerancije i kulture dijaloga. Predmet analize biće komunikativno delovanje svih aktera emisija, dakle, ne samo voditelja/voditeljica, nego i njihovih sagovornika/sagovornica. Osobnosti komunikativnog delovanja objektivizuju se kroz verbalno i neverbalno reagovanje na različita, međusobno suprotna i suprotsavljena mišljenja. Međutim, posebna pažnja biće posvećena reagovanjima ovih prvih, s obzirom na njihovu profesionalnu odgovornost.

5. istraživanje publike ovih emisija; merenja njihove gledanosti upućuju na njihovu izuzetnu popularnost. Međutim, ništa drugo i ništa više od toga. I u ovom slučaju pokazuje se instruktivnim napominjanje da merenje nije istraživanje. Pokazatelji prvog, zapravo su relevantni, njima su i namenjeni, oglašivačima. Naučni pristup, pak, podrazumeva i uključuje utvrđivanje razloga zbog kojih, konkretno ova vrsta medijske produkcije, zadobija izuzetnu popularnost. Da li je to izbor tema, gostiju, da li i u kojoj meri je to način vođenja ovih emisija, ponašanje njihovih aktera, posebno voditelja/voditeljica? Realizacija ovog zadatka uključuje istraživanje percepcije načina na koji se voditelji/voditeljice odnose prema pojedincima koji gostuju u emisijama, njegovog tretiranja kao opravdanog, prihvatljivog i poželjnog, te i kao faktora popularnosti ovih prvih, pa time i samih emisija.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Mediji, nesporno, uveliko (često i presudno) utiču na formiranje/održavanje/menjanje modela mišljenja i ponašanja ljudi, ali zastajanje na ovoj konstataciji kao takvoj nosi u sebi opasnost njenog pervertiranja u truizam. Naime, ukoliko izostane razumevanje uticaja medija, a do njega se doseže kroz sagledavanje šireg društvenog konteksta u kome mediji deluju. Drugim rečima, kroz njihovo sagledavanje kao društvenih institucija (organizacija) i društvenih grupa, kao elemenata jednog društvenog podsistema koji postoji u sklopu određenog globalnog društvenog sistema, kao i kroz sagledavanje međusobnih odnosa ovih i drugih društvenih institucija (organizacija) i grupa (drugih društvenih podsistema). Ovakav pristup primeren je i zadaje se sociološkim istraživanjima medija (Croteau-Hoynes;1997). To, zapravo, podrazumeva dvosmerno tretiranje medijske prakse: kao determinisane drugim vidovima

društvenog delovanja, ali i kao determinatora ovih potonjih. Ovim se, dakle, predočava uvažavanje dva aspekta pomenutog pristupa, a što će se uzimati u obzir i u istraživanju određene tematske usmerenosti. Saobrazno ovoj, međutim, osnovano je stavljanje akcenta na medije i njihovo delovanje, i sa stanovišta vrste još jedne vrste odnosa. Čije je tretiranje takođe imanentno sociološkoj (ali ne samo) perspektivi, pri čemu “drugu stranu” čine recipijenti medijskih tvorevina. Mediji im se obraćaju, na njih utiču da prihvate kao (jedino) opavdan jedan način percipiranja i procenjivanja određenih društvenih pitanja. Pri tome, u sagledavanju uticaja medija, treba imati u vidu društveni kontekst, ali i osobenosti njihovog delovanja. Naime, sveprisutnost medija u svakodnevnoj društvenoj stvarnosti očituje se kroz permanentno, preraslo u naviku, konzumiranje (određenih) sadržaja koje plasiraju (određene) medijske organizacije. Prema tome, pitanje uticaja medija tiče se kako eksternih, tako i imanentnih uslova i pretpostavki njihovog funkcionisanja.

Komunikacioni mediji, kao posebne društvene institucije, obavljaju različite funkcije, u svrhu zadovoljavanja različitih društvenih potreba. Referentna naučna literatura predočava da postoje brojne klasifikacije funkcija medija, ali i da postoji opšta saglasnost oko nekih od njih. Pre svega, to podrazumeva određenje informativne- kao osnovne, imanentne funkcije. U druge, takođe važne, spadaju i zabavna, obrazovna i kulturna funkcija. U vezi ove zadnje, a s obzirom na naziv i istraživačko usmerenje Projekta, uputno je dati sledeće napomene:

1. Kulturna funkcija može biti na delu i kroz produkciju i prezentovanje određenog medijskog sadržaja koji, po svom karakteru i osnovnoj nameni, pripada informativnom segmentu medijske prakse;
2. Prema mišljenju jednog autora, postoje tri grupe funkcija masovnih medija i to: one koje su njima imanentne, potom funkcije koje mediji obavljaju sa drugim društvenim institucijama i najzad, funkcije “koje proizilaze iz čovekovih društvenih aktivnosti”, u koje pomenuti autor svrstava i kulturnu funkciju. (Vreg; 1992 :51) Ovde će se, međutim, ukazati da se ova funkcija može i drugačije tretirati, naime, da može pripadati kako prvoj, tako i drugoj grupi medijskih funkcija.

Prva, kao i druga napomena, pak, u konkretnom kontekstu, upućuju na pitanje poimanja kulture.

Naime, kao što je poznato, moguće su različite definicije, kao i podele kulture. Oslanjajući se na podelu koju ekspliciraju Pečujlić i Milić (1991), u ovom istraživanju opredeljujemo se za poimanje kulture u značenju vrednosne kulture. Opravdanje za ovakvo opredeljenje pronalazimo u određenju fenomena koji predstavlja okosnicu istraživačkog angažmana, a to je kultura mira. Imajući u vidu pluralnost u pristupima, načinima percipiranja onoga što (bi trebalo da) podrazumeva kultura mira, smatramo da postoji ono što je moguće i opravdano naznačiti kao njihov zajednički imenitelj i da se ovaj prepoznaje u iskazu da kultura mira “ obuhvata vrednosti, stavove i ponašanja koja odbacuju nasilje i nastoje da izbegnu

konflikte, tako što će se problemi rešavati kroz dijalog i pregovore među individuama.” (UNESCO, 1998.)

Naznačeni iskaz upućuje na artikulisanje temeljne kategorije koja daje legitimitet tretiranju kulture mira kao vrednosne kulture, odnosno onoga što nju temeljno određuje. S tim u vezi je napomena da su zastupljena “razna određenja suštine vrednosti”, između ostalog, kao “poželjnosti koje se koriste u ponašanju kao kriteriji za izbor, referenciju ili opravdanje za zamišljeno ili stvarno ponašanje”; takođe, i shvatanja “da su vrednosti centralni stavovi koji određuju prioritet preferencija”, odnosno “standardi poželjnosti i orijentacije” (Pečujlić-Milić; 1991: 298). Pomenuta određenja jesu referentna, ali im se može zameriti nepreciznost u razlučivanju poimanja vrednosti, u odnosu na poimanje stavova, odnosno ponašanja. Njenom otklanjanju može doprineti teorijski pristup koji podrazumeva definisanje implicitne i eksplicitne kulture. Shodno ovom teorijskom pristupu, vrednosti spadaju u elementne implicitne kulture, dok se eksplicitna kultura tiče ponašanja. Konkretnije, potonja se očituje kroz neposredno opažljive pravilnosti u verbalnom i neverbalnom ponašanju članova društva. Međutim, ukazivanje da se eksplicitna kultura sastoji od tipičnih ponašanja pripadnika određene društvene zajednice zahteva jednu intervenciju. Naime, tipična ponašanja jesu ona koja respondiraju dominantnoj implicitnoj kulturi, odnosno vrednostima koje se u nekom društvu prihvataju, takvima opstaju, kao poželjne.

Tipično (verbalno i neverbalno) ponašanje svedoči o utemeljenosti u određenu vrednosnu kulturu, čega njegovi protagonisti i ne moraju biti svesni, ili što će biti skloni da negiraju. Oni koji takvo ponašanje praktikuju kao nosioci određenih javnih, insitucionalnih delatnosti, doprinose njenom legitimisanju i reprodukovanju, a to se, po prirodi stvari, posebno odnosi na medijske delatnike, odnosno novinare. Sve i da i ma koliko često i glasno zagovarali neke druge vrednosti, njihovo ponašanje (u sklopu obavljanja profesionalnih zadataka) poručivaće publici da su vrednosti na kojima je ova izgradila svoj (nacionalni) identitet nesporne i da na njima treba istrajavati.

U tom smislu, a s obzirom na obeležja televizijskih emisija u formi rasprava ili polemika, posebno je važno pomenuti tipično interpersonalno ponašanje. U konkretnom slučaju, ono se može definisati kao sistem recipročnih ponašanja vezanih za uloge u datoj situaciji dve ili više osoba koje su tipični članovi svojih respektivnih položaja. Recipročna ponašanja jesu ponašanja voditelja u odnosu na goste emisije, kao i međusobna ponašanja ovih potonjih, ali pri čemu je novinaru i dalje zadata profesionalna uloga – i kao medijatora interpersonalnog komuniciranja samih gostiju.

Budući da se radi o vizualnom mediju, analiza osobenosti vizualnog komuniciranja, koje ne obuhvata samo neverbalno ponašanje, nego, na primer i pozicioniranje gostiju u studiju (ne samo, ali i u odnosu na voditelja), jednako je kao i analiza medijskog diskursa (kao verbalnog ponašanja) relevantna za sagledavanje vrednosne kulture koja se praktikuje i promovise kroz određeni vid medijske prakse. Upravo istraživanje televizijske

produkcije je posebno osnovano i izazovno, ne samo budući da se radi o najpopularnijem mediju, nego i o mediju kome je poodavno pripisana odlika moćnog instrumenta simboličkog nasilja (Bourdieu;2000).

Vraćajući se na ranije razmatranje o medijskim funkcijama, a polazeći od shvatanja da pojam kulture obuhvata i ono što se može odrediti kao vrednosna kultura, (a takvom se, pak, tretira kultura mira), ispostavlja se da se određenje medijske prakse kao “kulturne prakse” (Jensen) može primeniti, odnosno da se o kulturnoj funkciji medija može govoriti i u ovom smislu. Utoliko i prihvatiti da se i ova može smatrati, s jedne strane, imanentnom medijskom funkcijom (pa i u slučaju sadržaja koji se svrstava u informativni – njemu primerena i kulturna funkcija se prožimaju), a sa druge strane, da je i vrednosna kultura podjednako polje delovanja medijskih i kulturnih institucija.

Polazeći, dakle, od poimanja kulture mira kao vrednosne kulture i poimanja medija javnog (masovnog) komuniciranja kao jednog od agenasa njenog ustanovljavanja, afirmisanja i razvijanja, kao i od shvatanja da poimanje kulture determiniše i pomanje kulturne politike (Stevanović; 2005), osnovano je i uputno propitivati model kulturne politike koji se praktikuje kroz određeni vid medijske, odnosno novinarske, delatnosti. Mirotvorno novinarstvo pretpostavlja i očituje se kao sposobnost i spremnost nosilaca profesionalne uloge da neposredno potvrđuju svoju privrženost vrednostima kulture mira. Time oni postaju i zagovornici, akteri modela kulturne politike koji se temelji na i koji podrazumeva orijentisanje ka razvijanju određenog sistema vrenosti, kao odrednici društvenog ponašanja (delanja). Referentna naučna lieratura svedoči o o različitim pristupima i kriterijuma na osnovu kojih se određuju, klasifikuju modeli kulturne politike. Imajući u vidu kriterijume njihovog klasifikovanja, odnosno njihove bitne karakteristike, ali u kontekstu ove tematike, osnovano je propitivati, sa jedne strane, koji od modela kulturne politike se u određenom društvu ispostavlja kao dominantan, a koji se, pak, ispostavlja primerenim kullturi mira. Što se, pak, ovog drugog tiče, po sebi se podrazumeva da je to demokratski multikulturni model.

Medijske institucije (organizacije) mogu se saobražavati dominantnom modelu kulturne politike, ali mogu biti i činilac njegovog dezavuisanja, razvijanja i legitimisanja njemu alternativnog modela. Jedno, odnosno drugo, moguće je utvrđivati na osnovu analize neposrednog obavljanja njihove delatnosti, tojest u pojedinim područjima i kroz određene oblike medijske prakse.

Stoga osnovano da ovaj ugao sagledavanja bude zastupljen i u konkretnom slučaju – dakle, u vezi određenog područja (oblika) medijske (televizijske) prakse koja je na delu u našem društvu. Ali, takođe, a upravo zato što se radi o medijskog praksi, tematiziranje kulturne politike u ovom kontekstu neizbežno se zadaje kao tematiziranje medijske politike – kroz/kao njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost. Pored toga, ukoliko se ima u vidu identifikovanje odnosnih televizijskih emisija kao informativno – političkih, podrazumevalo bi se postavljanje pitanja modela političke

kulture kome se njihovi akteri priklanjaju (koji upražnjavaju i time doprinose njegovom opravdanju i reprodukciji). Ako je uputno propitivanje međusobnog saobražavanja (modela) kulturne politike i (modela) medijske politike, podjednako je uputno njime obuhvatati i (takođe obostrano) njihov odnos spram (modela) političke kulture. To ukazuje na kompleksnost istraživanja koje respektuje – a što za ovo važi – pomenuto uputstvo.

Metodološki pristup

Istraživanje će imati interdisciplinarni karakter. Težište će biti na sociološkom i socijalno- psihološkom, ali će se podrazumevati i primenjivanje drugih pristupa (antrpološki, lingvistički, komunikološki). Kombinovaćemo metode sistematskog neeksperimentalnog i eksperimentalnog istraživanja i upotrebiti tehnike koje se zasnivaju i na primarnim i na sekundarnim podacima. U fazi prikupljanja podataka upotrebićemo sledeće tehnike: skale procene – Bejlsov sistem analize interakcionog procesa (strukturirana neposredna opservacija), analizu sadržaja verbalnog i neverbalnog komunikativnog delovanja, tehnike istraživanja vizualnog komuniciranja, intervju i statističke podatke o gledanosti televizijskih emisija čiji je sadržaj odabran za analizu.

Materijal za analizu

Osnovni materijal koji predstavlja predmet naše analize je uzorak emisija različitih televizijskih kuća koje su posvećene raspravama o društveno značajnim fenomenima (*Ključ* - RTS1; *Klopka* – BK televizija; *Zamka* – TV Pink; *Utisak nedelje* – B92).

1. Analiza snimljenih emisija ovog tipa, treba da identifikuje strategije izbora gostiju, kao i najtipičnije i najučestalije modele verbalnog i neverbalnog ponašanja voditelja/voditeljica koji utiču na izgradnju kontura demokratske i tolerantne ili nedemokratske i agresivne komunikacije. Uočene pravilnosti u ispoljavanju nekih oblika ponašanja, mogu ukazati na demokratski ili nedemokratski obrazac tipičnog ponašanja voditelja u situaciji dijaloga. Događaji standardnog ponašanja koji su povezani sa datom ulogom, svakako proističu iz sistema kulturnih vrednosti i uverenja osobe. Dakle, potrebno je utvrditi niz pozitivnih ili negativnih vrednosti koje oblikuju ponašanje voditelja na osnovu analize posmatranog ponašanja. Moguće je kvantitativno izraziti učestalost javljanja nekih vrsta ponašanja (pojačavanje glasa, intenzivno kretanje ruku, ponovljeno postavljanje pitanja, na primer), što, svakako, predstavlja eksplicitnu formu implicitnih vrednosti određene kulture. Relevantna je i analiza načina predstavljanja i oslovljavanja gostiju, redosled kojim se pojedincima od njih daje reč, kao i brojevi odnos zagovornika međusobno oponentnih diskursa, ali i, budući da se radi o televiziji, vizualizacija njihovog nastupa. Bilo bi poželjno obaviti strukturirani intervju sa voditeljima odabranih televizijskih emisija i videti šta oni misle o postavljenim ciljevima, konceptu i uslovima realizacije dobre komunikacije u emisiji.

2. Sa druge strane, veoma je važno ustanoviti tipične osobine interpersonalnog reagovanja ostalih učesnika emisije. Pored analize sadržaja njihovog govora, neophodno je analizirati oblike neverbalnog ispoljavanja i odnos prema drugim učesnicima i voditelju. Tačna procena dominantnih dispozicija kada je u pitanju ispunjavanje uloge, kao i procena sociometrijskih i ekspresivnih dispozicija učesnika, može nam dati predstavu o mogućnosti izgradnje pretežno tolerantnog ili pretežno agresivnog dijaloga. Ako bi analiza pokazala da težnja za dominacijom, preterana inicijativnost, odbijanje i neprihvatanje tuđih mišljenja, neljubaznost i sklonost naglom i impulsivnom reagovanju, agresiji i svađi, pretežu u ponašanju većine učesnika interakcije, bilo lako pretpostaviti sistem vrednosti od koga oni polaze. Ukoliko se voditelj ne suprotstavi takvim oblicima ponašanja, već ih, nasuprot, podstiče, potrebno je istražiti da li je to proizvod strategije televizijske kuće ili osobeni način ponašanja voditelja.

Sasvim suprotan tip ponašanja zasnivao bi se na otvorenosti, saradljivosti, ljubaznosti, prihvatanju drugih, saosećajnosti, nezavisnosti i tolerantnosti. Naravno, moguće je očekivati otkrivanje veoma različitih kombinacija komponenti interpersonalnih osobina reagovanja u zavisnosti od broja učesnika koji se ponašaju na jedan ili drugi način, ili se kreću između ovih ekstrema.

U sklopu ekstralingvističke analize komunikacije, utvrdiće se najfrekventniji emocionalni izrazi lica, učestalost pokretanja ruku i promene pozicije glave i tela, promene u ritmu govora, jačini glasa, broj i dužina pauza, pojava zamuckivanja i vaskularnih promena na otkrivenim delovima tela.

Procedura istraživanja i instrumenti

Pre nego što video materijal bude prikazan studentima-procenjivačima, istraživači će napraviti preciznu socio-lingvističku i ekstralingvističku analizu materijala, kako bi osigurali njegovu pouzdanost. Zatim će video snimci odabranih televizijskih emisija biti prezentovani manjim grupama studenata Filozofskog fakulteta u Nišu i Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (10 grupa po 20 studenata). Studenti će biti upozoreni da veoma pažljivo gledaju aspekte verbalnog i neverbalnog ponašanja učesnika. Njihov zadatak je da primenjujući sistem kategorija, svrstaju ili kodiraju akcije članova posmatrane grupe u odvojene kategorije. Bejls (Bales, 1950) je izgradio standardni niz kategorija za klasifikaciju interakcija bilo koje grupe, nezavisno od njenog sastava, funkcije i ostalih osobnosti. Bejlsove kategorije veoma iscrpno pokrivaju različite oblike ponašanja i one se međusobno ne poklapaju. Studenti će dobiti listu sa 12 kategorija Bejlsovog sistema. Oni, praktično, treba da koriste sistem ponuđenih kategorija i klasifikuju svaki postupak svakog člana diskusione grupe. Jedinica posmatranja je najmanji segment verbalnog i neverbalnog ponašanja koji se može uočiti i jasno odvojiti od drugih oblika. Razmena će se identifikovati kao jedinica analize diskursa. U slučaju neverbalnog ponašanja, posmatrači ocenjuju ponašanje svih članova grupe u izdvojenim

vremenskim intervalima (od nekoliko minuta, na primer). Svaki student dobija listu sledećih kategorija akcije:

I Emotivno pozitivne reakcije

1. Pokazuje solidarnost, uzdiže status drugih, pomaže, nagrađuje.
2. Pokazuje popuštanje napetosti, šali se, smeje s, pokazuje zadovoljstvo.
3. Slaže se, pasivno prihvata, razume, sadejstvuje, pristaje.

II Reakcije radi rešavanja problema: odgovori

4. Daje sugestiju, uputstvo, podrazumevajući autonomiju drugog.
5. Daje mišljenje, procenu, analizu, izražava osećanje, želju.
6. Daje orijentaciju, obaveštenje, ponavlja, razjašnjava, potvrđuje.

III Reakcije radi rešavanja problema: pitanja

7. Traži orijentaciju, obaveštenje, da se ponovi, potvrdi.
8. Traži mišljenje, procenu, analizu, izražavanje osećanja.
9. Traži sugestiju, uputstvo, moguće načine akcije.

IV Emotivno negativne reakcije

10. Ne slaže se, pasivno odbacuje, formalista, uskraćuje pomoć.
11. Pokazuje napetost, traži pomoć, povlači se iz polja.
12. Ispoljava antagonizam, umanjuje status drugih, brani se ili se ističe.

Kada svrstaju ponašanje učesnika rasprave u određene kategorije, studenti dobijaju novi zadatak. Sa liste ponuđenih termina za emocije (strah, ljutnja, zadovoljstvo, iznenađenje, prezir, odvratnost, stid, zbunjenost, tuga, emocionalna neutralnost), oni biraju kategoriju najučestalije pokazane emocije za vreme dijaloga u televizijskoj emisiji koju su gledali.

Na kraju, u okviru laboratorijskog eksperimenta, studenti će simulirati debatu o nekoj društvenoj temi koju smatraju značajnom. Dodeljuju im se uloge voditelja i učesnika. Njihovo ponašanje se snima kamerom i kasnije podleže svim vrstama analiza kojima je bilo izloženo ponašanje učesnika stvarnih televizijskih emisija koje su studenti gledali (sociolingvistička i ekstralingvistička analiza, analiza sistema vrednosti, utvrđivanje osobina interpersonalnog reagovanja). To je prilika da utvrdimo da li će visoko rangirane vrednosti i posmatranje tolerantnih ili netolerantnih rasprava na televiziji, uticati na oblikovanje simuliranog ponašanja studenata.

Uzorak stimulus osoba i uzorak procenjivača

Subjekti (stimulus osobe) čije će verbalno i neverbalno ponašanje biti predmet naše analize su učesnici televizijskih rasprava o društveno značajnim fenomenima (voditelji i njihovi gosti).

Subjekti koji će procenjivati ponašanje učesnika TV debata, biće studenti Filozofskog fakulteta u Nišu i Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

(200). Planirano je da to budu studenti III i IV godine Sociologije, Psihologije i Žurnalistike. Uzorak će biti prigodan.

Saopštavanje rezultata i spisak predviđenih publikacija

Rezultati istraživanja biće saopštavani, prezentovani i publikovani na sledeće načine:

- a) naučnim člancima u domaćim i stranim časopisima
- b) priložima u odgovarajućim zbornicima radova
- c) radovima u zbornicima sa ovog projekta, odnosno potprojekata
- d) posebnim studijama
- e) saopštenjima i referatima na domaćim i stranim naučnim skupovima: savetovanjima, simpozijumima, okruglim stolovima, tribinama
- f) nastupima na radiju i TV
- g) finalnom monografijom.

Istraživački tim će izdati sledeće publikacije:

- Kostić, A. (prir.) 2007. *Neverbalna komunikacija*.
Kristović, M. (prir.) 2007. *Principi mirovnog novinarstva*.
Kristović, M. (prir.) 2007. *Mediji, religija i kultura mira*.
Kristović, M. i Kostić, A. 2008. *Obrasci interpersonalnog ponašanja u TV debatama*.
Kristović, M. Kostić, A. i Đorđević, S. 2010. *Komuniciranje vrednosti kulture mira: mediji kao agens oblikovanja modela kulturne politike*.

Selektivna bibliografija radova

- Argyle, M. & Cook, M. (1976), *Gaze and mutual gaze*, Cambridge: Cambridge University Press.
Argyle, M. & Dean, J. (1965), Eye contact, distance and affiliation, *Sociometry*, 28, 289-304.
Argyle, M. (1988), *Bodily communication*, London: Methuen (delo je prvi put objavljeno 1975).
Argyle, M., Alkema, F. & R. Gilmour (1972), The communication of friendly and hostile attitudes by verbal and non-verbal signals, *European Journal of Social Psychology* 1, 85-402.
Argyle, M., Ingham, R., Alkema, F. & M. McCallin (1973), The different functions of gaze, *Semiotica*, 7, 19-32.
Argyle, M., Lalljee, M. & M. Cook (1968), The effects of visibility in interaction in a dyad, *Human Relations*, 21, 3-17.
Bajtal, E. (ur), (1997), *Za i protiv tolerancije*, Naši dani, Sarajevo.
Bales, R. F. (1950), *Interaction process analysis: a method for the study of small groups*, Cambridge, Mass.: Addison: Wesley.
Bales, R. F., Strodtbeck, F. L., Miles, T. M. & M. Roseborough (1951), Channels of communication in small groups, *American Sociological Review* 16, 461-468.
Barnes, M. L., & Sternberg, R. J. (1989), Social intelligence and decoding of nonverbal cues, *Intelligence*, 13, 263-287.
Bauman, Z. (1984), *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd.
Benedikt, R. (1976), *Obrasci kulture*, Prosveta, Beograd.

- Blairy, S., Herrera, P. & U. Hess (1999), Mimicry and the judgment of emotional facial expressions, *Journal of Nonverbal Behavior*, 23, 5-41.
- Bond, C.F., Jr. & DePaulo, B. .M. (2005), Accuracy of deception judgments, Unpublished manuscript, Texas Christian University.
- Breton, F. (2000), *Izmanipulisana reč*, Klio, Beograd.
- Buck, R, Miller, R. E. & W. F. Caul (1974), Sex, personality, and physiological variables in the communication of affect via facial expression, *Journal of Personality and Social Psychology*, 30 (4), 587-596.
- Bugarski, R. (1994), *Jezik od mira do rata*, Beogradski krug, Beograd.
- Butigan, V. (2000), *Politička kultura na Balkanu*, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš.
- Cary, M. S. (1978), The Role of Gaze in the Initiation of Conversation, *Social Psychology*, 41, (3).
- Croteau, D. i Hoynes, W. (1997), *Media/Society*, Sage publications, London.
- DePaulo, B. M. (1994), Spotting lies: Can humans learn to do better?, *Current Directions in Psychological Science*, 3, 83-86.
- DePaulo, B. M. (1998), Deceiving and detecting deceit: Insights and oversights from the first several hundred studies, prezentovano na: The annual meeting of the American Psychological Society, Washington, DC.
- DePaulo, B., Stone, J. & G. D. Lassiter (1985), Deceiving and detecting deceit, u: B. R. Schlenker (ed.), *The Self and Social Life*, McGraw-Hill Book Company.
- DePaulo, B.M. and Friedman, H.S. (1998), Nonverbal Communication, u: D.T. Gilbert, S.T. Fiske & G. Lindzey (eds), *The Handbook of Social Psychology* (četvrto izdanje, Vol. 2, 3-40), New York: McGraw-Hill.
- Dijk van, Teun A. (1998), *Ideology – a multidisciplinary approach*, Sage publications, London.
- Dragičević-Šešić, M., (1996), *Neofolk kultura*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Karlovci/Novi Sad.
- Džekobi, R. (2001), *Kraj utopije*, Čigoja Štampa, Beograd.
- Džuverović, B. (1980), *Kultura bez granica*, BIGZ, Beograd.
- Džuverović, B. (1987), *Sporne kulture*, Univerzitetska riječ, Nikšić.
- Ekman, P. & Friesen W. V. (1974), Detecting deception from body or face, *Journal of Personality and Social Psychology*, 29 (3), 288- 298.
- Ekman, P. & Friesen, W. V. (1969), The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding, *Semiotica*, 1, 49-98.
- Ekman, P. & Friesen, W. V. (1978), *The Facial Action Coding System: A technique for the measurement of facial movement*, Palo Alto, CA, Consulting Psychologists Press.
- Ekman, P. & Friesen, W. V. (1982), Facial action coding system, u: P. Ekman (ed.), *Emotion in the human face* (2. izdanje), Cambridge: Cambridge University Press.
- Ekman, P. & O'Sullivan, M. (1991), Who can catch a liar, *American Psychologist*, 46, 913-120.
- Ekman, P. & Rosenberg, E. (1997), *What the face reveals: Basic and applied studies of spontaneous expression using the Facial Action Coding System (FACS)*, New York: Oxford University Press.
- Ekman, P. (1979), About brows: emotional and conversational signals, u: M. von Cranach, K. Foppa, W. Lepenies, & D. Ploog (eds.), *Human Ethology*, Cambridge, Cambridge University Press, 169-248.
- Ekman, P. (1982), Methods for measuring facial action, u: K. R. Scherer & P. Ekman (eds.), *Handbook of methods in nonverbal behavior research*, Cambridge: Cambridge University Press, 45-90.

- Ekman, P. (1992), *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Marriage, and Politics*, New York, W. W. Norton & Company, Inc. (delo je prvi put objavljeno 1985).
- Ekman, P. (1999), Emotional and conversational nonverbal signals, u: L. Messing & R. Campbell (eds.) *Gesture, Speech and Sign*. London: Oxford University Press, 45-55.
- Ekman, P., Friesen, W. V. and O'Sullivan, M. (1988), Smiles when lying, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 54, 414-420.
- Ekman, P., Friesen, W. V., & K. Scherer (1976), Body movement and voice pitch in deceptive interaction, *Semiotica*, 16 (1), 23-27.
- Ekman, P., Friesen, W. V., O' Sullivan, M. & K. Scherer (1980), Relative importance of face, body and speech in judgments of personality and affect, *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 270-277.
- Ekman, P., O'Sullivan, M. & M. G. Frank (1999), A few can catch a liar, *Psychological Science*, 10, 263-266.
- Ekman, P., W. V. Friesen & S. Tomkins (1971), Facial Affect Scoring Technique (FAST): A first validity study, *Semiotica*, 3 (1), 37-58.
- Eko, U. (1973), *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd.
- Ellyson, S. L. & Dovidio, J. F. (eds.) (1985), *Power, Dominance, and Nonverbal Behavior*. New York: Springer-Verlag.
- Fisk, Dž. (2001), *Popularna kultura*, Clio, Beograd.
- Frank, M. G., Ekman, P. & W. V. Friesen (1993), Behavioral markers and recognizability of the smile of enjoyment, *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 83-93.
- Hall, J. A. (1979), Gender, gender-roles, and nonverbal communication skills, u: R. Rosenthal (ed.), *Skill in nonverbal communication: Individual differences*, Cambridge, Mass.: Oelgeschlager, Gunn & Hain.
- Hallin, D., Mancini, P., Bennett, L., Entman, R. (1965), *Comparing media systems: three models of media and politics*.
- Heler, A. (1978), *Svakodnevi život*, Nolit, Beograd.
- Heler, A. (1981), *Vrednosti i potrebe*, Nolit, Beograd.
- Hess, U., Blairy, S. & R. E. Kleck (2000), The influence of facial emotion displays, gender, and ethnicity on judgments of dominance and affiliation, *Journal of Nonverbal Behavior* 24 (4).
- Horsti, K. (2003), *Borders of strangeness. Multicultural discourse in journalism* (Paper presented at the "What's the culture in multiculturalism" conference, University of Aarhus, 22. – 24. 5. 2003.
- http://mm-werkstatt.informatik.uni-augsburg.de/files/publications/102/ra_aamas05.pdf.
- <http://www.paulekman.com/pdfs/darwin.pdf>
- Ilić, M. (1978), *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd.
- Ingarden, R. (1975), *Doživljaj, umetničko delo i vrednosti*, Nolit, Beograd.
- Izard, C. E. (1991), *The psychology of emotions*, New York: Plenum Press.
- Jarren, O./Donges, P. (2000), *Modelle der Medienpolitik*, Medienwissenschaft Schweiz.
- Jarren, O./Donges, P. (2003), *Staatliche Medienpolitik und die Politik der Massenmedien. Institutionelle und symbolische Steuerung im Mediensystem*. In: Lange, Stefan/Schimank, U. (Hrsg.): *Governance und gesellschaftliche Integration*. Hagen: Fern-Universität, S. 27-48.
- Jerotić, V. (1974), *Psihoanaliza i kultura*, BIGZ, Beograd.
- Kale, E. (1988), *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb.

- Keating, C. F. (1985), Human Dominance Signals: The Primate in Us, u: S. L. Ellyson and J. F. Dovidio (eds), *Power, Dominance, and Nonverbal Behavior*, New York: Springer-Verlag, 89-108.
- Keating, C. F., Mazur, A. & M. Segall (1977), Facial gestures which influence the perception of status, *Sociometry*, 40, 374-378.
- Keating, C. F., Mazur, A., Segall, M. H., Cysneiros, P. G., Divale, W. T., Kilbride, J. E., Komin, S., Leahy, P., Thurman, B. & R. Wirsing (1981a), Culture and the perception of social dominance from facial expression, *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 615-626.
- Kloskowska, A. (1985), *Masovna kultura*, Matica srpska, Novi Sad.
- Knapp, M. & Hall, J. (2002), *Nonverbal communication in human interaction*, Thomson Learning, Inc.
- Koković, D. (1997), *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd.
- Kreč, D., Kračfeld, R. S. i I. Balaki (1972), *Pojedinac u društvu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd.
- Kristović, M. (2001), *Demokratska politička kultura kao kultura tolerancije u multinacionalnim (multietničkim) društvima*, Revija slobodne misli, godina VII, br. 34, Sarajevo.
- Kristović, M. (2004), *Uloga masovnih medija u razvoju demokratskog multikulturnog društva i regionalne saradnje*, priredili M. Kristović i Lj. Mitrović, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.
- Lic E. (1983), *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd.
- Majstorović, S. (1977), *Kultura i demokratija*, Prosveta, Beograd.
- Martinić, T. (1986), *Kultura kao samoodredjenje*, CEKADE, Zagreb.
- Mazur, A., Rosa, E., Heller, J., Faupel, M., Leen, R. & B. Thurman (1980), Physiological aspects of communication via mutual gaze, *American Journal of Sociology*, 86, 50-74.
- Mehrabian, A. (1968), Relationship of attitude to seated posture, orientation, and distance, *Journal of Personality and Social Psychology*, 10, 26-30.
- Nemanjić, M. (1974), *Kulturne potrebe*, Vuk Karadžić, Beograd.
- Nikolić, M. Z. (2004), *Mir i potreba za njim – Ogledi o kulturi mira*, Žurnal za sociologiju, 2, 36-51.
- Priest-Horning, S. (1996), *Doing media research – an introduction*, Sage publications, London.
- Radojković, M. i M. Miletić (2005), *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stylos izdavaštvo, Novi Sad.
- Radovanović, N. (2005), *Tradicionalizam kao prepreka ili podsticaj razvoja demokratske kulture u SCG*, Centar za menadžment, Beograd, www.management.org.yu
- Rafaeli, A. & Sutton, R. I. (1987), Expression of emotion as part of the work role, *Academy of Management Review*, 12 (1), 23-37.
- Riggins, S. H. (ed), *The language and politics of exclusion – others in discourse* (1997), Sage publications, London.
- Riggio, R. E. & Friedman, H.S. (1986), Impression formation: The role of expressive behavior, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 421-427.
- Rohajm, G. (1974), *Nastanak i funkcije kulture*, BIGZ, Beograd.
- Rosenthal, R. (1982), Conducting judgment studies, u: K. R. Scherer & P. Ekman (eds.), *Handbook of methods in nonverbal behavior research*, Cambridge: Cambridge University Press, 287-361.
- Rot, N. (2004), *Znakovi i značenja*, Beograd : Plato (3. izdanje, delo je prvi put objavljeno 1982).

- Rot, P. (1995), *Sponzorisanje kulture*, Clio, Beograd.
- Savić, S. (1993), *Diskurs analiza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Scherer, K. R. (2002), Emotion, u: M. Hewstone & W. Stroebe (eds.), *Social Psychology: A European Perspective* (treće izdanje), Blackwell Publishers, Inc.
- Scherer, K. R. (ed.), (1988), *Facets of emotion: Recent research*, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schmid Mast, M. & Hall, J., Expression and Perception of Dominance, u: A. Kostić (priređivač), *Neverbalna komunikacija* (u pripremi za štampu).
- Schmid Mast, M. & Hall, J. A. (2004), Who is the boss and who is not? Accuracy of judging status, *Journal of Nonverbal Behavior*, 28, 145-165.
- Scholten-Reichlin, H./Jarren, O. (2001), *Medienpolitik und Medienethik*, Einführung in die Publizistikwissenschaft, Bern, Stuttgart.
- Secord, P. & Backman, C. W. (1974), *Social Psychology*, McGraw-Hill. Inc. (delo je prvi put objavljeno 1964).
- Skopljanac-Brunner, N., Gredelj, S., Hodžić, A., Krištofić, B., ur. (2000), *Media & War*, Centre for transition and civil society research – Zagreb, Agency Argument – Belgrade, Zagreb.
- Stevanović, B. (2005), *Osnovni teorijsko-vrednosni pristupi i dileme kulturne politike tranzicionih društava na Balkanu* u: Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja kulture mira i evrointegracijskih procesa, ur. Mitrović, Lj.
- Stojković, B. (1995), *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd.
- Strongman, K. T. & Champness, B. G. (1968), Dominance hierarchies and conflict in eye contact, *Acta Psychologica*, 28, 376–386.
- Svetska enciklopedija mira*, tom I., (1998) Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Centar za demokratiju, Gutenbergova galaksija.
- Svetska enciklopedija mira*, tom II., (1999) Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Centar za demokratiju, Gutenbergova galaksija.
- Šusnjić, Dj. (1997), *Dijalog i tolerancija*, Čigoja, Beograd.
- Tagiuri, R. (1958), Social preference and its perception, u: R. Tagiuri & L. Petrullo (eds.), *Person Perception and Inter-personal Behavior*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Tompson, M. (2000), *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar Beograd, Free B92, Beograd.
- UNESCO an a Culture of Peace*, (1995) (<http://www.culture-of-peace.info/monograph>).
- Vajt, L. (1970), *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd.
- Wagner, H. L., MacDonald, C. J. & A. S. R. Manstead (1986), Communication of individual emotions by spontaneous facial expressions, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 4, 737-743.
- Wilson II, C. C. – Gutierrez, F. (1995), *Race, multiculturalism and the media*, 2nd edition, Sage publications, London.
- Wreg. F. (1991), *Demokratsko komuniciranje*, NUB, BiH, Sarajevo.

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA RADOVA O BALKANU²

- Agh, A. (1998) *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Northampton: Edward Elgar.
- Albanians and their Neighbors. Moving Toward Real Communication* (2005). New Jersey: Project on Ethnic Relations.
- Aliboni R. (Ed.) (1992) *Southern European Security in the 1990s*. London – New York: Pinter Publishers.
- Altmann, F. (2005) *EU und westlicher Balkan*. Berlin: SWP.
- Ангелов, А. (1998) *Икономиката на България до 2000 година*. София: Икономически институт – Фондация Фридрих Еберт.
- Apostolov, M. (2001) *Religious Minorities, Nation States and Security. Five Cases from the Balkans and the Eastern Mediterranean*. Aldershot: Ashgate.
- Aračić, P., Črpić, G., Nikodem, K. (2003) *Postkomunistički horizonti. Obrisi sustava vrijednosti i religijskih orijentacija u deset postkomunističkih zemalja*. Đakovo: Diacovensia.
- Arvanites, N. D. A. (2003) *Balkanski čvor. Geo-izborna dimenzija*. Beograd: Anda Info.
- Атанасов П. (2003) *Мултикултурализмот како теорија, политика и практика*. Скопје: Евро – Балкан Пресс.
- Augustinos, G. (1996) *The National Idea in Eastern Europe. The Politics of Ethnic and Civic Community*. Lexington – Massachusetts – Toronto: D. C. Heath and Company.
- Babić, B. (1996) *Prelaz u tranziciju*. Beograd: Prometej.
- “Balkan” (1985) odrednica u *Enciklopediji Jugoslavije*, I tom. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod.
- Balkanistic forum/Балканистичен форум* (various issues). IUSBSS.
- “Balkanization”. Encyclopaedia Britannica.
- Baloban, S. (ur.) (2003) *Hrvatski identitet u Europskoj uniji*. Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve – Glas Koncila.
- Banac, I. (1988) *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- Bardeche, S. (Ed.) (1995) *Les Balkans et l'Europe face aux nouveaux défis*. IRESCO. CNRS.
- Баркер, Е. (1992) *Македонија и нејзиното место меѓу балканските политички сили*. Скопје: Македонска книга.
- Bartlett, W. (2002) *Croatia. Between Europe and the Balkans*. London: Routledge.
- Bašić, G. (2002) *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Beograd: Centar za mir i razvoj demokratije.

¹ Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: agordana@filfak.ni.ac.yu

² Rad sa projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

- Bašić, G. (ur.) (2003) *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
- Bašić, G. et al. (2004) *Prospects of Multiculturalism in Western Balkan States*. Belgrade: ERC/FES.
- Beljanski, S. i dr. (1994) *Regionalizam kao put ka otvorenom društvu*. Novi Sad: VISIO MUNDI akademis press.
- Berend, I. T. (1997) *Long-Term Structural Changes in Transforming Central/Eastern Europe (The 1990s)*. München: Südosteuropa-Gesellschaft.
- Berend, I. (2001) *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993. Zabilaznim putem od periferije do periferije*. Podgorica: CID.
- Berevoescu, I. et al. (1999) *Fețele schimbării. Români și provocările tranziției*. București: Nemira.
- Bianchini, S., Dogo, M. (Eds.) (1998) *The Balkans: National Identities in a Historical Perspective*. Ravenna: Longo Editore.
- Bianchini, S., Schöpflin, G. (Eds.) (1998) *State Building in the Balkans. Dilemmas on the Eve of the 21st Century*. Ravenna: Longo Editore.
- Bianchini, S., Uvalic, M. (Eds.) (1997) *The Balkans and the Challenge of Economic Integration – Regional and European Perspectives*. Ravenna: Longo Editore.
- Bibo, I. (1996) *Beda malih istočnih naroda*. S. Karlovci – Novi Sad: IKZ. Stojanović.
- Bideleux R., Jeffries, J. (1999) *A History of Eastern Europe*. London: Routledge.
- Bilefeld, U. (1998) *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*. Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.
- Bjelić, D. I., Savić, O. (2003) *Balkan kao metafora. Između globalizacije i fragmentacije*. Beograd: Beogradski krug.
- Blinkhorn M., Veremis, T. (1990) *Modern Greece: Nationalism & Nationality*. Athens: Sage – Eliamep.
- Bolčić, S., Milić, A. (ur.) (2002) *Srbija krajem milenijuma. Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bonnell, V. E. (Ed.) (1996) *Identities in Transition. Eastern Europe and Russia after the Collapse of Communism*. Berkley: IAS Press.
- Bougarel, X. (1996) *Bosnie: anatomie d'un conflit*. Paris: La Decouverte.
- Bougarel, X. (Ed.) (2001) *Le Nouvel islam balkanique: les musulmans, acteurs du post-communisme: 1990-2000*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Breakwell, G., Lyons, E. (Eds.) (1996) *Changing European Identities. A Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth and Heinemann, International Series in Social Psychology.
- Brown, L. C. (Ed.) (1996) *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press.
- Bugarski, R. (2002) *Nova lica jezika: sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek: Čigoja štampa – Krug.
- Butigan, V. (2000) *Politička kultura na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet.
- Butigan, V. (2005) *Demokratizacija Balkana*. Niš: Centar za balkanske studije – Sven.

- Çabej, E. (1994) *Albanians between the West and East*. Tirana: M&M.
- Cagaptay, S. (2005) *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey*. London: Routledge.
- Caplan, R., Feffer, J. (1996) *Europe's New Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Chossudovsky, M. et al. (1999) *Balkankrieg: die Zerstörung Jugoslawiens*. Wien: Promedia.
- Cohen, L. J. (1995) *Broken Bonds. Yugoslavia's Desintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder (etc.): Westview Press.
- Culic, I. et al. (1994) *Reflections on Differences. Focus on Romania*. Cluj – Napoca: IPIS.
- Cvijic, C. (1991) *Remaking the Balkans*. London: Royal Institute of International Affairs.
- Cvijić, J. (1922) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Državna administracija.
- Cvijić, J., Andrić I. (1996) *O balkanskim psihološkim tipovima*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Cvitković, I. (2006) *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini. Hrvatska između tradicionalnog i građanskog*. Sarajevo: Synopsis.
- Čačić-Kumpes, J. (prir.) (1999) *Kultura, etičnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Čičak-Čand, R., Kumpes, J. (1998) *Etičnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jasenki i Turk – Sociološko društvo Hrvatske.
- Ćorović, V. (1997) *Istorija srpskog naroda*. Banja Luka – Beograd: Glas srpski – Ars Libri.
- Daftary, F., Grin, F. (Eds.) (2003) *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Budapest: Open Society Institute.
- Daianu, D., Veremis, T. (Eds.) (2001) *Balkan Reconstruction*. London: Routledge.
- Danchin, P. G., Cole, E. A. (Eds.) (2002) *Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. New York: Columbia University Press.
- Danforth, L. M. (1995) *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Daxner, M. (2005) *Bilanz Balkan*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
- Dejzings, G. (2005) *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug.
- Delić, B., Biševac, S., Kovačević, D. (2004) *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Denitch, B. (1994) *Ethnic Nationalism. The Tragic Death of Yugoslavia*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
- Derić, B. (ur.) (2004) *Regionalizacija Srbije, transgranična saradnja i socio-kulturni procesi u Jugoistočnoj Evropi*. Prethodni rezultati istraživanja. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Devetak, S., Kalcina, L., Polzer, M. F. (Eds.) (2004) *Legal Position of Churches and Religious Communities in South-Eastern Europe*. Ljubljana – Maribor – Vienna: ISCOMET et al.
- Димитриева, Е. (ур.) (1999) *Некои аспекти на развојот на македонската економија во транзиција*. Скопје: Економски институт.
- Ditchev, I. (Ed.) *Balkan Transition*. Proceedings of the International Conference, December 14-15. 1996. Sofia.
- Družić, G. (2004) *Hrvatska obratnica*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Duve, F. (2005) *Südosteuropa zwischen Balkan und EU*. Berlin: Vorwärts-Buch Verlagsgesellschaft.
- Dvorniković, V. (1939) *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Geca Kon.
- Đorđević, D. B., Živković, J. (prir.). (2002) *Romi na raskršću*. Niš: PUNTA – Društvo dobre akcije – Komrenski sociološki susreti – Bahtalo drom.
- Đorđević, D. B. (prir.) (2004) *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI.
- Đorđević, D. B., Todorović, D., Milošević, L. (2004) *Romas & Others. Others & Romas. Social Distance*. Sofia: “Ivan Hadjiyski “ Institute for Social Values and Structures.
- Djordjevic, D., Fischer-Galati, S. (1981) *The Balkan Revolutionary Tradition*. New York: Columbia University Press.
- Džadžić, P. (1987) *Homo balcanicus, homo heroicus*. Beograd: BIGZ.
- Economies in Transition – Eastern Europe and the former Soviet Union – Regional Overview* (2003). London: Economist Intelligence Unit.
- Ekmečić, M. (1992) *Srbija između srednje Evrope i Evrope*. Beograd: Politika/BMG.
- Elster, J., Offe K., Preuss, U. (1998) *Institutional Design in Post-kommunist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksen, T. H. (2004) *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug.
- Etudes balkaniques*. Institute for Balkan Studies Bulgarian Academy of Sciences.
- European Economy. The Western Balkans in Transition* (2002) Second edition. Brussels: Commission of the European Communities.
- Fraenkel, E., Kramer, C. (Eds.) (1993) *Language Contact – Language Conflict*. New York: Peter Lang Publ.
- Franičević, V., Kimura, H. (2003) *Globalization, Democratization and Development: European and Japanese Views of Change in South East Europe*. Zagreb: Masmedia.
- Fuga, A. (1998) *Identite Peripheriques en Albanie*. Paris: L’Harmatan.
- Fuga, A. (1998) *L’Albanie entre La Pensee Totalitaire et La Raison Fragmentaire*. Paris: L’Harmatan.
- Gallagher, T., Pridham, T. G. (2002) *Experimenting With Democracy: Regime Change in the Balkans*. London: Routledge.
- Генов, Н. (1994) *България – днес и утре*. София: Фондация Фридрих Еберт.
- Genov, N. (Ed.) (1999) *Unemployment – Risk and Reaction*. Paris and Sofia: UNESCO-MOST – Friedrich Ebert Foundation.

- Genov, N. (Ed.) (2000) *Continuing Transformation in Eastern Europe*. Berlin: Trafo.
- Genov, N. (Ed.) (2000) *Labour Markets and Unemployment in South-Eastern Europe*. Berlin: WZB.
- Genov, N., Becker, U. (Eds.) (2001) *Social Sciences in Southeastern Europe*. Paris – Bonn: International Social Science Council – Social Science Information Centre.
- Genov, N., Krasteva, A. (Eds.) (2001) *Recent Social Trends in Bulgaria 1960-1995*. Montreal – Kingston – London – Ithaca: McGill – Queens University Press.
- Genov, N. (Ed.) (2004) *Ethnic Relations in South Eastern Europe*. Münster: LIT.
- Георгиев, В., Томова, Ж. И., Грекова, М. Кънев, К. (1992) *Етнокултурната ситуация в България*. София: Архив на МЦПМКВ.
- Gianaris, N. V. (1996) *Geopolitical and Economic Changes in the Balkan Countries*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Gillet, O. (2001) *Les Balkans: religions et nationalisme*. Bruxelles: OUSIA.
- Гюзелев, Б. (2004) *Албанци в Източните Балкани*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Glenny, M. (1992) *The Fall of Yugoslavia. The third Balkan War*. New York: Penguin.
- Gleni, M. (2001) *Balkan 1804-1999. Nacionalizam, rat i velike sile*. Beograd: Samizdat, B92.
- Gligorov, V. Kaldor, M., Tsoukalis, L. (1999) *Balkan Reconstruction and European Integration*. Vienna: The Vienna Institute for International Studies (WIW).
- Gligorov, V. (1999) *The Kosovo Crisis and the Balkans: Background, Consequences, Costs and Prospects*. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.
- Gligorov, V. (Ed.) (2000) *Balkan Reconstruction. Economic Aspects*. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.
- Goldsvorti, V. (2005) *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić“.
- Golubović, Z., McLean, G. (Eds.) (1999) *Models of Identities in Post-communist Societies*. Washington: CRV.
- Goody, J (2004) *Islam in Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Gordon, D. R., Durst, D. (Eds.) (2004) *Civil Society in Southeast Europe*. Amsterdam: Editions Rodopi.
- Gotje, G. (2002) *Orlovi i lavovi. Istorija balkanskih monarhija (1817-1974)*. Beograd: Paideia.
- Greenberg, R. D. (2004) *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croat and Its Disintegration*. Oxford: Oxford University Press.

- Guskova, J. (2003) *Istorija jugoslovenske krize (1990-2000)*. Beograd: IGAM.
- Halpern, J. M. (Ed.) (2000) *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. Pennsylvania: University Press.
- Hammond, A. (Ed.) (2004) *The Balkans and the West. Constructing the European Other, 1945–2003*. Aldershot: Ashgate.
- Hann, C. M. (Ed.) (2002) *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge.
- Hantington, S. (1998) *Sukob civilizacija i oblikovanje novog svetskog poretka*. Podgorica: CID.
- Hasani, E. (2000) *Shpërbërja e Jugosllavisë dhe Kosova*. Tirana: Albanian Institute for International Studies.
- Heuberger, V. (1998) *Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfass?* Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Heyd, U. (1979) *Foundations of Turkish Nationalism*. Westport: Hyperion Press.
- Historijski mitovi na Balkanu* (2003). Sarajevo: Institut za istoriju.
- Hobsbaum E. (1996) *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Hodge, C., Grbin, M. (1996) *A Test for Europe. Report: Confidence Building in Former Yugoslavia*. Glasgow: Institute of Russian and East European Studies of the University of Glasgow.
- Hofbauer, H. (2004) *Proširenje na istok: od Drang nach Osten do periferije EU integracije*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Hösch, E. (1998) *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. München: Beck.
- Human Development Report* (regional and national, various issues) UNDP. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Иванов, М., Томова, И. (1994) *Етнически групи и междуетнически отношения в България: аспекти на етно-културната ситуација в България*. Софија: АЦЦЕСС.
- Ignatieff, M. (1994) *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. New York: Farvar, Strus and Giroux.
- Ilijesku, J. (2003) *Integracija i globalizacija: rumunsko viđenje*. Pančevo: Libertatea.
- Interkulturalnost u multietničkim društvima* (1995). Beograd: IP "Hobisport".
- Investment Guide for Southeast Europe* (2000). Sofia: Bulgarian Economic Forum.
- Иречек, К. (1999) *История на българите*. Софија: Издателство „Корени“.
- Islami, M. (2000) *History e gjakosur*. New York: Winco.
- Jäger, F. (2001) *Bosniaken, Kroaten, Serben*. Frankfurt am Main (etc.): Peter Lang.
- Јакимовски Ј. и група автори (1999/2000) *Социјалното раслојување и квалитетот на животот во периодот на транзиција*. Скопје: ИСППИ.
- Јакимовски Ј. и група автори (2001) *Социо-економската структура и проблеми на населението во Република Македонија*. Скопје: ИСППИ.

- J. Јаќимовски (ур.) (2003) *Социјалната положба на населението во Република Македонија*. Скопје: ИСППИ – Friedrich-Ebert-Stiftung – Здружение за одржлив развој.
- Jakšić, B. (Ed.) (1997) *Frontiers*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Jakšić, B. (2000) *Balkanski paradoksi: ogledi o raspadu Jugoslavije*. Beograd: Beogradski krug.
- Jakšić, B., Bašić, G. (2002) *Romany Settlements, Living Conditions and Possibilities of Integration of the Roma in Serbia*. Belgrade: Ministry of Human and Minority Rights, Serbia and Montenegro.
- Jansen, S. (2005) *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug.
- Janjić, D. (Ed.) (1997) *Ethnic Conflict Management*. Ravenna: Longo Editore.
- Jelavich, B. (1983) *History of the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jelavich, C., Jelavich, B. (1963) *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*. Berkley – Los Angeles: University of California Press.
- Jezernik, B. (2006) *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi Books.
- Jovanović, Đ. (1995) *Sunovrat u zajednicu*. Niš – Beograd: Gradina – Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Jovanović, S. (1998) *Jezici balkanskih zemalja (i engleski)*. Beograd: YU marketing press.
- Journal of Southeast Europe & Black Sea Studies* (various issues). ELIAMEP.
- Kaldor, M., Vejvoda, I. (prir.) (2003) *Prošlost na Istoku – budućnost na Zapadu? Demokratizacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Кандель, П. Е. (2002) *Югославский кризис вчера и сегодня*. Москва: Институт Европы Российской Академии наук.
- Kaplan, R. D. (1994) *Balkan Ghosts. A Journey through History*. New York: Vintage Departures.
- Karp, R. C. (Ed.) (1994) *Central and Eastern Europe. The Challenge of Transition*. Oxford: Oxford University Press.
- Kauschm U. (Ed.) (2001) *Addressing Emergency: Welfare State Reform in South Eastern Europe*. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung.
- Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Keating, M., McGarry, J. (Eds.) (2001) *Minority Nationalism and the Changing International Order*. New York: Oxford University Press.
- Keridis, D., Elias-Bursac, E., Yatromanolakis, N. (Eds.) (2003) *New Approaches to Balkan Studies*. Dulles, VA: Potomac Books.
- Keridis, D., Perry, C. M., Carlos, M. P. (Eds.) (2006) *Bulgaria in Europe. Charting a Path toward Reform and Integration*. Dulles, VA: Potomac Books.

- Китромиллидис, П. и др. (1999) *От кръста към флага. Аспекти на християнството и национализма на Балканите*. София: Парадигма.
- Klein, A. et al. (Eds.) (2003) *Minorities in Democracy*. Skopje: ECFM&Konrad Adenauer Stiftung.
- Klemenčić, M., Žagar, M. (2004) *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*. Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC Clio.
- Knežević M. (1996) *Balkanska pometnja*. Beograd: DP "Đura Salaj".
- Knežević, M. (2001) *Evropa iza limesa*. Beograd: Slobodna knjiga.
- Kohl, C. (2005) *Balkan – europäischer Kulturraum*. Wien: Picus.
- Kohn, H. (1945) *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan.
- Kondis, B. (Ed.) (1994) *The Greek Minority in Albania. A Documentary Record (1921-1993)*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Kotyamanis, V., Alipranti L. (Eds.) (1994) *I dimografikes exelixis stin metapolemiki Elada*. Athens: Livanis.
- Kourvetaris, G. A., Roudometof, V., Koutsoukes, K. S. (Eds.) (2002) *The New Balkans. Disintegration and Reconstruction*. New York: Columbia University Press.
- Koyama, Y. (2003) *South Eastern Europe in Transition. A Quest for Stabilization of the Region after the Breakup of the Former Yugoslavia*. Nigata: Nigata University.
- Kuljić, T. (2002) *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Kurjak, J. (ur.) (1999) *Ruska politika na Balkanu*. Beograd: Međunarodna politika – Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Kymlika, W., Opalski, M. (Eds.) (2001) *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Lakićević, D. (2002) *Arhipelag Balkan: politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama*. Beograd: Centar za evropske studije – Centar za rešavanje sukoba.
- Lambiri-Dimaki, J., Kyriazi, N. (Eds.) (1997) *I Eliniki koinonia stotegos tou 20-ou iona*. Athens: Papazisis.
- Lazić, M. (prir.) (1994) *Razaranje društva*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Lazić, M. (prir.) (2000) *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Lopandić, D. (2001) *Regionalne inicijative u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Lopandić, D., Bisenić, D. (ur.) (2003) *Pridruživanje Evropskoj Uniji*. Beograd: Medija centar.
- Lukić, R., Lynch, A. (1995) *Europe from the Balkans to the Ural. The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Macedonia – Past and Present* (1992) Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Macura, M., Stanovčić, V. (1996) *Položaj manjina u SRJ*. Beograd: SANU.
- Манчев, К. (1999) *История на балканските народи (XIX-XX в.)*. София: Издателство "Марин Дринов".

- Манчев, К., Григорова, Ж., Бобев, Б. (1992) *Национални проблеми на Балканите. История и съвременност*. София: АРГЕС.
- Мантарова, А (ред.) (2005) *Евроинтеграцията на България. Проблеми и перспективи*. София: АЛЯ.
- Мантарова, А (ред.) (2006) *Предизвикателства на европейската перспектива*. София: АЛЯ.
- Markovich, G. S., Beckett Weaver, E., Pavlovic, V. (Eds.) (2004) *Challenges to New Democracies in the Balkans*. Belgrade: Association of Fulbright Alumni of Serbia and Montenegro.
- Marković, D. Ž. (2005) *Sociologija i balkanske teme*. Niš: Centar za balkanske studije – Sven.
- Marković G. S. (ur.) (2005) *Evropa i zapadni Balkan posle velikog proširenja*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Matić, B. (prir.) (1995) *Tajna Balkana – monografija o geopolitici*. Beograd: SKC.
- Mazower, M. (2000) *The Balkans: a Short History*. New York: The Modern library.
- McCrone, D. (2000) *The Sociology of Nationalism. Tomorrow's Ancestors*. London: Routledge.
- Merxhani, B. (1996) *Formula e Neoshqiptarizmës*. Tirana: Shtepia e Librit Fondacioni SOROS.
- Mestrovic, S. G. (1994) *The Balkanization of the West: The Confluence of Post-Modernism and Post-Communism*. London: Routledge.
- Meštrović, M. & Štulhofer, A. (ur.) (1998) *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Meurs, W. van (Ed.) (2003) *Prospects and Risks Beyond EU Enlargement*. Opladen: Leske – Budrich.
- Migrations in Balkan History* (1989). Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Mihailesku, V. (2002) *Svakodnevnica nije više ono što je bila: beleške jednog balkanskog antropologa u doba tranzicije*. Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa – Knjižara Krug.
- Milardović, A. (2000) *Zapadni Balkan*. Osijek: Panliber.
- Milosavljević, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Minchev, O. (Ed.) (2000) *Security and Reconstruction of Southeastern Europe. A Policy Outlook from the Region*. Sofia: Institute for Regional and International Studies.
- Minić, J. (ur.) (1999) *Jugoistočna Evropa 2000 – pogled iz Srbije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Mitev, P. E., Riordan, J. (1996) *Europe. The Young. The Balkans*. Sofia: International Center for Minority Studies and Intercultural Relations.
- Mitev, P. E., Riordan, J. (Eds.) (2004) *Towards Non-violence & Dialogue Culture in South East Europe*. Sofia: „Ivan Hadjiysky” Institute for Social Values & Structures.

- МИТЕВ, П. Е. (2005) *Новите млади. Българската младеж и европејската перспектива*. Софија: ИК „Христо Ботев“.
- Mitrovic, Lj. (2002) *Globalization and the Balkans*. Belgrade: Stručna knjiga.
- Mitrović, Lj. (2000) *Balkan – granica i most među narodima*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Mitrović, Lj. (2003) *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*. Beograd – Niš: Centar za jugoistočno evropske studije – Centar za balkanske studije.
- Mitrović, Lj. (2004) *Put u zavisno društvo*. Beograd – Niš: Institut za političke studije – Centar za balkanske studije – Sven.
- Mitrović, Lj. (2005) *Ka kulturi mira na Balkanu*. Niš: Centar za balkanske studije – Sven.
- Mitrović, Lj. (2006) *Balkanska raskršća i alternative*. Niš: Centar za balkanske studije – Sven.
- Miz, R. (2002) *Religijska slika Evrope*. Novi Sad: EHO.
- Mojzes, P. (1994) *Yugoslavian Inferno. Ethnoreligious Warfare in the Balkans*. New York: Continuum.
- Mojzes, P. (1998) *Religion and the War in Bosnia*. Oxford: Oxford University Press.
- Mouzelis, N. P. (1988) *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*. London: The Macmillan Press.
- Muresan, C. (1999) *Evolutia demografica a Romaniei. Tendinte vechi, schimbari recente, perspective (1870-2030)*. Cluj: Presa Universitara Clujeana.
- Musteata, S. (Ed.) (2001) *Religion, Society and Education in Post-Totalitarian Societies of Central and South Eastern Europe*. Chisinau: ARC.
- Мутафчиева, В. П., Желязкова, А. (1998) *Турция между Истока и Запада*. Софија: Отворено общество.
- Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji* (2002). Beograd: Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.
- Naimark, N. M., Case, H. (Eds.) (2003) *Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Stanford: Stanford University Press.
- National Minorities in Southeast Europe*. (2002) Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Neculau, A., Ferreol, G. (Eds.) (1996) *Minoritari, Marginali, Excluși*. Iași: Polirom.
- Niethammer, L. (2000) *Kollektive Identität – Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*. Reinbek: Rowohlt.
- Ninić, I. (1989) *Migrations Balkan History*. Belgrade – Santa Barbara: Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies – Prosveta, University of California, Department of History.
- Noris, D. E. (2002) *Balkanski mit. Pitanja identiteta i modernosti*. Beograd: Geopoetika.
- Obradović, Ž. (2002) *Manjine na Balkanu*. Beograd: Čigoja štampa.
- Palairat, M. R. (1997) *The Balkan Economies c.1800-1914. Evolution without Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pantev, P. (1995) *Coping with Conflicts in the Central and Southern Balkans*. Sofia: St Kliment Ohridski University Press.

- Papataxiarchis, E., Paradelis T. (1992) *Taftotites ke philo stin sichroni Elada*. Athens: Kastaniotis.
- Paskaleva, K., Shapira, P., Pickles, J., Koulov, B. (Eds.) (1998) *Bulgaria in Transition. Environmental Consequences of Political and Economic Transformation*. Aldershot: Ashgate.
- Pasti, V. (1995) *România în tranziție. Căderea în viitor*. București: Nemira.
- Pasti, V., Miroiu, M., Codiță, C. (1997) *România – Starea de fapt. Vol. I. Societatea*. București: Nemira.
- Pavlović, S. K. (2004) *Istorija Balkana 1804-1945*, drugo izmenjeno izdanje. Beograd: Clio.
- Pentassulgia, G. (2002) *Minorities in International Law*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Perica, V. (2004) *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press.
- Pesmazoglu, S. (2005) *Kosovo. Dvostruka hibris – nadzor i kazna*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrakos, G., Totev, S. (Eds.) (2001) *The Development of the Balkan Region*. Aldershot: Ashgate.
- Pollack, D., Jacobs, J., Muller, O., Pickel, G. (Eds.) (2004) *Democratic Values in Central and Eastern Europe*. Frankfurt: Frankfurt Institute for Transformation Studies.
- Popović, M. (1994, 1996, 1997, 2000). *Balkanska postmoderna 1-4: Žargon periferije* (Podgorica: Samostalno izdanje), *Posle hladnog rata* (Bar: Kulturni centar), *Politički aparthejd* (Podgorica: Monitor), *Crnogorska alternativa* (Podgorica: Vijesti).
- Poulton, H. (2002) *Balkan. Manjine i države u sukobu*. Subotica: Čikoš Holding.
- Poulton, H., Taji-Farouki, S. (1997) *Muslim Identity and the Balkan State*. London: Hurst.
- Poulton, H. (1998) *Minorities in Southeast Europe. Inclusion and Exclusion*. London: Minority Rights Group.
- Представата за “другия” на Балканите* (1995). София: Акад. изд. “Проф.М. Дринов”, Институт по балканистика, БАН.
- Pridham, G. (Ed.) (2000) *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*. London: Routledge.
- Проданов, В. (1999) *Глобалните промени и съдбата на България*. София: “Христо Ботев”.
- Проданов, В. (ред.) (2006) *Българските национализми и европейската интеграция*. София: “Христо Ботев”.
- Prošić-Dvornić, M. (1994) *Kulture u tranziciji*. Beograd: Plato.
- Prudky, L. et al. (2001) *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen*. Ostfildern – Wien: Schwanenverlag AG.
- Pusić, V. (1998): *Demokracije i diktature: politička tranzicija u Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi*. Zagreb: Durieux.
- Radinović, R., Inđić, T. (1999) *Balkan – mogućnosti regionalnog sistema bezbednosti*. Beograd: IES – Fondacija Friedrich Ebert.

- Radojičić, D. (ur.) (2003) *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut.
- Ramet, S. P. (Ed.) (1999) *Gender Politics in the Western Balkans. Women, Society and Politics in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Ramet, S. P. (2001) *Čija demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi posle 1989*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ramet, S. P. (2005) *Balkanski babilon*. Zagreb: Alinea d.o.o.
- Ramet, S. P. (2005) *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja* (različita godišta). Niš: Ekonomski fakultet.
- Ricks, D., Magdalino P. (1998) *Byzantium and the Modern Greek Identity*. London: Centre for Hellenic Studies – King's College London.
- Ristelhueber, R. (1971) *A History of the Balkan Peoples*. New York: Twayne.
- Robotin, M., Salat, L. (Eds.) (2003) *A New Balance: Democracy and Minorities in Post-Communist Europe*. Budapest: Open Society Institute.
- Roudometof, V., Robertson, R. (2001) *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Ruhl, C., Daianu, D. (Eds.) (2000) *Economic Transition in Romania. Past, Present and Future*. Bucuresti: World Bank – Romanian Center for Economic Policies.
- Sandu, D. (1996) *Sociologia tranziției. Valori știmpuri sociale în România*. București: Staff.
- Savić, M. (ur.) (2003): *Integracija i tradicija*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Sekulić, I. (2005) *Balkan*. Beograd: Plavi jahač.
- Sfikas, T. D., Williams, C. (Eds.) (1999) *Ethnicity and Nationalism in East Central Europe and the Balkans*. Aldershot: Ashgate.
- Селени, И. (прир.) (2002) *Бедността при посткомунизма*. София: Институт за социални ценности и структури “Иван Хаджийски”.
- Sherrard, P. (1995) *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*. Evia: Denise Harvey – Limni.
- Siaroff, A. (2000) *Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*. London: Routledge.
- Sikimić, B. (ur.) (2004) *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut, SANU.
- Simić, D. R. (1995) *Balkan i novi svetski poredak. Tajna Balkana*. Beograd: SKC.
- Simić, P. (2002) *European Integration and the Balkans*. Beograd: Centar za jugoistočno-evropske studije.
- Sjöberg, Ö. (Ed.) (1991) *Economic Change in the Balkan States: Albania, Bulgaria, Romania and Yugoslavia*. London: Pinter Publishers.
- Славески, Т. (1995) *Македонската економија во транзиција*. Скопје: Екопрес.

- Spenser, M. (Ed.) (2000) *The Lessons of Yugoslavia*. Research on Russia and Eastern Europe 3. Amsterdam (et al.): An Imprint of Elsevier Science JAI.
- Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (1994). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Srbi u evropskoj civilizaciji* (1993). Beograd: Nova – Balkanološki institut SANU.
- Srubar, I. & Adam, F. (Eds.) (1998) *Problems of European Integration. The Case of the Southern and East Central European Countries*. Ljubljana: Slovene Sociological Association and Institute of Social Sciences.
- Stability Pact for Southeastern Europe* (1999). Cologne.
- Stark, H. (1993) *Les Balkans: le retour de la guerre en Europe*. Paris: IFRI (i.e.) Institut français des relations internationales (etc.).
- Stavrianos, L. S., Stoianovich, T. (2000) *Balkans since 1453*. New York: New York University Press.
- Steiner, H., Tamas, P. (Eds.) (2005) *The Business Elites of East-Central Europe*. Berlin: Trafo.
- Stepić, M. (2001) *U vrtlogu balkanizacije*. Beograd: Službeni list Srbije i Crne Gore.
- Stoianovich, T. (1992) *Between East and West. The Balkans and Mediterranean Worlds 1-4*. New Rochelle–New York: Aristide D. Caratzas Publ.
- Stojanović, T. (1995) *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geo poetiku.
- Stojanović T. (1997) *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
- Stojanović, T. (1999) *Pogledi na Nas/Vas i na Drugoga*. Beograd: Equilibrium.
- Stojković, B. (1993) *Evropski kulturni identitet*. Niš – Beograd: Prosveta – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Stojković, B. et al. (2004) *Cultural Policy and Cultural Diversity – Serbia (Transversal Study)*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Stojković, M., Damjan, A. (prir.) (1997) *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu – Centar za međunarodne studije Fakulteta političkih nauka.
- Šijaković, B. (2001) *Kritika balkanističkog diskursa: prilog fenomenologiji "drugosti" Balkana* (2.izd.). Nikšić: Jasen.
- Šušić, C. (1995) *Balkanski geopolitički košmar*. Beograd: Vojna knjiga.
- Taji-Farouki, S., Poulton, H. (1997) *Muslim Identity and the Balkan State*. New York: New York University Press.
- Tanner, A. (Ed.) (2004) *The Forgotten Minorities of Eastern Europe*. Helsinki: East-West Books.
- Тасева, М. (1997) *Етницките групи во Македонија – историјски контекст*. Скопје: Филозофски факултет.
- Тасева, М. и др. (1997) *Етницките групи во Македонија – современи сосотојби*. Скопје: Филозофски факултет.
- Tatalović, S. (2005) *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split: Stina.
- Teokarević J. (prir.) (2004) *Balkan kao evropski region*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Terzić, Slavenko (ur.) (1997) *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*. Beograd: Istorijski institut SANU.

- Terzić, S. (ur.) (1998) *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*. Beograd – Novi Sad: Istorijski institut SANU – Pravoslavna reč.
- Terzić, S. (ur.) (2003) *Nacionalni identitet i suverenitet u Jugoistočnoj Evropu*. Beograd: Istorijski institut SANU.
- The Southeast European Yearbook* (various issues). ELIAMEP.
- Todorova, M. (1997) *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.
- Transition Report* (various issues). London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Transition: The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and Former Soviet Union* (2002). Washington DC: World Bank.
- Tripković, M. (ur.) (2005) *Religija u multikulturnom društvu*. Novi Sad – Beograd: Filozofski fakultet u Novom Sadu – Sociološko društvo Srbije.
- Tročki, L. (1995) *Balkan savašlari*. Istanbul: Arba.
- Tziouvas, D. (Ed.) (2003) *Greece and the Balkans Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*. Aldershot: Ashgate.
- Vachudova M. A. (2005) *Europe Undivided. Democracy, Leverage and Integration After Communism*. Oxford: Oxford University Press.
- Veler, H. U. (2002) *Nacionalizam: istorija-forme-posledice*. Novi Sad: Svetovi.
- Vest, R. (2000) *Crno jagnje i sivi soko*. Beograd: BIGZ.
- Vidojević, Z. (1997) *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Vikers, M., Petifor, Dž. (1998) *Albanija – od anarhije do balkanskog identiteta*. Beograd: Nea d.o.o.
- Volle, A. (Ed.) (2002) *Der Balkan zwischen Krise und Stabilität*. Beiträge und Dokumente aus Internationale Politik. Bielefeld: W. Bertelsmann Verlag.
- Vudvord, S. (1997) *Balkanska tragedija*, Beograd: «Filip Višnjić».
- Vukićević, S. (2003) *Crna Gora na prelazu milenijuma*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka – “Đurđe Crnojević”.
- Vukomanović, M., Vučinić, M. (prir.) (2001) *Religije Balkana: susreti i prožimanja*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Zamfir, C., Pred, M. (Eds) (2002) *Romii in Romania*. Bucharest: Expert.
- Zavalani, T. (1998) *Historia e Shqipërisë*. Tirana: Phonenix – Shtepia e Librit.
- Зборник на трудови од Меѓународниот научен симпозиум „Властите на Балканот“* (2002) Скопје: Институт за национална историја (и др.)
- Желязкова, А. (2001) *Албанският национален въпрос и Балканите. Теренни проучвания*. София: Международ. център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия.
- Желязкова, А. (2004) *Проблеми на мултиетничността в Западните Балкани*. София: Международ. център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Živković, J. (2005) *Manjine i regionalizam*. Niš: Društvo dobre akcije.
- Živković, M. D. (1990) *Representing the Balkans. Symbolic Geography of the South-Eastern Margins of Europe*. Chicago: University of Chicago – Anthropology Department.

- Wagner, R. A. (Ed.) *Anthropological and Sociological Research on the Balkans During the Past Decade*. Amherst: University of Massachusetts, Department of Anthropology, (s.a.)
- Wats, L. (1993) *Relații interetnice în România. Diagnoză sociologică și evaluarea tendințelor*. București: PER.
- Weidenfeld, W. (Ed.) (1995) *Central and Eastern Europe on the Way into the European Union – Problems and Prospects of Integration*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers.
- Welfens, P. J. J. (2001) *Stabilizing and Integrating the Balkans. Economic Analysis of the Stability Pact, EU Reforms and International Organizations*. New York: Springer-Verlag.
- Wenninger, A. (2005) *Der Balkan*. Bonn: IZ Sozialwissenschaft.
- Winkler, T., Marković, B., Simić, P, Pribičević, O. (Eds. (2002) *European Integration and the Balkans*. Belgrade – Geneva: CSES – DCAF.
- Wolff, L.(1994) *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

**IZDANJA INSTITUTA ZA SOCIOLOGIJU
FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U NIŠU**

- Mitrović, Lj., Zaharijevski, D. S., Milosavljević, M., Bogdanović, N. (prir.) (1998) *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Prosveta.
- Mitrović, Lj., Zaharijevski, D. S., Butigan, V. (prir.) (1999) *Kultura, razvoj i saradnja na Balkanu*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Prosveta.
- Mitrović, Lj., Zaharijevski, D. S., Stojković, M. (prir.) (1999) *Novi svetski poredak i Balkan*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Prosveta.
- Mitrović, Lj., Zaharijevski, D. S., Butigan, V. (prir.) (2000) *Strategije razvoja i procesi regionalne saradnje na Balkanu*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Prosveta.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2002) *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: JUNIR – CBS.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2002) *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Punta.
- Todorović, D. (prir.) (2003) *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2003) *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu. Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Sven.

- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D., Kostić, S., Spasić, S. (prir.) (2004) *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj., Todorović, D., Kostić, S., Spasić, S. (prir.) (2004) *Uloga univerziteta u procesima saradnje i integracije privrede i društva na području evrobalkana (Niš–Skoplje–Sofija)*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2004) *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – Sven..
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2004) *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2004) *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Todorović, D. (prir.) (2004) *Projekat 1310 “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije”*. Izveštaj o radu 2002-2004. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Kristović, M., Mitrović, Lj. (prir.) (2004) *Uloga masovnih medija u razvoju demokratskog multikulturnog društva i regionalne saradnje*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Božić, M. (ur.) (2005) *Balkan u procesu evrointegracije. Ekonomija, tranzicija i regionalna saradnja*. Niš: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Lj. (prir.) (2005) *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B., Todorović, D. (prir.) (2005) *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj., Kristović, M., Gavrilović, D. (prir.) (2006) *Za studije balkanskih kultura*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu – Sven.
- Mitrović, Lj. (2006) *Balkan u vrtlogu tranzicije*. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

DISKUSIJE SA OKRUGLOG STOLA

Ljubiša Mitrović

TEORIJSKO-METODOLOŠKE OSNOVE PROJEKTA. Poštovane koleginice i kolege, čast mi je da ispred istraživačkog tima makroprojekta *Kultura mira, identiteta i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*, pozdravim sve učesnike ovog okruglog stola, (stručne i spoljne saradnike, istraživače i predstavnike sredstava javnog informisanja).

Posebno pozdravljam prisustvo i učešće u radu našeg naučnog okruglog stola istaknutog sociologa *Aračige Don Navila*, predsednika *Fondacije za istraživanje međunarodnih problema razvoja* iz Kembridža, Masačusets univerzitet, koja predstavlja konsalting instituciju za potrebe socijalno-ekonomskog saveta OUN. Kolega Navil večeras će nam predstaviti program rada institucije na čijem je čelu i mogućnosti saradnje naših istraživača sa Balkana sa ovom institucijom.

Cilj i zadaci okruglog stola. Osnovni ciljevi i zadaci ovog okruglog stola, onako kako ih ja vidim, jesu: 1. valorizacija teorijsko-metodološkog okvira makroprojekta; 2. preciznije utvrđivanje predmetnog okvira i težišnih istraživačkih polja i dimenzija istraživanja makroprojekata i potprojekata; 3. definisanje pojmova i analitičkih instrumenata; 4. preciziranje metodološke strategije i dinamike programa istraživanja za period 2006-2010.

Aktuelnost i značaj problema istraživanja. Na pragu milenijuma iznova su sva pitanja otvorena. I rat i mir, problem identiteta, međuetnički odnosi, ne samo lokalni, nacionalni i regionalni, već i globalni. Narasle stare i nove strukturalne nejednakosti u svetu rezultirale su nasiljem u ekonomiji, politici, kulturi. Revolucija u nauci i tehnologiji osnov je globalizacije sveta i novih oblika integracija. Došlo je do smene paradigmi u nauci – od tradicionalne ka novoj, integrisanoj paradigmi. U vrtlogu globalne tranzicije našao se ne samo Balkan, već i globalni svetski sistem.

Kako pokazuje I. Volerstin u svojoj najnovijoj studiji (*Posle liberalizma*) 1989. godina nije označila samo slom komunizma, već i klasičnih vrednosti liberalizma, čime je posle dvestotine godina njihove vladavine omogućen povratak i novi uspon neokonzervativaca (naravno, u novoj formi neoliberalne ideologije).

Savremeni Balkan nalazi se razapet između retradicionalizacije i modernizacije. On je još uvek u senci geoistorije (utvara prošlosti), bez obzira na normativnu opredeljenost njegovih novih elita (privrednih i političkih) za evrointegracijski projekat. Novonastajuća društva u regionu imaju protivrečan tranzitorni identitet. U njima je na delu strategija zavisne modernizacije sa brojnim implikacijama na socijalnu strukturu i na društvene odnose i razvoj. Transdisciplinarno istraživanje uloge kulture u savremenim društvenim promenama u Srbiji i na Balkanu može dovesti do relevantnih rezultata i teorijsko utemeljenih zaključaka o mestu i ulozi tranzicije kulture u procesu modernizacije, razvoja i reforme postsocijalističkih društava Balkana.

Ti rezultati omogućiće otkrivanje realnih uzroka brojnih dezintegracijskih procesa, protivrečnosti i konflikata u sferi kulturnih i međuetničkih odnosa, ali će ukazati i na aktore i moguće strategije i instrumente demokratske političke kulture (modela kulturne politike, ulogu reformisanog sistema vrednosti i obrazovanja, medija itd) u njihovom prevladavanju, kao i afirmisanju kulture mira i saradnje na Balkanu u kontekstu njegove modernizacije, razvoja i uspešne evrointegracije.

Predmetni okvir makroprojekta, dimenzije, težište i ciljevi istraživanja. U fokusu predmeta istraživanja makroprojekata i potprojekata nalazi se analiza uloge kulture u savremenim strukturalnim promenama u Srbiji i na Balkanu, sa posebnim težištem na istraživanju njene razvojne, civilizacijske i integrativne funkcije. U predmetnom registru, kroz teorijsku problematizaciju, ali i empirijska istraživanja, analiziraće se: osobenosti geokulture razvoja balkanskih društava i njihov uticaj na integracione i dezintegracione procese – retradicionalizaciju, modernizaciju i evrointegraciju Srbije i Balkana; sudbina identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana; kvalitet međuetničkih odnosa i njihov uticaj na kulturu mira i saradnje među balkanskim narodima; uloga obrazovanja kao faktora akulturacije i socijalizacije i izgradnje etike mira; istraživanje modela kulturne politike u službi multikulturalizma, kulture mira i regionalne saradnje.

Predmetno težište ovog makroprojekta i transdisciplinarnog teorijsko-metodološkog istraživanje jeste na proučavanju procesa tranzicije balkanskih kultura (u različitim oblicima njihovog strukturalnog i dinamičkog ispoljavanja u savremenosti) u funkciji razvoja i integracije ovog prostora u skladu sa evropskim i svetskim megatrendovima. Posebno će biti fokusirana kultura mira, kao projekat, proces i praksa, kao ključna pretpostavka razvoja i emancipacije, saradnje i integracije.

Makroprojekat je uslovno podeljen na pet tema potprojekata: 1. Kultura i savremene društvene promene u Srbiji i na Balkanu u kontekstu evrointegracijskih procesa; 2. Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije; 3. Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu; 4. Obrazovanje, socijalizacija ličnosti i etika mira na Balkanu i 5. Modeli kulturne politike, mediji i kultura mira na Balkanu. Takođe, u okviru realizacije istraživačke strategije makroprojekta realizovaće se dva empirijska istraživanja na sledeće teme: 1. Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu i 2. Protivrečnosti socijalizacije školske omladine u uslovima tranzicije i kultura mira u Srbiji i na Balkanu.

Osnovni pojmovi – analitički instrumenti u istraživanju. U makroprojektu implicite su definisani osnovni pojmovi, dok je u potprojektima (materijalima koji ste dobili za ovaj skup) učinjen pokušaj njihovog šireg definisanja. U takve pojmove spadaju: geokultura razvoja, identiteti, međuetnički odnosi, obrazovanje, mediji, kulturna politika, globalizacija, regionalizacija, evrointegracija i kultura mira. S obzirom na predmet istraživanja, smatramo da je kultura mira središnji pojam u makroprojektu i vezivno tkivo u svim potprojektima, zbog čega je i sutrašnji okrugli sto u celosti posvećen temi *Kultura mira – pojam i funkcije*.

Teorijski pristup. Teorijski pristup je utemeljen na integrisanoj paradigmi, koju u savremenoj sociologiji zastupaju Žorž Ricer i Miroslav Pečujlić. Ona pretpostavlja jedinstvo teorije delovanja i teorije strukture, odnosno strukturalističkog i akcijskog pristupa. Smatram da se u sintezi strukturalističkog, akcionalističkog i kulturološkog teorijsko-metodološkog pristupa može pronaći adekvatan naučni ključ za istraživanje kompleksnih problema savremenog društva. Naime, društvene pojave su izraz strukturalnih determinizama (društva), ali i kulturne orijentacije (kulture) i delatne uloge aktera (individualnih i kolektivnih). Znači, u trouglu društvo-ličnost-kultura treba tražiti moderno teorijsko rešenje u izgrađivanju teorijskog okvira u izučavanju savremene socijalno-kulturne dinamike balkanskih društava. Naravno, ovaj opšti teorijski pristup ne dovodi u pitanje bogatstvo drugih inovacija, već je otvoren za pluralističke teorijske tendencije u savremenoj sociologiji.

Osnovne hipoteze. Osnovne hipoteze u ovom makroprojektu izgrađene su na osnovu prirode predmeta istraživanja i teorijskog pristupa. One glase:

1. Balkan ima specifičnu geoistoriju i geokulturu razvoja, koja blokira njegovo bržu modernizaciju i evrointegraciju;

2. Izbor strategije društvenog razvoja u savremenosti od strane aktera opredeljuje način proizvodnje društvenog života, pa, prema tome, i karakter i oblike društvenih odnosa, biće i svest stanovništva;

3. Tranzicija kulture balkanskih društava ključna je pretpostavka njegove modernizacije, razvoja i napretka;

4. Centralni obrt mora se napraviti u drugačijem odnosu prema kulturnom i kadrovskom kapitalu kojim raspolažu balkanske zemlje, kao i u sistemu vrednosti i kulturne orijentacije društvenih aktera – od autoritarne i ratničke ka liberalno-demokratskoj i socijalno-demokratskoj orijentaciji, ka kulturi rada i kulturi mira.

5. Transformacija kulturnih identiteta na Balkanu – od zatvorenog i epskog ka otvorenom i modernom građanskom identitetu – ostvarivaće se onim tempom kojim će se ostvariti procesi demokratizacije, modernizacije i evrointegracije ovog prostora.

Metodološki pristup. Kompleksna problematika predmeta makroprojekta i potprojekata zahteva upotrebu različitih metoda i tehnika istraživanja iz sociologije, ekonomije, političkih nauka, kulturologije, statistike. U radu će biti komplementarno korišćene sledeće metode i tehnike: istorijsko-komparativna metoda, analiza sadržaja, studija slučaja, statistička metoda, anketa. Istraživanja će takođe biti orijentisana ka analizi i interpretaciji empirijskog materijala i publikovanih nalaza drugih istraživača. Članovi istraživačkog tima će, u skladu sa svojim teorijsko-metodološkim orijentacijama i istraživačkom temom, dalje razviti metodologiju istraživanja.

Dinamika rada na makro-projektu. I FAZA (2006) Rad na teorijsko-metodološkoj elaboraciji makro-projekta; II FAZA (2007) Empirijsko istraživanje; III FAZA (2008) Analitička faza; IV FAZA (2009) Analitičko-normativistička faza i V FAZA (2010) Akcijska faza.

Očekivani rezultati israživanja. Naučno razumevanje mesta i uloge tranzicije kulture u socijalnoj dinamici savremenih postsocijalističkih društava i oblikovanje teorijskog modela za izgrađivanje modernog građanskog društva na Balkanu; izvođenje relevantnih zaključaka o odnosu geoistorije, kulture i politike na prostoru Balkana; izgrađivanje nove koncepcije i modela kulturne politike u funkciji razvoja multikulturnih društava; izgrađivanje nove politike međuetničkih odnosa u cilju smanjenja etničke distance i jačanja kulture mira među balkanskim narodima; reforma sistema obrazovanja i afirmisanja etike mira; razvijanje strategije regionalne kulturne saradnje i afirmisanje vrednosti modernog evropskog društva i evrointegracije; očuvanje nacionalnih kulturnih identiteta i izgrađivanje njihovog evropskog karaktera; razvijanje moderne koncepcije o Balkanu kao jedinstvenom kulturnom prostoru; razvijanje strategije kulturne saradnje sa dijasporom u cilju očuvanja nacionalnog kulturnog identiteta naših sunarodnika i njihove kulturne integracije.

Saopštavanje rezultata i spisak predviđenih publikacija. U okviru realizacije makroprojekta planirano je organizovanje nekoliko naučnih skupova (nacionalnog i međunarodnog ranga), kao i okruglih stolova. Rezultati istraživanja će biti saopštavani na naučnim skupovima ili objavljeni u formi naučnih članaka u naučnim časopisima i zbornicima, kao i u monografijama članova istraživačkog tima. Saopštavanje rezultata obuhvata i podnošenje izveštaja rukovodiocu projekta, Veću Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta, kao i Ministarstvu nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije kao finansijeru projekta.

Zagorka Golubović¹

O IDENTITETIMA U PROCESU EVROINTEGRACIJE. U objašnjenju značaja izbora teme i usmerenosti istraživanja, dva su osnovna koncepta koja treba objasniti (a to nedostaje u tekstu, str. 4): pojam *tranzicije*, kao polje u kojem se vrše promene identiteta i pojam *globalizacije*, kao modernog globalnog okvira konstituisanja novih identiteta. U tom kontekstu treba ispitivati različite dimenzije promena identiteta (od globalnih do lokalnih), te se identitet ne može tretirati kao “potkulturni fenomen” (ne razumem šta se time hoće reći?), niti se promene u okviru globalizacije mogu označiti kao “odbrambeni mehanizmi”.

Na početku, takodje, treba usmeriti istraživanje na proučavanje razlika između tradicionalnih formi (zatvorenog) identiteta i modernih formi pluralnog identiteta. I, u tom pogledu, nisu samo ljudi na Balkanu suočeni sa novim načinom pristupa identitetu, to je opšti fenomen “otvorenog društva” i tu treba naglasiti, s jedne strane, probleme prelaza od tradicionalnih obrazaca i formi identiteta na obrasce koje nudi savremeno društvo (a i ti obrasci su pluralni i, u zavisnosti od vrste obrazaca, izbori

¹ Prof. Zagorka Golubović nije učestvovala u radu okruglog stola, ali je, u svojstvu stručnog konsultanta, u elektronskom obliku dostavila svoje sugestije vezane za potprojekat *Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*. Objavljujemo ih u celini.

novih identiteta se razlikuju: da li se radi o liberalnim, socijaldemokratskim ili neoliberalnim i konzervativnim obrascima); a s druge, treba svestranije objasniti proces globalizacije, jer je data odredba kao “ujedinjavanje čovečanstva u svetsko društvo” vrlo simplifikovana i neadekvatna, budući da je proces globalizacije ambivalentan i nosi u sebi protivrečnosti i izazove, koji se ne mogu zanemariti kada su u pitanju teškoće sa kojima se pojedinci i narodi susreću pri izboru novih identiteta. Ne može se govoriti o “svetskom društvu” i to nije sinonim za “globalni svet”, jer prvo sugeriše da se stvara jedan unifikovani sistem, a drugo ne isključuje različitosti, jer je suština globalizacije povezivanje lokalnih zajednica i kultura na nivou širih svetskih okvira, koji mora uključiti multikulturalizam, nasuprot “postuliranim identitetima”.

Tu treba odrediti i relaciju između Balkana i globalnog miljea; svakako, balkanske specifičnosti i vrednosti ne mogu se objašnjavati samo iz vizure “prokletstva malih naroda”. Specifičnosti Balkana proizilaze iz dvostrukih kulturnih uticaja Istoka i Zapada i to se ne može zaobići i kao prednost (nasuprot evrocentризmu), ali i kao problem u usaglašavanju sa zapadno-evropskim standardima. U tom smislu, treba sugerisati koje se promene nameću kao imperativne i zašto, a šta se u pogledu zahteva koji dolaze spolja može prihvatiti sa stanovišta kulturnih specifičnosti i tradicije kao istorijskog kontinuiteta i kako se određeni zahtevi mogu modifikovati. Jer, ako se lokalni kolektivni identiteti shvate kao “odbrambeni mehanizmi” u odnosu na zahteve globalizacije, odustaje se od pitanja da li i u kojoj meri igraju ulogu autentični kulturni obrasci kao matrice (na području Balkana) za konstituisanje novih kolektivnih identiteta.

U uvodnom delu treba objasniti i sam pojam grupnog/kolektivnog identiteta: da li je svaki kolektivni identitet nekritičko poistovećivanje pojedinca sa društvenom grupom? Kolektivni identitet proizilazi iz potrebe za pripadnošću (po rečima Froma, za ukorenjenošću) i, kao takav, sastavni je deo procesa identifikacije i ne mora biti konformistički; takav postaje kada nedostaje druga strana procesa u kojoj grupe ili pojedinci tragaju za sopstvenim identitetom, tj. kada pojedinac ne pronadje svoj lični identitet i ostaje zarobljen kolektivnim identitetom, ili kada grupa prihvati spolja nametnuti identitet (na primer, nacionalizam kao nametanje jednog ekskluzivnog identiteta). Ovo je važno razjasniti, budući da su društva na Balkanu negovala, pre svega, kolektivne identitete (kolektivistički princip), da bi se u istraživanju ukazalo na probleme na koje se nailazi u tom prelazu u kojem usaglašavanje lokalnih i individualnih identiteta sa globalnim identitetom postaje značajan problem (princip razlike i individualizma). U tom pogledu se nameću pitanja: odnosa individualizma i kolektivism, ekskluzivnog identiteta i pluraliteta identiteta, a posebno, što je za Balkan važno, odnos između zahteva za tržišnim principima i sklonosti ka paternalizmu populacije.

U delu o predmetu i ciljevima istraživanja trebalo bi, najpre, razgraničiti pojmove *identifikacije*, kao prilagodjavanja pojedinaca i grupa zahtevima i vrednostima određenog društveno-kulturnog sistema i

identiteta, kao formiranja sopstvenog odredjenja svoga postojanja u kontekstu datih socio-kulturnih uslova i zahteva. Verovatno se u tom smislu ističe identitet kao “potkulturni fenomen”, što je neadekvatno, s obzirom da kultura nije jedan odsek društva, već sveobuhvatna matrica socijalnih fenomena (zato je definisana kao “gramatika društvenog života”), budući da čini podlogu konstituisanja društvenih organizacija i institucija i društvenosti čoveka (kao pojedinca i kao grupe), jer bez kulturnog referentnog okvira (koji sadrži norme, pravila, vrednosti, ideje, znanje, tehnička sredsstva), ne može se konstituisati ni grupni ni personalni identitet; odnosno, kultura utemeljuje principe i tipove socijalizacije, i primarne i sekundarne. Drugim rečima, socio-kulturni milje je baza procesa konstituisanja identiteta i može se razložiti na sledeće dimenzije: 1) socio-kulturni uticaji – idejni obrasci društvenog sistema/kulturni obrasci, strukturalni i institucionalni okviri (načini grupisanja i diferencijacije), tipovi (primarne i sekundarne) socijalizacije; 2) uticaji koji dolaze iz političke kulture – takozvani “simbolički kapital” (P. Burdije), koji određuje pravila ponašanja i stil života (statusne i mentalne karakteristike) i 3) mada predstavlja najširi okvir, zatvoreno (tradicionalno) i otvoreno (moderno društvo).

Stoga, u ovom delu treba da sledi rasprava o odnosu tradicionalnih i modernih principa u konstituisanju identiteta i to, konkretno, primenjeno na balkanske zemlje, da bi se uočile bitne razlike koje nastaju u procesu tranzicije sa zahtevima promene u formi i osnovama identiteta (tu naročito treba naglasiti razliku između principa prilagodjavanja zahtevima socio-kulturnog sistema u tradicionalnim formama identiteta: u formi nastavljanja porodičnog identiteta ili uspostavljanja nacionalnog identiteta kao ekskluzivnih oblika) i otvorenosti za nov način zadovoljavanja potrebe za pripadanjem, koje redefiniše stare oblike (ali ih ne isključuje potpuno) i usaglašava ih sa potrebom konstituisanja vlastitog identiteta (u kontekstu fleksibilnijeg tipa socijalizacije i demokratizacije porodičnih odnosa, u otvorenosti prema višedimenzionalnom/pluralnom shvatanju identiteta, u prevazilaženju prostog prilagodjavanja putem interiorizacije i izbora datih društveno-kulturnih principa i vrednosti). A budući da je autoritarni princip važna karakteristika tradicionalnog identiteta, treba objasniti ulogu obrazovanja/vaspitanja u prevazilaženju autoritarne strukture (ličnosti i grupe) i autoritarnog mentaliteta, koji u procesu tranzicije, u kojem nastaje konfuzija u pogledu izbora formi identiteta, i dalje opstaje i predstavlja važnu prepreku za proces demokratske transformacije (što je naročito karakteristično za Balkan).

U tom sledu treba uvesti kao zadatak istraživanja utvrđivanje toga koji oblici kolektivnog identiteta vrše naj snažniji uticaj na promene identitetske orijentacije i strukture u tranzicionom periodu (nacionalni, konfesionalni, politički, građanski).

U delu *Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja* treba razmatrati pitanje: kako se transformišu osnovni oblici tradicionalnog identiteta – porodični, rodni, generacijski – u procesu tranzicije na Balkanu i, posebno, u

Srbiji. Tekst koji sledi na str. 7 dosta je nejasan i konfuzan, ne upotrebljava se na adekvatan način pojam *stil* i *potkulturni kontekst*. Preporučujem da pogledate tekstove P. Burdijea: *Nacrt za jednu teoriju prakse* (deo "Struktura, habitus i prakse" /Zavod za udžbenike, Beograd, 1999/) i *Habitus i prostor stilova života* (Kultura, 109/112), gde se vrlo precizno definišu pojmovi koje upotrebljavate. A ono što se označava kao "potkultura" suština je kulture i nije podređeno društvenom sistemu/strukturi, nego ga na izvestan način uslovljava. Mislim da ulaženje u probleme umetnosti zahteva posebnu raspravu i ja ne preporučujem da se u to upušta ovaj projekt.

Kada se govori o "identitetskoj grupaciji", kao fizički nosioci nabrajaju se, pored slojeva, i političke grupacije i, čak, numizmatičari i dileri, ali i ekološki pokret – takva pomešanost različitih klasifikacionih grupa ne doprinosi objašnjenju kako se konstituišu kolektivni identiteti (kakav uticaj na to mogu imati grupe numizmatičara?). Isto tako (u poslednjem pasusu na str. 8), kao indikatori subkulturnog identiteta navode se potpuno različite klasifikacione grupe: one koje nastaju iz "uniseks" odevanja i one koje su izvedene iz pogleda na svet, vrednosti itd. Mislim da takva nediferenciranost indikatora ne doprinosi razumevanju pristupa istraživanju.

Kada se govori o socijalnom kontekstu (str. 10), zašto se navodi samo verska i etnička identifikacija, a ne i politička identifikacija, koja može biti i uzrok i posledica naglašene konfesionalne i nacionalne identifikacije?

Ima se utisak da je predmet istraživanja porodica kao socijalna jedinica, a, u stvari, predmet bi trebalo da bude kako se menja tradicionalni porodični obrazac i, u tom okviru, rodni i generacijski odnosi, jer njega ne uslovljava samo karakteristika rodnog zatvorenog identiteta, već i generacijski/hijerarhijski konstituisani identitet (princip dominacije maskuliniteta i starosti); i, u tom kontekstu, važno je objašnjenje tipa primarne socijalizacije, koji omogućuje održanje tradicionalne porodične paradigme i u promenjenim socio-kulturnim uslovima. U tom okviru treba ispitivati da li se i šta promenilo u stavovima mlađih generacija, ali ne samo u smislu otpora, nego i izgubljenosti, dezorijentisanosti, nemogućnosti da nadju svoje mesto u društvu i kulturi (i to se može povezati sa bekstvom u turbofolk, kič i nekreativne aktivnosti).

Ali ne znam zašto konstituisanje novih formi identiteta vezujete samo za porodicu i primarnu socijalizaciju, budući da u tranzicionim procesima (ali i uopšte) važnu ulogu u održanju ili promenama igra sekundarna socijalizacija kroz institucije obrazovanja (škole), proizvodne (preduzetničke) organizacije, političke partije, jer porodica ne postoji u socijalnom vakuumu. To nije uopšte razvijeno u ovom projektu, a bez toga se ne može shvatiti vitalnost tradicionalnih formi identiteta (patrijarhalnog, etnicitetskog, ekskluzivnog/zatvorenog).

U delu o *Metodološkom pristupu* kaže se da će "po potrebi biti prizivana u pomoć i etnološko-istorijska analiza" (str. 11). Prvo, etnološke analize najčešće su sinhronijskog karaktera, a drugo, za ovakvo istraživanje, kada su u pitanju promene identiteta, istorijska analiza mora biti uključena

kao pristup (a ne po potrebi), jer se bez nje ne može objasniti prelaz od tradicionalnih formi ka modernim oblicima identiteta, odnosno, kako istorijski kontekst utiče na vitalnost tradicionalnih formi i zaustavljanje promena.

I u ovom delu istraživanje se svodi na okvir porodice, što ne odgovara samom naslovu, jer se konstituisanje ni kolektivnog ni individualnog identiteta ne završava u porodici. Ako se hoće ispitivanje tog okvira, onda naslov mora biti specifikovan; ali i tada ne znam kako se može povezati proces evrointegracije samo sa promenama u porodičnom kontekstu.

I na kraju, smatram da je struktura rada nekoherentna i da je neophodno da se bolje uredi. Mislim da bi trebalo da se rekonstruiše u sledećem pogledu: 1) određivanje pojmova istraživanja, 2) dvodimenzionalnost istraživanja: a/ tranzicioni proces, b/ evrointegracija, 3) ciljevi istraživanja i teorijske hipoteze (određivanje dimenzija koje će biti ispitivane i, u tom kontekstu, specifičnosti Balkana) i 4) Metodologija.

Za dopunu literature predlažem, pored pomenutih radova P. Burdijea, bar nekoliko važnih savremenijih dela: Z. Bauman, *Life in Fragment, Essays in Postmodern Morality*, Blackwell, 1995; S. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, 2004; S. Woodward, *Balkanska tragedija*, Filip Višnjić; R. Supek, *Društvene predrasude*, Globus, Zagreb; M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, 1997; B. Jakšić, *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, 2000; Z. Vidojević, *Kuda vodi globalizacija?*, Filip Višnjić, 2005. (O globalizaciji ima jako mnogo radova i naših autora i inostranih i treba bar još nešto od toga pogledati. Videti i moj tekst: "Globalizacija sveta – kontroverze, dileme i iskušenja globalizacije", u knjizi *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Braničevo, Požarevac, 2003)

Božo Milošević

TRI UPORIŠNE TAČKE U PRISTUPU KULTURI MIRA. Potreba saznajnog zasnivanja teorijsko-hipotetičkog okvira našeg zajedničkog projekta u okviru šireg epistemološko-teorijskog okvira, koji već postoji u sociologiji i kulturnoj i socijalnoj antropologiji, podrazumeva i razgovor o nizu drugih pojmova, koji su u vezi sa "kulturom mira" i, uopšte, sa procesom evrointegracije srpskog i ostalih balkanskih društava.

Prema jednoj istraživačkoj zamisli², metodološki značaj pristupa, kao misaone tačke posmatranja kulturi uopšte, a onda i kulturi mira unutar nje, može biti plodotvoran ukoliko za njega imamo najmanje *tri uporišne tačke*. Jedna uporišna tačka, kad pristupamo kulturi i unutar nje kulturi mira, sadrži se u stanovištu *komunikacijske interakcije*. Reč je o stanovištu koje tvrdi da je kulturni proces zapravo civilizacijski proces, koji se prepoznaje u ljubaznom međuljudskom ponašanju, ali takvom koje omogućava da svako može zadržati svoje lične osobine i personalitet u ponašanju. Dakle,

² Reč je o jednoj zamisli koju su primenili istraživači sociokulturnog kapitala u Hrvatskoj, krajem 90-tih godina prošlog veka (Vid. *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998).

interakcijska komunikacija je jedan prilaz uz pomoć kojeg je moguće posmatrati jedan aspekt problema povezan sa mogućnošću balkanskih evrointegracija. Druga uporišna tačka sadržana je u (*ponovnom*) *potvrđivanju teorije evolucije*, kao sfere dinamičkog evolucionizma, koja je u funkciji evropskih integracija. Ova dinamička sfera evolucije ima dva smera: *smer unutar društvene ili unutar državne integracije*, sa brojnim aspektima (unutar društveni regionalizam, problemi razvoja globalnog društva) i *smer stvarne ili nadržavne afirmacije nacionalne samobitnosti* u nekom novom dinamičkom odnosu između definisanih nacionalnih kultura i moguće evropske integracije tih kultura, u celini ili samo nekih njihovih delova.

Upravo ovaj nadnacionalni ili nadržavni aspekt integracije uspešno “radi” u sferi ideologije novog liberalizma i u sferi masovne kulture, mnogo uspešnije delujući na procese balkanske evrointegracije nego neke druge, posebno vrhunske kulturne vrednosti (nacionalne ili narodnosne, na primer).

Takođe, često se u prošlosti Balkana “traga” za socio-kulturnim uporišnim tačkama integracije, a pri tom se “zaboravlja” da je ovaj prostor obilovao (i da obiluje) brojnim socio-kulturnim izvorima dezintegracije. Istorija Balkana prepuna je primera dezintegrativnih procesa. Gde je, prema tome, ta uporišna tačka gde mi, kao intelektualci, možemo nešto da doprinesemo sociokulturnoj integraciji Balkana u Evropu? Možda je to traženje racionalnog momenta u, maksveberovski rečeno – pojmu racionalizacije i u unošenju racionalnih saznanja u društvenu svakodnevicu, uključujući i usmeravanje obrazovnog procesa u pravcu prenošenja modernih vrednosti...

U tom racionalnom momentu sadržano je mnogo više integrativnih potencijala na Balkanu, nego u onim manje racionalnim, ili onim što je Burdije nazvao *simbolički kapital* (kao kolektivno pamćenje zajednice). Otuda smatram da Burdijeov pojam simboličkog kapitala nije primenjiv u potpunosti na balkanske integracije, već je mnogo primenjiviji pojam *sociokulturnog* ili, eventualno, *socijalnog kapitala* (kao skupa svih institucionalizovanih veza i odnosa i njima odgovarajućih mreža kulturne komunikacije, a ne samo manje ili više izraženo pamćenje balkanskih zajednica). I to bi bila treća uporišna tačka u traganju za kulturom mira na Balkanu.

Sa stanovišta tog pojma, razumevamo da se ne može sociokulturna integracija jednostavno izvesti iz individualne pripadnosti i individualnih vrednosnih orijentacija, već to zahteva da analiza obuhvati i razne aspekte društveno-kulturne stvarnosti koji utiču na te vrednosti, ali i na praktične orijentacije tih pojedinaca. Navedene tri uporišne tačke vode nas ka prevladavanju koncepta multikulturalizma i, polazeći odatle, može se ostvariti prelaz na paradigmu interkulturalnosti, tj. na traganje za mogućnostima uspostavljanja interkulturalnih veza i odnosa između balkanskih društava i njih sa ostalom Evropom.

Iz tih analitičkih okvira može se izvesti zaključak da je za ona društva koja su imala dugotrajniji mir, mir za njih “sociokulturni kapital”. Balkan, sa svojom nemirnom istorijom i neprestanim potiranjem osnovnih vrednosti prethodnih generacija, primer je prostora sa tankim sociokulturnim

kapitalom. To, naravno, ne oslobađa intelektualce obaveze da angažovanjem – putem formalnog i neformalnog obrazovanja – unose pretpostavke za zasnivanje racionalnijih oblika razmišljanja i ponašanja, argumentujući to stvarnim pokazateljima mirne komunikacije i njene “korisnosti” za sociokulturni kapital svake zajednice posebno i svih zajedno.

Ja, naravno, nemam sada gotovo rešenje za metodološku operacionalizaciju navedenih “uporišnih tačaka”, već se ova moja epistemološko-teorijska razmišljanja, kao deo jedne šire metodološke vizije, nadovezuju na sociološku tradiciju naznačenu u delima Guldnera, Gidensa, Kulmana, Putnama i, donekle, Burdijea.

Danilo Ž. Marković

KRITIČKO PROMIŠLJANJE GLOBALIZACIJE I EVROINTEGRACIONIH PROCESA KAO BITNO POLAZIŠTE NAUČNOG PROUČAVANJA KULTURE MIRA I MEĐUETNIČKIH ODNOSA. 1. Izgrađivanje teorijsko-metodološke osnove naučnog projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije” zahteva i nekoliko pojašnjenja. Naime, ovako kako je projekat naslovljen može se shvatiti da su predmet istraživanja kultura mira i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije. Meni se čini da bi predmet istraživanja trebalo shvatiti tako da su predmet istraživanja kultura mira i međuetnički odnosi, pre svega, u Srbiji u njihovoj povezanosti sa kulturom mira i međuetničkim odnosima na Balkanu i procesima evrointegracije. U stvari, kako ja shvatam, osnovni predmet istraživanja su kultura mira i međuetnički odnosi u Srbiji, a u drugom planu istraživanja su kultura mira i međuetnički odnosi na Balkanu i evrointegracioni procesi, i to samo u meri u kojoj su povezane kultura mira i međuetnički odnosi u Srbiji sa njima.

Ovako shvaćen predmet istraživanja, da bi bio uspešno realizovan, zahteva bliže pojašnjenje problema koji su označeni kao predmet istraživanja. Pre svega, potrebno je bliže odrediti šta se podrazumeva pod *kulturom mira*, s obzirom na postojanje više njenih definicija sa teorijskog i normativno-pravnog stanovišta. Isto tako, potrebno je bliže vremensko i geografsko objašnjenje Balkana. Naime, potrebno je bliže određenje koje balkanske zemlje su predmet opservacije u smislu povezanosti procesa u njima sa procesima u Srbiji, koji su opšti predmet istraživanja. U ovakvom pristupu verovatno nema, ili neće imati, potrebe da se u svim državama Balkana opserviraju problemi kulture mira i međuetničkih odnosa. Prednost će, verovatno, imati države u neposrednom okruženju Srbije. Najzad, i evrointegracioni procesi traže bliže razmatranje i definisanje, posebno u njihovoj povezanosti sa procesima globalizacije.

U kontekstu ovakvog pristupa izgrađivanju teorijsko-metodološke osnove realizacije istraživačkog projekta učinio bih nekoliko naznaka u vezi sa globalizacijom i evrointegracionim projektima. Ističem naznake i sa pozivom na referentne autore, jer dublja analiza tih procesa ne spada u domen ovih razmatranja. Moje naznake o ovim procesima omeđene su

nastojanjem da se njihovo savremeno ispoljavanje, u meri u kojoj je to potrebno i moguće, poveže sa pitanjima kulture mira i međuetničkih odnosa u Srbiji, na čijem naučnom saznavanju je i stavljen akcenat istraživanja.

2. Druga polovina prošlog (XX) veka otpočela je u znaku nastanka globalizacije, a kraj veka završen njenim rasprostriranjem, jačanjem i prenošenjem u XXI vek.³ O globalizaciji postoje različita shvatanja⁴, o njenim pozitivnim i negativnim stranama, uz argumentovano ukazivanje na njih.⁵ Nakon perioda hladnog rata globalizacija se prožima sa neoliberalnim konceptom privrednog razvoja, ona postaje neoliberalna. U stvari, neoliberalna globalizacija "postala je ne samo uticajna već i odlučujuća normativna i politička snaga u svetskoj politici".⁶ Propovedajući i afirmišući tržište kao pokretača progresivnog ekonomskog (i društvenog) razvoja, neoliberalizam se na određen način etablirao, kao kvazisvetska stranka koja nameće ovaj svoj uticaj unutar najrazličitijih nacionalnih stranaka i političkih arena, ali, pri tome, tvrdi da ne zastupa i ne brani ekonomske interese, već globalne vrednosti⁷. Međutim, neoliberalni režim bori se za viziju sveta bez granica – ne za rad, već za kapital.⁸

Za razumevanje neoliberalne globalizacije neophodno je imati u vidu suštinu *Vašingtonskog konsenzusa*, neformalnog dogovora koji su usvojili krajem sedamdesetih, tj. početkom osamdesetih godina prošlog veka vodeći članovi vlade SAD, MMF, Svetske banke i neke druge uticajne ličnosti. Ovaj dogovor sadrži nekoliko paketa principa kojima se nadgledaju i kontrolišu vlade država, kao i međunarodne i međudržavne organizacije, kao što su OECD, STO i EU. Taj konsenzus utiče na dodelu kredita zemljama koje već imaju dugove. Konsenzus postavlja uslove za dobijanje kredita. Najvažnija su tri takva uslova: stabilizacija valute prema monetarističkom uzoru, deregulacija i oslobođenje od svih tržišnih ograničenja i hitna privatizacija preduzeća, kao i javnih ustanova i firmi koje obezbeđuju proizvodnju i usluge. Ovaj program je primenjivan u vreme vlade Regana i Tačerove, a njegov osnovni aspekt kasnije je preuzet od strane EU i drugih zapadnih zemalja i primenjivan je i u postsocijalističkim zemljama.⁹

Globalizacija, kao proces, u osnovi predstavlja osvajanje teritorije u cilju ostvarivanja veće dobiti (profita) putem novca, po pravilu bez upotrebe sile, pokazuje se kao razvoj globalnih finansijskih tržišta, rast transnacionalnih korporacija i njihovu sve veću dominaciju nad nacionalnim ekonomijama. Ona omogućava slobodno kretanje finansijskog kapitala, ali

³ Opširnije autor o ovome pisao je u knjizi *Sociologija i globalizacija* (izabrana dela, knj. VI), Niš-"Prosveta", Beograd-"Savremena administracija", 2001.

⁴ Videti naš rad: *Kontroverze o globalizaciji*, Niš, zbornik radova *Novi svetski poredak i Balkan*, 1997, str. 33-54.

⁵ Opširnije videti: A. И. Уткин, *Глобализация: процеси и осмысление*, Москва, "Логос"; 2002. стр. 55-107 и Цозеф Стиглиц, *Глобализация: тревожные тенденции*, "Мысль", Москва, 2003.

⁶ Ulrich Beek, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, (nova svetskopolićka ekonomija), Zagreb, "Školska knjiga", 2004, str. 117.

⁷ Ibid, 117.

⁸ Isto, str. 121.

⁹ Egon Masner, *Monopolarni svetski poredak*, Beograd, "Dosije", 2003, str. 107.

ograničava kretanje ljudi. Kretanje kapitala potkopava nadležnost države da obavlja nadzor nad ekonomijom.¹⁰ “Globalizacija finansijskih tržišta obesmisllila je državu blagostanja koja se pojavila posle Drugog svetskog rata, zato oni kojima je potrebna mreža socijalne zaštite ne mogu da napuste zemlju, za razliku od kapitala.”¹¹ U stvari, globalizacija ima dve strane, dva lika. Kao pozitivna strana ili lik globalizacije uzima se njena povezanost sa razvojem naučno-tehničke, tačnije informatičke revolucije, zatim da privatno vlasništvo uspešnije stvara bogatstvo od države, nudi stepen individualne slobode koji ni jedna država ne može da obezbedi¹², dovodi do prožimanja kultura i stvaranja opšte, planetarne kulture.¹³ Međutim, globalizacija ima i negativne posledice. Ona plasira neoliberalni ekonomski i politički koncept koji je doprineo da siromašni budu još siromašniji, a bogati sve bogatiji; pri svemu tome, dovodi i do globalne nestabilnosti, ne donoseći velikom delu sveta nikakve koristi,¹⁴ tj. tržišni mehanizam i zakonitosti nisu u stanju da u savremenim ekonomijama obezbede socijalnu pravdu.¹⁵ Institucije koje čine međunarodnu saradnju i globalno finansijska tržišta relativno su jake, a ono što karakteriše globalne okvire i globalne mere, najčešće svoje poreklo pokazuju iz SAD. To proizilazi iz sledećih činjenica: većina globalno aktivnih preduzeća je iz SAD: OUN i njena tla kontroliše SAD ili ih ostavljaju bez podrške; SAD prevladaju u NATO i EU, dominirajući u tri oblasti: vojno-tehnološkoj, monetarno-industrijskoj i ideološko-medijskoj.¹⁶

U kontekstu ovakvog razmatranja o liberalnoj globalizaciji treba istražiti da li je, u kojoj meri i na koji način njome zahvaćen Balkan¹⁷ i, razume se, u njemu i Srbija, te u kakvom je odnosu sa tim razvoj kulture mira i osobenost međuetničkih odnosa. Razume se, treba imati u vidu da se uporedo sa širenjem neoliberalne globalizacije na balkanske postsocijalističke zemlje odvija i proces njihove tranzicije sa dosta protivrečnosti,¹⁸ ali koji je sigurno neodvojiv i od procesa globalizacije. Složenost i višeznačnost ovih procesa povezanih i sa mogućnošću razvijanja kulture mira i civilizovanim međuetničkim odnosima u Srbiji (i na Balkanu) zahtevaće i izradu odgovarajućeg istraživačkog instrumentarija.

3. I termin *evrointegracioni procesi* treba šire promisliti, posebno sa stanovišta predmeta istraživanja projekta (kulture mira, identiteta i međuetničkih odnosa) budući da postoje razlike u shvatanjima Evrope, pa mogu postojati razlike i u shvatanju evrointegracionih procesa, budući da se oni odvijaju, može se slobodno reći, uporedo sa procesom globalizacije, tj.

¹⁰ G. Soros, *O globalizaciji*, Samizdat B92, Beograd, 1993, str. 13.

¹¹ Isto, str. 13.

¹² Ibid, str. 13-14.

¹³ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija – dva lika*, “Gutenbergova galaksija”, Beograd, 2002, str. 49-51.

¹⁴ J. E. Stiglic, *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-X, Beograd, 2002, str. 34.

¹⁵ G. Soros, cit. delo str. 16

¹⁶ Egon Masner, cit. delo, str. 153.

¹⁷ Opširnije videti rad autora: *Nove civilizacijske paradigme u promišljanju regionalnog razvoja balkanskih zemalja*, Niš, zbornik radova *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, 2005, str. 13-19.

¹⁸ Videti i rad autora: *Kontroverze tranzicije i evrointegracioni procesi*, zbornik radova *Balkan u procesima evrointegracije*, 2005, str. 15-30.

stvaranja globalnog svetskog finansijskog tržišta, tačnije stvaranja globalnog svetskog kapitalizma. “Kapitalizam oblikovan u zapadnim zemljama ima sopstvene faze evolucije, i u jednoj od tih faza posle Drugog svetskog rata, rodila se ideja o globalizaciji, kao izraz snažne tendencije ka obrazovanju globalnog društva na osnovu zapadnjaštva i na čelu sa zapadom. Tako nastaje svetska ekonomija koja predstavlja osvajanje planete od strane transnacionalnih kompanija zapada, što je u interesu ovih kompanija, a ne u interesu ostalih naroda planete.¹⁹ U ovom kontekstu može se postaviti pitanje u kakvom su odnosu Evropa i njeni integracioni procesi prema zapadu kao svojevrsnoj celovitoj socijalnoj zajednici.

U odgovoru na ovo pitanje treba početi od shvatanja o Evropi i zapadnoj socijalnoj zajednici. Kako ukazuje ime, “Evropa” već poodavno je prestalo da služi samo kao oznaka jednog kontinentalnog područja, to jest jednog određenog, od prirode datog, jedinstva teritorije i uveliko postalo moćan simbol jednog kulturnog obrasca”.²⁰ U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje o neophodnosti utemeljenja svesti i osećanja pripadanja istom evropskom društvu. Zemlje Evrope određuju se jedna naspram druge i jedne naspram drugih razvijaju kako vlastiti, tako i zajednički (evropski) identitet. Međutim, “evropski identitet potrebno je shvatiti kao metanacionalnu, a ne nadnacionalnu kategoriju: evropski kulturni identitet nije smeo da bude negacija, već integrišuće prevazilaženje nacionalnih identiteta”. U stvari, kako se ukazuje, kulturne granice Evrope su najšire, a političke najuže. Hoće li se one jedanput poklopiti, bilo je kardinalno pitanje Evrope na kraju XX, a to je i na početku XXI veka.²¹ Zapad kao socijalna zajednica vrlo je složena socijalna formacija i ima viši nivo socijalne organizacije. “Ona uključuje u sebe, u svojstvu osnove i strukturalnih komponenti, pomenute “nacionalne države” zapadnog sveta, ali se ne svodi na njih... Ona nije idilična, harmonična celina bratstva naroda. Njeno formiranje odvija se u oštroj borbi u najrazličitijim dimenzijama bića. Unutar nje zbivaju se konflikti i postoje dezintegracione tendencije. Međutim, integracioni procesi domiraju i “nacionalne države” sve više gube autonomiju i suverenitet”.²²

Evropa je integralni deo socijalne zajednice Zapada, sa svim njenim karakteristikama, ali ima i neka svoja specifična obeležja. Život Evrope se širi u prostorima različitih dimenzija. “Neke od njih se mogu opisati kao administrativne teritorije sa dobro definisanim granicama. Neke lične, društvene i ekonomske aktivnosti se odvijaju van dohvata ovakve administracije”²³. Evropa, kakva je do sada izrasla i kakva se oblikuje u međuprostoru nacionalnih država, jeste mešavina tržišta i birokratije,²⁴ ali i zaštita za postojanje i razvoj različitosti u istorijskom, jezičkom, religijskom i

¹⁹ Aleksandar Zinovjev, *Zapad – fenomen zapadnjaštva*, “Naš dom”, L'ade D' homme, Beograd, str. 25, 306.

²⁰ Mihailo Đurić, *Poreklo i budućnost Evrope*, SANU – Plato, Beograd, 2001, str. 12-13.

²¹ Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Niš “Prosveta”, Beograd, “Zavod za proučavanje kulturnog razvitka”, 1993, str. 7-9.

²² Aleksandar Zinovjev, *Velika prekretnica*, “Naš dom - L'ade D' homme”, 1999. str. 9.

²³ Egon Masner, cit. delo, str. 78.

²⁴ Ulrich Beek, cit. delo, str. 297.

drugim specifičnim oblicima kulture, njen osnov je “koegzistencija različitih identiteta, u svemu slična onoj višeslojnosti koja karakteriše svako moderno društvo”.²⁵ Takva Evropa zahvaćena je i procesom neoliberalne globalizacije,²⁶ sa problemima koje ona donosi, a na koje je napred već ukazano, i koji ne mogu biti rešeni trojstvom: deregulacije, privatizacije i liberalizacije. U ovom pogledu interesantno je podvući ukazivanje da je globalizacija igranje globalne igre po američkim pravilima. Tako npr. Evropska Unija – čija je svrha, kao što mnogi misle, da oblikuje i predstavlja evropske interese – do sada prihvatala američka pravila igre više ili manje dobrovoljno. EU ih je čak kodifikovala ugovorima iz devedesetih. Načelo “najbolje prakse”, tako popularno u Briselu, često se svodi na imitiranje onoga što se smatra dobrim u Severnoj Americi.²⁷

Na kraju ovih naznaka, treba ukazati i na odnos globalizacije i države i odnos prema nacionalnoj državi i procesima evropskih integracija. Nacionalne države su bile noseći stubovi svih dosadašnjih integracija. Međutim, sa globalizacijom se ističe zahtev ne za njihovo ukidanje, već za ograničenjem njihovog suvereniteta, tačnije za njihovo pristajanje na “okrnjen” suverenitet, navodno ne zbog zaobilaženja njihovih funkcija u ekonomskoj sferi, već u cilju funkcionisanja svetske zajednice kao globalnog socijalno-ekonomskog sistema i *međunarodne zajednice* kao globalnog sistema čiji su elementi države.²⁸ Promišljanje ovih problema treba da ukaže u kakvoj vezi se mogu naći, ili se nalaze, procesi ograničavanja “krnjenja” suvereniteta nacionalne države sa karakterom međuetničkih odnosa i da li to može dovesti i do pojave i jačanja pokreta za razbijanjem teritorijalnog jedinstva nacionalnih država. U ovom kontekstu treba istraživati i ukazati i na moguće uticaje ovih odnosa na razvoj kulture mira kako u Srbiji, tako i na Balkanu. Sve će to omogućiti pojašnjavanje same suštine evrointegracionih procesa u smislu da li su to procesi koji označavaju integraciju evropskog geografskog prostora i, ako to jesu, u kom obimu i u kom smislu ili su to procesi koji označavaju integraciju kulturnih obrazaca zemalja koje ostvaruju ekonomsku saradnju sa evropskim kulturnim obrascima.

Slobodan Miladinović

SOCIO-STRUKTURALNI KONTEKST RAZVOJA KULTURE MIRA.

Pojam kulture mira ima različite dimenzije. Jedna od njih je svakako socio-strukturalna. Njen značaj je višestruk. Pre svega, socijalna struktura je centralna tačka socioloških istraživanja te da bi se mnoge društvene pojave mogle valjano razumeti treba ih dovesti u strukturalni kontekst i povezati sa socijalno-klasnom dinamikom, raspodelom društvene moći, interesima pojedinih društvenih grupa i njihovim akcionim potencijalom. Ovo tim pre

²⁵ Egon Masner, cit. delo, str. 78.

²⁶ Danilo Ž. Marković, *Globalizacija i procesi integracije u Evropi*, Niš, “Ekonomске teme”, 2/knj. 2, 2005, str. 1-16.

²⁷ Egon Masner, cit. delo, str. 145.

²⁸ Мазур, М. К. и А. Н. Чумаков (ред.), *Глобалистика – энциклопедия*, “Диалог”, ОАО издательство “Радуча”, Москва, 2003, стр. 613.

ima smisla ako uzmemo u obzir da je globalna društvena kriza, kako u Srbiji tako i na prostoru bivše Jugoslavije ali i ostalih nekadašnjih socijalističkih zemalja, u svojoj suštini strukturalno determinisana.

Društvo Srbije je, nedvosmisleno, društvo u kojem sukob predstavlja način života. Naravno, nema ni svrhe ni potrebe tražiti kulturno-istorijske korene ovakvog stanja, oni su mnogostruki i međusobno isprepletani. Mnogo je bitnije utvrditi šta takvo stanje održava u životu. Ključne odgovore na ovo pitanje treba tražiti u strukturalnim protivrečnostima našeg društva.

Praktično, pitanje od kog se, u kontekstu teme ovog rada, polazi glasi: "Da li je društvo Srbije društvo jednakih šansi za sve svoje pripadnike?". Na samom početku treba reći da su istorija, kultura tradicija, i konkretna struktura kretanja u našem društvu imali takvu dinamiku da se kod nas razvilo zatvoreno društvo²⁹, društvo u kom su primordijalni kriterijumi (partijska, plemenska, porodična, klanovska ili slična pripadnost) odnosno nacionalni ili socijalni ključ selekcije bili daleko značajniji od ličnih kvaliteta i sposobnosti. Mnoga istraživanja strukture društva su pokazala da je status socijalnog porekla jedna od najznačajnijih determinanti društvenog postignuća pojedinaca³⁰.

Permanentnom zatvaranju odnosno održavanju zatvorene strukture društva pogoduje više činilaca među kojima posebno treba istaći: (1) aktuelnu ekonomsku situaciju koju posebno karakteriše široka rasprostranjenost siromaštva (koje predstavlja ometajući faktor u realizaciji i ovladavanju socijalnim kapitalom kod nižih društvenih slojeva), zatim nezaposlenost koja vrlo često usmerava mlade i talentovane (ne retko i visokoobrazovane ljude) da svoje šanse traže van granica naše zemlje; (2) Sama raspodela društvene moći u Srbiji je takva da se njena centralna mesta nalaze u sferi partijsko-političkih odnosa. Najveću društvenu moć prisvaja partija koja ima najviše mesta u parlamentu i koja je u stanju da formira vladu kao većinski partner u njoj. Raspodela društvene moći sa centrom u partijsko-političkoj sferi s jedne strane podstiče favorizovanje primordijalnih kriterijuma selekcije na sve iole važnije položaje u društvu a s druge strane onemogućava mnoge kreativne partijsko-politički nesvrstane, ili svrstane na neku drugu stranu, da dođu do položaja i radnih mesta na kojima bi iskazali sopstvenu kreativnost. Najveći problem u okviru ovoga predstavlja činjenica da partijsko-politički kriterijum raspodele društvene moći otežava pokretanje građanske inicijative i uspostavljanja građanskog društva. Nepostojanje građanske inicijative se najdirektnije odražava na artikulisanje opštih i zajedničkih interesa koje monopoliše politička sfera društva; (3) sistem vrednosti unutar koga dominiraju tradicionalno-konzervirajuće vrednosne orijentacije (od kojih su najzastupljenije patrijarhalizam odnosno patrijarhalni tradicionalizam, autoritarnost i još uvek značajno prisutan

²⁹ Lazić, Mladen: *U susret zatvorenom društvu*, Mladost, Zagreb, 1987.

³⁰ Bogdanović, Marija: "Međugeneracijska društvena pokretljivost" *Sociologija* 2/1992; Miladinović, Slobodan: "Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji", *Sociologija* 2/1993; Vuković, Slobodan: *Pokretljivost i struktura društva*, IKSI, Beograd, 1994; Cvejić, Slobodan: *Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

nacionalizam. i sl.); (4) aktuelnu ideološko-politička situaciju koju karakteriše borba dva velika i po snazi relativno uravnotežena bloka koji se najjednostavnije mogu definisati kao nacionalni i demokratski blok. Prvi teži očuvanje nacionalne samobitnosti i za političko ishodište ima nacionalnu izolovanost, pretnju po mir i bezbednost i socijalnu izolovanost mnogih društvenih grupa a u krajnjoj liniji i izolovanost cele zemlje od savremenih razvojnih trendova. S druge strane demokratski blok, sa manje ili više uspeha, teži uključivanju Srbije u evropske integracione tokove. Poseban problem je u tome što ovaj blok nije ideološki i politički homogen, što unutar njega deluju različite struje koje ga iznutra destabilizuju i otežavaju kako sam dalji ekonomski razvoj tako i političku sabilnost ali i brzinu kojom bi Srbija mogla da se približi Evropi i uključi u njene integracione tokove.

U domaćem kontekstu, u kojem postoji ideološko politička saglasnost oko toga da razvoj treba usmeriti ka izvesnoj liberalizaciji ekonomije (iako ne postoji saglasnost o stepenu i obimu liberalizacije), koji takođe karakteriše ekonomska nerazvijenost i siromaštvo stanovništva i koncentracija velikog dela društvene moći u nekoliko čvornih tačaka i, ujedno, nedostatak kontrole vlasti i moći, ideja liberalizacije za svoje ishodište nema afirmaciju tržišnih odnosa u privređivanju već pre pogoduje stvaranju kvazi tržišnih odnosa u kojima umesto zdrave konkurencije dominira njen surogat tzv. neloyalna konkurencija (koja je u stabilnim i razvijenim privrednim sistemima pravno sankcionisana). Sistem je tako utemeljen da pojedinci koji su višeg socijalnog porekla, bliži centrima moći, boljeg materijalnog stanja i uopšte višeg društvenog statusa imaju daleko veće životne šanse od ostalih, tj. otvoren pristup različitim društvenim ustanovama i položajima. Jednostavno rečeno, oni moopolisu ključne društvene položaje i ključne društvene funkcije. Umesto kvaliteta u obavljanju posla lično postignuće determinišu, na različite načine, rezultati minulog rada ranijih generacija i društveni status porodice kojoj pojedinac pripada ili, bolje reći, pristup pozicijama društvene moći. Nosioци nižih društvenih položaja naprosto nisu u poziciji da stupe u tržišnu utakmicu, da se uključe u konkurentsku borbu sa nosiocima viših društvenih položaja. Različiti socijalni mehanizmi ih diskvalifikuju i diskriminišu još pre ulaska u konkurentsku borbu tako da se u startu pojavljuju kao autsajderi iako imaju priznate kvalifikacije. Njima, često, preostaje ili da se pomire sa ostankom u statusu koji je ispod njihovih sposobnosti ili da potraže šansu za sebe van zemlje.

Nekoliko poslednjih istraživanja vertikalne društvene pokretljivosti potvrđuje ovakvo stanje. U istraživanju obavljenom 1989. godine 71.1% ispitanih zadržava istu klasnu poziciju koju su imali njihovi očevi (samoreprodukcija je najjača u nižoj klasi – 75.5%). Nekoliko godina kasnije (1997) je takvih 77% – u nižoj klasi samoreprodukcija iznosi čak 97%. Količnici šansi kazuju da su potomci pripadnika srednje klase imali 7.3 puta veću šansu od potomaka pripadnika niže klase da završe u srednjoj klasi (1997. je količnik šansi bio 15.6 u korist srednje klase) dok je na relaciji viša – srednja klasa količnik šansi bio manji od 1 (0.93) što ukazuje na praktično nepostojanje barijera između ove dve klase (1997. je taj količnik iznosio 13.4

u korist više klase)³¹. Na osnovu ovih podataka se može zaključiti da je tokom devedesetih došlo do drastičnog zatvaranja klasno-slojne strukture društva i do smanjivanja šansi pripadnika nižih društvenih slojeva za uzlaznu društvenu pokretljivost i to ne samo za ulazak u višu već i za ulazak u srednju klasu. Raščlanjeno na slojeve, količnik šansi na relaciji stručnjaci – viši manuelni sloj (podaci iz 1997), kazuje da potomci stručnjaka imaju 36.4 puta veću šansu od potomaka viših manuelnih slojeva (KV i VKV radnika) dok šanse stručnjaka u odnosu na pripadnike nižih manuelnih slojeva (NKV i PKV radnika) se uvećavaju čak 77 puta. Kad ove podatke raščlanimo na generacijske kohorte dobija se da su šanse za decu stručnjaka iz generacije između 20-39 godina starosti uvećane čak za 80 puta u odnosu na decu viših manuelnih slojeva (kod generacije od 35-54 godine količnik šansi iznosi 33.2)³². Ovim se praktično redukuje mogućnost da društvo iskoristi, u razvojne svrhe, kvalitetan ljudski kapital i to iz više razloga. Prvo, pripadnici nižih društvenih slojeva imaju manje životne šanse da steknu visoko obrazovanje koje je uslov svih uslova socijalne promocije. Drugo, čak i ako steknu visoko obrazovanje oni imaju manje šanse da dođu do stalnog zaposlenja. Treće, čak i da se zaposle njima su umanjene šanse dođu do radnih mesta koja odgovaraju njihovim kvalifikacijama i sposobnostima kao i za napredovanje u poslu. Zatvorenost strukture ima za praktično ishodište situaciju u kojoj se kvalitetni ljudski potencijali gube u konkurentskoj borbi pripadnika viših i nižih društvenih slojeva koja dobija formu neloyalne konkurencije u korist onih koji su već u prethodnoj ili prethodnim generacijama zaposeli pozicije društvene moći i sada mogu da raspoređuju na odgovorne položaje svoje izdanke. Isto važi i za raspoređivanje na pozicije koje zahtevaju visoku stručnost i stvaralački potencijal. Takva mesta često zauzimaju pojedinci neadekvatnog kvaliteta, mediokriteti sa jakim porodičnim vezama, čime se uludo troši inovativni ljudski potencijal i naravno, gubi sav onaj proizvod, uključujuću i inovacije svih vrsta, koje bi ovi mogli da stvore.

Postoje različita shvatanja o značaju društvene pokretljivosti. Tako su Lipset (S. M. Lipset) i Bendiks (R. Bendix)³³ skloni da veruju da pokretljivost ima suštinski značaj za stabilnost industrijskog društva. Društva sa visokom stopom pokretljivosti su stabilnija od onih sa nižom. Radi se o tome da (uzlazna) pokretljivost otvara pristup ka elitnijim društvenim položajima i time smanjuje verovatnoću kolektivne revolucionarne akcije niže klase. Međutim, postoji i suprotno gledište, tako npr. A. M. Rose³⁴ smatra da veoma visoka stopa društvene pokretljivosti može imati štetne posledice, od kojih se konvencionalno mogu izdvojiti tri vrste: (1) prvo, čak i u rapidnom ekonomskom rastu visoka stopa uzlazne pokretljivosti zahteva izvesnu silaznu pokretljivost, a deklasirani će tražiti da povrate svoj status

³¹ Cvejić, Slobodan: *Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

³² Cvejić, Slobodan: *Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

³³ S. M. Lipset i R. Bendix: *Social Mobility In Industrial Society*, Los Angeles, 1959.

³⁴ A. M. Rose: *Sociology: The Study Of Human Relations*, NY, 1957.

iracionalnim sredstvima, to su oni koji propagiraju rasnu mržnju, koji podržavaju demagoge, stvaraju avangardu totalitarističkih partija itd; (2) drugo, klasni sistem koji omogućava veoma široku difuziju kulturnih vrednosti može umnogome žrtvovati neke od tih vrednosti; (3) treće, rapidna društvena pokretljivost rezultira neprilagodljivošću ličnosti.

S obzirom na globalnu ekonomsku i političku situaciju koja je pratila ekspanziju društvene pokretljivosti na našem prostoru, u većoj meri su se manifestovale negativne posledice rapidne društvene pokretljivosti, na koje je ukazivao Ros, od pozitivnih na koje su ukazivali Lipset i Bendiks. Kao što je masovna mobilizacija na izgradnji privredne infrastrukture od 1945 do početka sedamdesetih podstakla rapidnu industrijalizaciju, povećanu stopu privrednog rasta i enormnu pokretljivost tako je i period od sredine osamdesetih do kraja XX veka bio obeležen obrnutim procesima ekonomskog pada, razbijanja srednje klase, uvećanja nezaposlenosti, smanjenja zaposlenosti, raspadom države i njene vladajuće ideologije itd. To je bio period (za koji teško da se može reći da je završen) traženja opravdanja za neuspehe tadašnjeg društvenog sistema. Opravdanja su tražena i nalažena u događajima i pojavama koje bi zrela sociološka ekspertiza pre morala smatrati posledicama nego uzrocima systemske disfunkcionalnosti i strukturalne neprilagođenosti društva zahtevima industrijskog i urbanog načina života.

Ovde se radi, s jedne strane, o procesu naglog otvaranja društvene strukture koje se desilo s početka perioda izgradnje socijalističkog društva i, s druge strane, o neprilagođenosti samog društva i njegove strukture za radikalne promene koje su usledile. Danas je situacija, u mnogo čemu, drugačija i posmatrano u kontekstu kulture mira danas mnogi problemi proizilaze upravo iz toga što su razvijene mnoge institucije koje su sine qua non funkcionisanja društva otvorene strukture (da pomenemo kao najznačajnije obrazovni sistem ali i institucije političke demokratije) a da u međuvremenu nije očuvana funkcionalnost ekonomskog podsistema društva. Obrazovni sistem prihvata mlade a privreda ih selektuje po različitim kriterijumima.

Odgovori na pitanja o uzrocima krize traženi su u međunacionalnoj i verskoj netrpeljivosti a rešenja su tražena u integraciji društva na novim, takođe ideološkim, osnovama. Stoga su se i pojavili proroci novih istina različitih boja i pridobijali sledbenike što je samo rasplamsavalo haos započet u strukturalnim odnosima. Ideolozi i sledbenici različitih orijentacija su stajali u otvoren međusoban sukob. Dalja posledica toga je bila kako raspad morala i uopšte sistema vrednosti tako i raspad državne zajednice, međunacionalna i verska sukobljenost, rat, razaranje privrede i, iznad svega, socijalna i kulturna neprilagođenost širih kategorija stanovništva (uglavnom ruralnog porekla sa tradicionalnim sistemom vrednosti, naviknutog na agrarni način života i rada a bez čvršće socijalne utemeljenosti u industrijski način života i rada) novonastaloj situaciji.

Struktura se samoreprodukuje i dalje gasi globalnu funkcionalnost društva. Sve to izaziva gomilanje socijalnih napetosti. Upravo te napetosti

sužavaju prostor za delovanje i prihvatanje ideja svih onih koji smatraju da mir nema alternativu i koji smatraju da se jedino u aktivnoj koegzistenciji mogu prevazilaziti svi problemi. Gledano u socio-strukturalnom kontekstu, upravo ta aktivna (i miroljubiva) koegzistencija različitih klasno-slojnih i uopšte sociostrukturalnih kategorija omogućava perspektivno otvaranje strukture društva i razmenu između hijerarhijski diferenciranih klasa i slojeva. Otvaranje strukture nužno vodi prihvatanju pravila aktivne saradnje i afirmiše ideju kulture mira.

Ovo treba povezati sa činjenicom da se u Srbiji većina pripadnika srednjih i nižih slojeva može smatrati siromašnima. Siromaštvo se direktno odražava na sistem vrednosti nekog društva a iz sistema vrednosti sledi konkretna socijalna akcija. Na individualnom nivou, pripadnike nižih društvenih slojeva, i posebno siromašne, karakteriše jak osećaj marginalizacije, bespomoćnosti, zavisnosti ili inferiornosti. I ne samo to, problem je daleko teži. Pripadnici nižih društvenih slojeva imaju manju mogućnost participacije i integracije u glavne institucije društva. Oni se ili distanciraju ili isključuju iz šireg društva, često ne pripadaju sindikatima, nisu članovi političkih stranaka, generalno, ne koriste usluge institucija nacionalnog blagostanja (slabo se koriste uslugama banaka, bolnica, škola – njihova deca imaju slabu prohodnost kroz obrazovni sistem, velikih robnih kuća, institucija kulture itd.). Oni često izražavaju kritičke (negativne) stavove prema nekim od osnovnih institucija političkog sistema (mrze policiju, nemaju poverenja u vlast). Praktična posledica ovoga je da, generalno, pripadnici nižih društvenih slojeva ne stvaraju i ne razvijaju socijalne mreže kojima bi se povezivali na raznim nivoima a pogotovo ne sa pripadnicima viših društvenih slojeva. Naprotiv oni razvijaju paralelne, vaninstitucionalne, mreže (npr. u domenu sive ekonomije) čime stvaraju paralelno društvo koje se ne susreće sa oficijelnim društvom. Evidentan dokaz da siromašni ne participiraju u društvenim institucijama (konkretno obrazovnom sistemu) je činjenica da čak 69% siromašnih u Srbiji ima samo osnovno ili nekompletno srednje obrazovanje dok samo 2% siromašnih ima visoko obrazovanje³⁵. Istraživanje iz 1977. kazuje da visoko obrazovanje ima 70% ukupnog broja potomaka rukovodećeg sloja, 66% potomaka stručnjaka, 27% dece pripadnika nižih nemanuelnih slojeva, 16% njih iz viših manuelnih slojeva a samo 8% poteklih iz nižih manuelnih slojeva i 10% poljoprivredničke dece³⁶.

To znači da pripadnici različitih društvenih grupa imaju različite startne pozicije koje su posledica različitog obima i kvaliteta kapitala kojima raspolazu. Pjer Burdije³⁷ razlikuje tri vrste međusobno povezanih oblika kapitala kojim mogu raspolagati pojedinci odnosno društvene grupe a to su

³⁵ *Poverty Reduction Strategy, Paper for Serbia, Executive Summary and Activity Matrices*, Government of the Republic of Serbia, Belgrade, 2003, p. 26.

³⁶ Cvejić, Slobodan: *Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd, 2004, str. 195.

³⁷ Bourdieu, Pierre: "The Forms of Capital", u Richardson, J. G. (ed): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwoos Press, New York, 1986, p. 241-258.

ekonomski, kulturni i socijalni kapital. Ove tri vrste kapitala nisu ravnomerno raspoređene na klase, slojeve i statusne grupe koje se sreću u društvu. Naravno, ova primedba je globalnog karaktera s tim da se za naše društvo može konstatovati tendencija koncentracije sva tri tipa kapitala na jednom mestu tj. na višim klasno-slojnim i statusnim pozicijama.

U društvu Srbije pripadnici viših društvenih slojeva raspoložu većim kapitalom ma koje vrste on bio. Jedino odstupanje se može naći kod ekonomskog kapitala s obzirom da još uvek nije u potpunosti učvršćena vlasnička struktura društva te se dešava da, ponekad značajnim, ekonomskim kapitalom raspoložu i pripadnici nižih društvenih slojeva (kao što su sitni poljoprivrednici i mnoge kategorije sitnih preduzetnika ili samozaposlenih poput zanatlija, prevoznika, sitnih trgovaca i sl.). Ono što je mnogo važnije je da viši društveni slojevi dominiraju kada je reč o kulturnom i posebno socijalnom kapitalu. Visoko obrazovanje je postalo ulaznica za visoko društvo. Istraživanja³⁸ kazuju da već duže vreme postoji tendencija da deca iz srednje i više klase bivaju od samog početka usmeravana da stiču visoko obrazovanje te da se na taj način uključuju u aktivan društveni život preko istih ili sličnih socijalno-klasnih pozicija koje ima porodica iz koje potiču.

Ovo je posebno naglašeno u slučaju posedovanja socijalnog kapitala. Niži društveni slojevi su gotovo potpuno upućeni na tradicionalne socijalne mreže, na rodbinu, susedstvo i slično. Viši društveni slojevi se orijentišu ka modernim tipovima socijalnog umrežavanja koji su sada i statusno determinisani (orijentacija ka prijateljima, saradnicima sa posla, pripadnicima raznih organizacija i formalnih i neformalnih grupa u koje su uključeni - stranke, klike, klanovi i sl.). Ova dva situaciona okvira umrežavanja stvaraju barijeru koju nije lako premostiti. Ta barijera otežava prohodnost pripadnika nižih društvenih slojeva na gore ali i socijalni pad pripadnika viših društvenih slojeva.

Praktična posledice ovoga, ako se uzmu u obzir slabo funkcionisanje privrede i velike razmere nezaposlenosti, je da je (zbog velikog broja interesenata) veoma teško doći do boljeg radnog mesta. Nepostojanje razvijenog tržišta nameće mehanizme selekcije koji favorizuju one koji nude više ali ne više u smislu (ekonomske ili profesionalne) efikasnosti već više u smislu direktne koristi za poslodavca ili posrednika pri zapošljavanju (što se u krajnjoj liniji svodi na održavanje pozicija u umreženom interesnom klanu). Iz ovoga, dalje, sledi zatvaranje pristupa boljim radnim mestima (poslovima za koje se traže talentovani, kreativni i skloni inovativnom načinu razmišljanja i postupanja pojedinci) za pripadnike nižih društvenih slojeva. Na ovaj način društvo postavlja mehanizme koji favorizuju prosečne i ispodprosečne kandidate iz viših slojeva a potiskuje u drugi plan kandidate iz nižih slojeva koji imaju talenat, znanje i sposobnost za obavljanje poslova koji od svojih izvršilaca traže posebne sposobnosti. Dugoročno gledano, zbog ovoga trpi razvoj. Nedostatak zdrave tržišne konkurencije na ovaj način, u samom startu, eliminiše veliki broj potencijalno kvalitetnih mladih ljudi.

³⁸ Miladinović, Slobodan: "Obrazovanje i socijalna mobilnost", *Teme* 2/1992.

Njima je gotovo nemoguće da se protokom vremena izbore za svoje mesto pod suncem i oni od samog početka bivaju zauvek izgubljeni za društvo a ne retko i za sebe i svoje porodice. Ekonomski gubitak koji iz ovoga sledi je gotovo nemoguće čak ni proceniti. Oni koju su zaposeli odgovorne društvene pozicije po osnovu socijalnog kapitala svojih porodica a ne poseduju odgovarajuće kvalitete i kompetencije, po prirodi svog položaja, ne pokazuju interes za oživljavanje tržišne utakmice i naročito zdrave konkurencije. Naprotiv, oni teže da što duže ostanu na monopolisanim pozicijama te s toga pokušavaju da sačuvaju odnose postignute društvene moći i da svoj socijalni kapital predstave kao rezultat tržišne borbe te da neloyalnu konkurenciju, koja iz toga sledi, predstave kao rezultat tržišnih odnosa. Time se ulazi u začarani krug stagnantnog društva koje neprestano reprodukuje zatvorenu strukturu društva i time koči razvoj.

Ključni problem predstavlja činjenica da u našem društvu dominira piramidalna raspodela moći. Ona podrazumeva da mali broj ljudi koncentriše u svojim rukama najveću društvenu moć (u vrhu piramide moći) dok, s druge strane većina društva raspolaže s malo ili nimalo društvene moće. Piramidalna raspodela društvene moći ne podrazumeva samo neegalitarnu raspodelu moći već i neegalitarnu raspodelu svih ostalih društvenih resursa (uključujući kao posebno važne materijalne resurse, ključne informacije za funkcionisanje društva, znanje i obrazovanje), u krajnjoj liniji neegalitarnu raspodelu životnih šansi. Neegalitarna raspodelu pobrojanih ali i ostalih resursa implicira održavanje nedemokratskog socijalnog konteksta. U takvim uslovima je sasvim prirodno da će sukob biti (i opstajati kao) način života. U sukobu su oni koji imaju moć sa onima koji je nemaju. U međusobnom sukobu su takođe i oni koji je poseduju kako radi uvećanja moći tako i radi njenog očuvanja.

Koncentracija ove tri vrste kapitala na jednom mestu predstavlja potencijal za izbijanje socijalnih sukoba. U uslovima etnički izmešanog stanovništva lako je moguće da taj potencijal pređe granice socijalnog i zađe u zonu etničkog i političkog. Praktično, postojeće stanje sociostrukturnih odnosa generiše protivrečnosti na različitim poljima. Zaoštavanje protivrečnosti otvara prostor za racionalizacije koje, izvesno, se ne kreću linijom razrešavanja napetosti već naprotiv linijom da je problem moguće rešiti jedino radikalnim sredstvima tj. frontalnim sudarom suprotstavljenih strana.

Politička moć je koncentrisana u vrhovima partija i to kako partija koje ulaze u vladu tako i opozicionih partija. Srbija je zemlja sa specifičnom političkom scenom u kojoj se dva bloka bore za prevlast. U svakom bloku dominira jedna do dve veće partije koje koncentrišu najviše moći. Pored njih tu su i mnoge manje partije koje za društvenu (političku) moć koju poseduju treba da zahvale upravo ravnoteži snaga dva bloka. Male stranke predstavljaju jezičak na vagi koji balansira ravnotežu i omogućava jedno većoj partiji da se (iako faktički manjinska) nađe u poziciji većinske. Radi se o paradoksalnoj situaciji da potpuno minorne partije uspevaju da grabe nesrazmerno veliku moć vršeći funkciju čuvara vlade.

S druge strane, ključnu ekonomsku moć ima nekoliko desetina krupnih finansijskih i industrijskih preduzetnika koji zajedno čine privrednu oligarhiju i imaju veliki uticaj na vladu makar ko je činio. U njihovim rukama je ogroman kapital, vrlo često sumnjivog porekla. Oni čine privrednu oligarhiju koja je u sprezi sa političkom oligarhijom. Njihov savez čini neprestana borba za hegemoniju u kojoj politički oligarsi teže da sačuvaju ekonomsku moć nasleđenu iz socijalističkog perioda a danas oličenu kroz upravljanje krupnim javnim preduzećima i još više velikim budžetskim sistemima. S druge strane privredni oligarsi teže da drže pod kontrolom partijski sektor i da otežaju (pošto evidentno ne mogu da osujete) utemeljenje racionalnog privrednog zakonodavstva. Ono što im je zajedničko je to da čine oligarhiju moći i bogatstva kojoj ne odgovara demokratizacija jer ona donosi smenljivost političkih moćnika s jedne strane ali i otvaranje tržišta, razbijanje ekonomskih monopola i uvođenje, u realan privredni život, konkurencije. Privrednoj oligarhiji ne odgovara otvaranje tržišta i legalizacija poslovanja jer bi očekivana posledica toga bila postavljanje pitanja o poreklu kapitala ali i nužna fiskalizacija poslovanja koja bi dovela do «podele plena» između političkih i privrednih oligarha koji prirodno teže da se učvrste kao oligoplutokratija.

Logična posledica piramidalne raspodele društvene moći je nemogućnost većine bez moći da kontroliše moćnu manjinu. Da bi se centri moći kontrolisati potrebno je da se oni spuste sa vrha društvene hijerarhije (piramide) u njenu bazu. U našoj novijoj političkoj istoriji je bilo neuspešnih pokušaja da se to učini. Koncept radničkog samoupravljanja je jedan od takvih pokušaja. Ovde nema potrebe ulaziti u to da li je problematična ideja samoupravljanja ili je bio problematičan način na koji je ono kod nas funkcionisalo. Bitno je da većina nije uspela da kontroliše centre društvene moći. Praktično, komandno-planski koncept privrede nije uspeo da realizuje ekonomsku stabilnost. Ekonomska stabilnost je jedan od prvih uslova svake druge stabilnosti.

Praksu kulture mira moguće je razvijati samo u stabilnim društvenim sistemima u kojima postoji takva raspodela društvene moći koja će većini građana omogućiti da kontroliše centre moći pa čak i da učestvuje u donošenju za njih bitnih društvenih odluka

Stavljanje pod kontrolu centara političke i ekonomske moći nužno vodi otvaranju društvene strukture. Zatvorenost strukture ubija kvalitet naprosto zato što ne dozvoljava konkurenciju. Zatvorena društva ostaju društva nejednakih šansi. Biti rođen u porodici višeg društvenog položaja znači u startu biti favorizovan kako kroz školski sistem tako i kroz (birokratizovanu) hijerarhiju društvenih položaja. U takvim uslovima znanje, obrazovanje sposobnost i talenat nemaju značaja. Značaj dobija socijalni kapital u Burdijeovom značenju, splet veza i poznanstava raspoređenih po čvornim tačkama institucionalnog sistema. Zatvorenost strukture zaoštava podele na in i aut grupe i zaoštava granicu institucionalnih insajdera i autsajdera. Te granice postaju neprobojne izuzev ako se slučajno ne nađe veća tražnja od unutrašnje ponude. Socijalna struktura se samoreprodukuje

do apsurdna tako da deca radnika postaju i sama radnici, deca seljaka seljaci a deca lekara završavaju kao lekari, nezavisno od toga da li raspolažu neophodnim znanjem a deca moćnih nasleđuju moć svojih roditelja.

Prirodno je da će ovakav sled stvari izazvati niz socijalnih frustracija, naročito kod onih koji dolaze sa socijalno-klasno nižih društvenih pozicija.

Na osnovu rečenog se može zaključiti da je sociostrukturni kontekst za razvoj kulture mira u Srbiji krajnje nepovoljan. Društvo je fragmentisano i segmentisano po različitim osnovama. Sociostrukturna fragmentacija vodi socijalnoj izolaciji nižih društvenih klasa i slojeva. Socijalna izolacija vodi produbljavanju socijalnih konflikata ma koje vrste oni bili. Produbljivanje konflikata vodi vrednosnim racionalizacijama koje preferiraju različite vrste sukobljavanja pre nego onim koje su orijentisane ka mirnom razrešavanju problema. Praktično, da bi smo izašli na tere kulture mira kao dominantnog socijalnog obrasca, moramo preurediti sociostrukturne okvire u tom smeru da struktura društva postane znatno otvorenija za pripadnike nižih društvenih klasa i slojeva. Na taj će se način razvijati socijalni okvir za prevazilaženje sukoba i razvijanje kulture mire kao osnovnog vrednosnog okvira iz kog će se izvoditi vrednosni okviri nižeg reda opštosti.

Petre Georgievski

O NEOPHODNOSTI JASNOG DEFINISANJA PROBLEMA ISTRAŽIVANJA, KLJUČNIH KONCEPATA I METODOLOŠKOG ASPEKTA ISTRAŽIVANJA. Projekat "Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije" novi je projekat Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, koji već duže vreme okuplja istraživače i teoretičare triju zemalja: Srbije, Bugarske i Makedonije. Naravno, kao i sve dosadašnje, i njega treba podržati i pomoći da se što uspešnije realizuje, sa ciljem da se dođe do relevantnih naučnih saznanja.

Sa tom namerom, izneću određene sugestije koje se odnose na tri ključna aspekta u projektu: 1) izbor problematike istraživanja u određenim potprojektima, 2) definisanje ili obrazloženje određenih ključnih koncepata (pojmovi) i 3) metodološki aspekt istraživanja.

1. Izbor problematike istraživanja

Izbor problematike istraživanja zavisi od određenih vrednosti od kojih polazi istraživač, od toga šta smatra da je relevantno ili značajno izabrati za temu istraživanja i njegovo fokusiranje na određeni problem. Problematika jeste distinktivna za naučnu disciplinu, za sociologiju (Henri Mendras). Zbog toga iznenađuje izostavljanje iz projekta kao celine, ali i iz *potprojekata*, problematike *društvenih nejednakosti* i, posebno, *društvene stratifikacije* (slojne ili klasne), problematike kojom se ni jedna druga društvena nauka ne bavi na sistematski način. Iznenađenje je veće ako se uzme u obzir činjenica da se sociologija konstituisala kao naučna disciplina u bivšoj Jugoslaviji, pre svega, istraživanjem društvene strukture i pokretljivosti šezdesetih godina prošlog veka. Međutim, ispitivanje

društvene stratifikacije i pokretljivosti ima i epistemološki aspekt. Naime, sa društvenom slojevitošću i nejednakostima povezane su skoro sve druge društvene pojave: ekonomske, političke, obrazovne, kulturne, subkulturne, devijantne itd. Sa društvenom slojevitošću povezane su i rodne i etničke nejednakosti, kao i individualni i kolektivni identiteti.

Sa druge strane, na proces restrukturiranja ili raslojavanja u ovim zemljama snažno su uticala dva procesa: ambivalentni proces *globalizacije* (svetla i tamna strana – A. Giddens) i *tranzicija*, posebno model privatizacije praćen naglim *osiromašanjem* i smanjenjem broja radništva i srednjih slojeva. Protivrečni proces globalizacije to radi preko svojih instrumenata: Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i Svetske trgovinske organizacije (STO) i preko ukрупnjenih i centralizovanih mas-medija globalizirajućih zemalja. Oba procesa (globalizacija i tranzicija) utiču na stepen društvene i sistemske (institucionalne) (dez)integracije unutar svake zemlje uključene u projekat istraživanja, kao i na region u celosti. Otuda i potreba za proširenjem stepena ili nivoa sociološke teorije sa još dva stepena. Naime, mikro, mezo i makro stepen (koji se odnose na jedno konkretno društvo), treba dopuniti regionalnim stepenom, što donekle uzima u obzir sistemska teorija, i stepenom globalnog svetskog neoliberalnog sistema sa ambivalentnim procesom globalizacije.

U kontekstu problematike globalizacije, pored navedene literature, ne treba zaobići i sledeće relevantne radove: Albrow, M., (1997), *The Global Age*, Stanford, CA: Stanford University Press; Bauman, Z., (1998), *Globalization, The Human Consequences*, New York: Columbia University Press; Beck, U., (1997), *Was Ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus-Antworten auf Globalisierung*, Frankfurt am Main: Suhramp verlag; Bek, U., (2003), *Što e globalizacija*, Skopje: Tera Magika (Prevod na makedonski); Giddens, A., (2002), *Runaway World: How Globalization is Reshaping our lives*, London, Profile Books Ltd.; DelValle, A., (2000), *Guerres contre l'Europe-Bosnie, Kosovo, Thetchenie...* Paris: Editions des Syrtes; Stiglic, E. Dž., (2002), *Proturčnosti globalizacije*, Beograd: SBM-x.

Smatram da se problematika pojedinih potprojekata može dopuniti ili težište istraživanja pomeriti. Tako, u potprojektu *Identiteti u Srbiji i na Balkanu*, pored ispitivanja uticaja primarne socijalizacije na identitet individua, istraživanje treba proširiti ne samo propitivanja uticaja sekundarne socijalizacije, koja se odvija prvenstveno putem obrazovno-vaspitnih institucija, nego i uticaja grupa vršnjaka, mas-medija, društvene sredine i tipa globalnog društva, njegove ekonomske, socijalne i političke (ne)stabilnosti i razvijenosti. Ovo poslednje najviše utiče na tzv. ambivalentne individualne, ali i kolektivne identitete, kao što su: Pomaci u Bugarskoj, Makedonci islamske veroispovesti (tzv. "torbeši") i Goranci, koji žive u jugozapadnom delu Kosova i Metohije. Koliko je konkretno globalno društvo stabilnije (ekonomski i politički), toliko se identitet ovih kolektiviteta više izjednačava sa identitetom većinskog i konstitutivnog naroda i obratno, koliko je odgovarajuće društvo (ili države) ekonomski i politički nestabilnije, uz besperspektivnost omladine da nađe posao, toliko je njihov identitet

kolebljiviji i promenljiviji prema drugim etničkim manjinama iste veroispovesti ili prema njihovim matičnim narodima.

U potprojektu *Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu* neophodno je da se i pored značajnosti ove problematike, težište pomeri sa ispitivanja socijalne distance, posebno prema Romima, na međuetničke odnose koji su ključni za određene zemlje: 1) za Srbiju to su još uvek veoma konfliktni i za mir rizični odnosi između Srba i Albanaca na jugu Srbije i u Sandžaku između Srba i stanovništva sa islamskom religijom, kao i odnosa između Srba i Mađara u Vojvodini ; 2) u Bugarskoj to su odnosi između pripadnika većinskog i konstitutivnog stanovništva Bugara i turske manjine i ostalog stanovništva islamske vere ; 3) u Makedoniji su bitni međuetnički odnosi između Makedonaca, kao većinskog stanovništva i konstitutivnog naroda za makedonsku državu i brojne albanske manjine. Od pomenutih ključnih etničkih odnosa u ovim zemljama zavisi i to da li će u njima biti mir ili “serijska proizvodnja” političke nestabilnosti i konflikata, često potkrepljivani iz okruženja, ali i uplitanjem geostrateških interesa globalizirajućih zemalja. Sa te tačke gledišta, procesi fragmentacije, prestrukturiranja i dezintegracije na području tzv. Zapadnog Balkana nisu dovršeni i oni će verovatno obeležiti prvu, a možda i drugu deceniju 21-og veka.

U potprojektu *Obrazovanje i etika mira na Balkanu* predmet istraživanja je veoma usko definisan i odnosi se samo na “istraživanje etičkih sadržaja u nastavnim programima i njihov uticaj na formiranje moralnih stavova o miru i međuetničkim odnosima i istraživanje kvantitativne i kvalitativne zastupljenosti nastavnih sadržaja sa etičkom problematikom”. Jednostrano je ispitivati formiranje moralnih stavova ili, preciznije, normi o miru i međuetničkim odnosima samo preko analize nastavnih programa (ili formalnog kurikulumu), pa i udžbenika. U sociologiji obrazovanja, i njenoj užoj disciplini – sociologiji nastavnog programa, predmet proučavanja nije samo oficijelni ili formalni nastavni program, nego i realni (onaj realizovan u praksi) i “skriveni” (hidden curriculum). Ovaj poslednji se definiše kao sve ono što podučava decu i omladinu, a nije deo formalnog nastavnog programa (Roland Meighan), kao što su: grupa vršnjaka, mas mediji, internet, “klima” u učionici, stilovi nastave (autokratski, autoritativni, demokratski) i sl. Dalje, deca osnovne moralne norme o tome šta je dobro, a šta loše uče u primarnoj socijalizaciji, u porodici, i zbog toga je neshvatljivo izostaviti ovu problematiku, kao i vaspitanje o moralnim vrednostima u predškolskim ustanovama. Moralno vaspitanje u primarnoj i sekundarnoj socijalizaciji veoma je značajno i za formiranje identiteta individua i njihovog habitusa.

Obrazovne ustanove vrše i kulturnu funkciju: prenose određene kulturne vrednosti nacionalnog, ali i univerzalnog karaktera. No, kroz obrazovanje se vrši i kulturna reprodukcija (Pierre Bourdieu, Jeane Claud Passeron, Paul Willis). Odvajanje omladine u školama povećava šanse da se razvije suprostavljanje mladih društvenim normama, pravilima i disciplini škola, čime se stvara tzv. *kontrakultura*. Segregacija učenika ili odvojenost na posebne škole po etničkom principu (na primer, u Makedoniji učenici

makedonske nacionalne pripadnosti uče u posebnim školama /osnovnim i srednjim/, a učenici albanske manjine u posebnim), razvija kontrakulturu i netolerantnost, koja u određenim situacijama prelazi u konflikt ili nasilje. Nasilje je karakteristično i za francuske srednje škole i od strane učenika prema nastavnicima. Ako je tema projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi na Balkanu u procesu evrointegracije”, da li je moguće izostaviti ovu problematiku?

Danas se govori o globalnom obrazovanju, čak i o globalnom nastavniku. Ovom problemu posvećen je jedan broj časopisa *Theory into Practice* (Volume 39, No. 2/2000) u izdanju *The Ohio State University*. L. Darling globalno obrazovanje određuje kao moralnu inicijativu. Međutim, treba istaći da globalno obrazovanje dolazi u protivrečnost sa nacionalnim nastavnim programom (curriculum), naročito prema kulturnim sadržajima i vrednostima koje se učenicima prenose preko programa maternjeg jezika, istorije, književnosti i umetnosti. Ta protivrečnost postaje sve očiglednija u sistemima obrazovanja balkanskih zemalja.

Za ovu problematiku, pored navedene literature u ovom potprojektu treba konsultovati i sledeću: Bourdieu, P., J. Claud Passaron, (1970), *La reproduction*, Paris: Edition de Minuit; Bourdieu, P., (1997), *The Forms of Capital*, in Halsey et al, (1997), *Education (Culture, Economy, Society)*, Oxford: Oxford University Press; Bourdieu, P., (1964), *Les héritiers, les étudiants et la culture*, Paris: Ed. de Minuit; Dumay, M. J., (1994), *L'école agressive, Réponses à la violence*, Paris: Belfont; Houssaye, J., (1996), *Autorité ou éducation?*, Paris: ESF; Forquin, C.J., (1996), *École et culture (Le point de vue des sociologues britanniques)*, Paris: De Boeck Univeristé; Meighan, R., (1986), *A Sociology of Educating* (Second edition), London, Cassell Educational Ltd.; Mulkey, L., (1993), *Sociology of Education (Theoretical and Empirical Investigations)*, Fort Worth: Hacourt Brace Jovanovich, College Publishers; Willis, P., (1977), *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, London: Saxon House (o nekim navedenim aspektima ove problematike pisao sam u knjizi *Sociologijata na obrazovanieto* (1999), Skopje: Veda-MK Publik).

U potprojektu *Kultura mira, mediji i modeli kulturne politike* predmet istraživanja takođe je preusko određen, “doprinos posebne vrste medijske produkcije, tv-emisije dijaloškog žanra (rasprave, polemike), afirmacija vrednosti kulture mira”. Mediji i, pre svega, televizija utiču na formiranje javnog mnjenja, ali i na socijalizaciju omladine, na selekciju informacije putem raznovrsnih emisija, a ne samo preko tv-emisija dijaloškog žanra. Mnogo od tih emisija doprinosi širenju etničkih stereotipa i predrasuda, pa čak, kako kaže P. Bourdieu, vrše simboličko nasilje. Tom simboličkom nasilju sociologija se treba suprotstaviti, takođe, simboličkim nasiljem. Svojim informacijama mas-mediji stvaraju određenu negativnu ili pozitivnu sliku na osnovu selektiranih informacija ili dezinformacija. Takvu negativnu sliku duže vreme stvarali su mediji globalizirajućih država o Balkanu, posebno o tzv. Zapadnom Balkanu. O tome je bilo reči i na nedavno održanoj konferenciji u Sofiji, 18-20. maja ove godine. Nezaobilazno treba

konsultovati radove Medijske grupe na Univerzitetu u Glazgovu, koja je objavila niz knjiga u kojima se kritikuje način prezentovanja vesti pod naslovima: *Loše vesti*, *Još lošije vesti*, *Zaista loše vesti* i *Vesti o ratu i miru*, kao i radove Pjera Burdijea. Te studije su: Glasgow University Media Group (1976), *Bad News*, London: Routledge&Kegan Paul; (1980) *More Bad News*, London: Routledge&Kegan Paul; (1982) *Really Bad News*, London: Writers&Readers; (1985) *War and Peace News*, Open University Press, Milton Keynes; Glasgow University Media Group and Eldridge, G., (1993), *Getting the Mesasage: News, Truth and Power*, London: Routledge; Burdije, P., (2000), *Narcisovo ogledalo*, Beograd: Clio; Mekvin, D., (2000), *Televizija*, Beograd: Clio.

2. Teorijske i operacionalne definicije određenih koncepata

U svakom istraživačkom projektu pojmovno-hipotetički deo istraživanja zauzima centralno mesto, naročito u kvantitativnoj (ili deduktivnoj), i, donekle, mešovitoj istraživačkoj strategiji. Bez jasno definisanih koncepata (pojmovna) i njihovog umrežavanja ili koherentnog povezivanja nemoguće je stvoriti teoriju ili teorijski zasnovati i voditi istraživanje (R. Merton). Herbert Blumer čak tvrdi da ne može da postoji nauka bez koncepata. A Neil Smelser smatra da su koncepti osnovni elementi svake kulture. Dakle, zajednički imenitelj i sastavni deo sociološke teorije i kulture su koncepti. Odatle i potreba ovog istraživačkog projekta za što potpunijim i preciznijim definisanjem, operacionalizovanjem i povezivanjem najvećeg broja ključnih relevantnih koncepata. Određene koncepte treba redefinisati, jer se i društvena stvarnost promenila i stalno se menja. Zbog toga je i opravdana primedba Ulricha Beck-a današnjoj sociologiji da ona misli društvo i društvenu stvarnost uglavnom u "zombi (mrtvim) kategorijama", koje su odgovarale vremenu tzv. prve moderne, ali više ne odgovaraju današnjem vremenu u svetu tzv. druge i refleksivne modernosti.

Usput, da podsetim da su klasični sociolozi E. Durkheim i Max Weber imali različiti pristup u nastajanju naučnih koncepata. Durkheim je odbacio laičke ili prakoncepte kao necelovite i neprecizne i smestio ih u ideologiju, a ne u nauku. Weber smatra obrnuto, da treba poći od laičkih koncepata i putem teoretizacije doći do naučnih koncepata.

Postoje, kao što je poznato, jednostavni i složeni koncepti. Jedan od složenih koncepata jeste "kultura mira", koji se u ovom istraživačkom projektu i u pojedinačnim potprojektima često upotrebljava. U dobijenim materijalima za raspravu na konferenciji ovaj koncept nije celovitije teorijski i operacionalno definisan i dovoljno objašnjen, niti povezan sa ostalim konceptima. Tako, na primer, u projektu se upotrebljavaju srodni termini "geokultura mira", "pedagogija mira", "etika mira", možemo dodati još i "psihologija mira", "filozofija mira" itd, dobijajući tako oksimoronski oblik. Koncept ili pojam ne postaje potpuniji i jasniji samo ako se ispred osnovnog termina dodaju različiti pridevi ili imenice različitog nivoa i različitog sadržaja. Nekada je moguće da neki koncept u sociološkoj teoriji bude inovacija, ali bez dovoljne operacionalizacije. Takav je bio Dirkemov koncept

“anomije”, koji je mnogo kasnije američki sociolog Robert Merton sadržinski operacionalno razvio i prilagodio ga sociološkim istraživanjima delikvencije.

Ovde ću pokušati da iznesem tri definicije koncepata koji se ne pominju u potprojektima, a smatram da su relevantni za temu istraživačkog projekta: “demokratski tip društva”, “ideosinkratnost” i “kulturna trauma”.

Prethodno sam ukazao da tip društva (demokratski, poludemokratski, autokratski itd.) veoma snažno utiče na individualni i kolektivni identitet, na međuetničke odnose, na ulogu i karakter obrazovanja i medija u njemu. Zbog toga smatram da je ovaj složen koncept ne samo jedan od ključnih za istraživačku temu, nego i spona za koherentnost i povezanost potprojekta u celinu, svakako ne i jedini. Prema Rojšemajeru, Stivensu i Stivensu, demokratski tip društva je onaj koji ima: “regularne slobodne izbore sa univerzalnim pravom na glas, jedno zakonski izbrano telo koje kontroliše vladu i slobodu izražavanja i udruživanja” (navedeno prema: Lawrence Neuman, *Social Research Methods*, Allyn and Bacon, Boston, 1994, p. 38). Ako pokušamo ovu teorijsku definiciju operacionalizovati, onda u njoj prepoznajemo tri dimenzije ili varijable za koje možemo empirijskim putem prikupljati podatke (anketnim upitnikom i analizom normativnih dokumenata): 1) regularni i slobodni izbori za svakog pojedinca sa pravom glasa ; 2) zakonsko (legitimno) izborno telo (organ) koje vrši kontrolu vlasti i 3) sloboda izražavanja individua i njihovo udruživanje. Rojšemajer, Stivens i Stivens smatraju da se svaka dimenzija razlikuje prema stepenu. Oni klasifikuju dimenzije da bi kreirali tipove upravljačkih režima. Režimi koji stoje veoma nisko na sve tri dimenzije su totalitarni, oni koji stoje visoko na sve tri dimenzije su demokratski, a ostali su mešoviti autoritarni ili predstavljaju liberalne oligarhije. Ovakva tipologija upravljačkih režima i tipova društava veoma je važna za istraživački projekt i sačinjava deo sociološke teorije, pored koncepata i hipoteza, iako sam postupak njihovih definicija i konstruisanja spada u logičko-metodološke operacije.

U procesu konceptualizacije istraživanja, ili, ako hoćete, u postupku pojmovno-hipotetičkog zasnivanja istraživanja, kada se definiše i operacionalizuje jedan koncept neophodno je definisati i suprotni koncept. Tako je slučaj sa konceptima “univerzalnost” (versus) “ideosinkratnost”. U kontekstu istraživačkog projekta mogu se definisati koncepti “univerzalne kulturne vrednosti” i “ideosinkratne kulturne vrednosti”.

Univerzalna kulturna vrednost je ona u kojoj je otelotvoreno nešto što je opšte ljudsko, nezavisno od vremenske, prostorne i nacionalne dimenzije. Suprotno, pod idiosinkratnom (idiosyncrasie) kulturnom vrednošću se podrazumeva posebnost kulturne tvorevine određene nacionalne ili društvene zajednice. U univerzalne kulturne vrednosti spadaju književna dela, na primer, Miguela Servantesa, Šekspira, Tolstoja itd, slikarska dela, na primer, Leonarda Davinčija, Mikelandela, Pikasa itd, muzičke tvorevine klasične muzike, na primer, Mocarta, Betovena, Čajkovskog itd. Te kulturne vrednosti učenicima i studentima prenose se preko oficijelnog nastavnog programa (curriculum-a), dok kulturne vrednosti nacionalnog karaktera (na primer za makedonsku naciju,

književna dela i poezija Koste Racina, Blažeta Koneskog, Petra M. Andreevskog itd; likovna umetnost Lazara Ličenoskog, Mazeva itd; muzičke tvorevine Kirila Makedonskog, Tometa Proševa, skulpture Tometa Serafimovskog itd). Idiosinkratske vrednosti pretežno se učenicima i studentima prenose preko nacionalnog nastavnog programa.

Svakako da je idiosinkratnost svojstvena savremenim društvima. Prema Danijelu Belu, svako društvo ima idiosinkratsku istoriju koja je obikovana pod uticajem "topografije i lokacije, tradicije i kulture, a onim manje podesnim elementima za definisanje sa elementom duha i običaja koje prave kulturu i ljude tog društva posebnim" (Bell, D., Ponovni susret sa "američkom specifičnošću": uloga civilnog društva, *Pregled*, N 20, 1990, 10).

Međutim, univerzalnost i idiosinkratnost imaju i metodološke implikacije. Tako, Martina Hladi Rispal, govoreći o principima kvantitativne i kvalitativne istraživačke alternative, među pet suprotstavljenih principa izdvaja univerzalnost, karakterističnu za kvantitativnu istraživačku alternativu nasuprot idiosinkratnosti, karakterističnoj za kvalitativnu istraživačku alternativu. Prema njegovom shvatanju, u kvantitativnoj istraživačkoj alternativi "prethodno postoje fundamentalni naučni zakoni, univerzalni. Istraživač je u potrazi za opisom i objašnjenjem realnosti. Njegov je cilj generaliziranje posmatranih fenomena, ono što to pravi neophodnim široka selekcija uzorka. Suprotno, kvalitativni istraživač se koncentriše na deskripciju posebnosti nekog fenomena sa ciljem da razume proučavani predmet u njegovom kontekstu, u njegovoj idiosinkratnosti. Saznanje nije više dato, ono je fenomen društveno konstruisan" (Hlady Rispal, M., *La méthode des cas*, De Boeck Université, Bruxelles, 2002, 27-28).

Poljski sociolog Pjotr Štompka u sociološku teoriju uvodi koncept "društvena trauma", ali govori i o "kulturnoj traumi". Sam termin "trauma" preuzima iz medicine i psihijatrije. Društvene i kulturne traume on vezuje za radikalnije društvene promene, a takve su tranzicijske i globalizirajuće. On smatra da je *kulturna trauma* naročito interesantna iz dva razloga: kulturno tkivo je najsenzitivnije na uticaj traumatogenih promena, zbog toga što je kultura polje pripreme kontinuiteta, nasleđa, tradicije, identiteta ljudskih zajednica. Promene, po definiciji, potkopavaju ili uništavaju sve njih. Drugo, rane nanete kulturi najteže su za lečenje. Štompka napominje da kultura stiče posebnu inertnost i kada je jednom kulturni ekvilibrijum narušen, najteže je da se povrati. Kulturne traume su trajnije, produžene, one mogu da traju i nekoliko generacija. Trauma je veoma ambivalentna: nekad je konstruktivna i pozitivna, a ponekad destruktivna i negativna. Hipotetički, može se sugerisati da postoji određeni prag iza koga je trauma pređuboka da bi mogla da se izleči (Sztompka, P., The "Ambivalence of Social Change (Triumph or Trauma)?", *Polish Sociological Review*, 2001, pp. 277-290). Tranzicioni period zemalja Zapadnog Balkana podjednako je bolan koliko i "globalizirajući rat" (Z. Bauman), koji se desio krajem prošlog (agresijom NATO-a na Jugoslaviju) i početkom ovog veka (rat u severozapadnom delu Makedonije, koji je otpočeo UČK, uz podršku NATO-a ili globalizirajućih

država). Karakteriše se društvenom i kulturnom traumom, zbog čega je neophodno uključivanje ovih koncepata i dimenzija u istraživački projekat.

Sa ovim konceptima u uskoj vezi su i koncepti "društvena i sistemska integracija" i, njima suprotni, koncepti "društvena i sistemska dezintegracija", takođe veoma karakteristični za region Balkana. Jasniju distinkciju između društvene i sistemske integracije napravio je Dejvid Lokvud (David Lockwood) polazeći od Marksovog i Dirkemovog poimanja. Naime, D. Lokvud pod društvenom integracijom podrazumeva način na koji su pojedinci povezani zajedno, obično preko raspodeljenih vrednosti i verovanja u određenim grupama, dok pod sistemskom integracijom podrazumeva način na koji su institucije povezane zajedno ili čine društveni sistem.

S obzirom da je u naslov projekta uključen i termin "evropska integracija", ovde ću izneti dve hipoteze koje se mogu uključiti u pojmovno-teorijski deo projekta, ako to, razume se, prihvati istraživački tim.

Prva hipoteza je opštijeg karaktera i ona glasi: *Koliko je veći stepen regionalne povezanosti i integrisanosti na Zapadnom Balkanu, toliko će biti brži i efikasniji njegov proces evrointegracije (integracije u EU).*

Druga hipoteza je posebnijeg karaktera i može se uključiti u potprojekat o međuetničkim odnosima: *Ako su etničke grupe (manjine) zatvorene unutar etničkih, kulturnih i jezičkih granica, onda su one slabo integrisane u širi sistem konkretnog globalnog društva.*

3. Metodološke sugestije

Polazim od stava da svaki projekat treba da ima razrađeniji deo o metodama istraživanja, koji uključuje pristup i istraživačku strategiju, tehnike prikupljanja podataka, uzorkovanje i razrađene tehnike analize prikupljenih podataka. Sve ove dimenzije istraživačkog projekta i potprojekta nisu dovoljno razvijene, a neke se čak i ne pominju. Metod istraživanja proizilazi iz karaktera istraživačkog problema i ciljeva istraživanja.

Ovom prilikom, zbog ograničenog prostora, samo ću taksativno izneti određene sugestije koje neće biti iscrpne.

U potprojektnim skicama nedostaje jasno razgraničenje predmeta od ciljeva i zadataka istraživanja. Predmeti istraživanja nisu dovoljno teorijski definisani i objašnjeni, niti su operacionalno definisani i rasčlanjeni na sastavne delove. Da bi se to uspešno uradilo neophodno je da se pođe od dosadašnjih istraživanja i dobijenih saznanja, od toga šta će se ponoviti, a šta će biti novo, i u pogledu istraživanih problema i u pogledu novih koncepata i dimenzija. Što se tiče ciljeva istraživanja, takođe nisu određeni naučni ciljevi, niti praktični ciljevi, a često se mešaju sa zadacima istraživanja. Zadaci se u nekim potprojektima mešaju sa metodološkim postupcima. Na primer, kaže se "zadatak istraživanja je da opiše pojavu", što je metodološki postupak u analizi podataka svakog istraživanja, bez razlike da li se radi o deduktivnom (kvantitativnom), induktivnom (kvalitativnom) ili mešovitom tipu istraživanja.

Što se tiče pristupa u istraživanju i istraživačkih strategija, u potprojektima se u metodološkom delu dosta pojednostavljeno kaže da će se upotrebiti kvantitativni i kvalitativni metodi, koji se po pravilu svode na anketno istraživanje i na metod analize sadržaja. U samoj kvantitativnoj istraživačkoj strategiji razvijeno je više tipova kvantitativnih istraživanja, pored anketnog istraživanja i kvantitativne (frekventne) analize sadržaja, kao što su: međunacionalno istraživanje (cross national research) ili međukulturno istraživanje (cross cultural research), eksperimentalno ili kvaziekperimentalno istraživanje itd. Ako je tema istraživačkog projekta *Geokultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu*, odgovarajuće je da se primeni međukulturno ili nacionalno istraživanje.

I u kvalitativnoj i mešovitoj istraživačkoj strategiji postoje različiti vidovi istraživanja: terensko ili monografsko, komparativno-istorijsko, akciono participirajuće istraživanje, biografsko istraživanje itd.

U ovom kompleksnom projektu treba koristiti mešovitu istraživačku strategiju sa komplementarnom primenom kvantitativnih i kvalitativnih metoda i tehnika u prikupljanju podataka i njihovih analiza.

U prikupljanju podataka skoro u svim potprojektima može se upotrebiti načelo triangulacije: anketni ili strukturirani intervju i polustrukturirani intervju, posmatranje i analiza (različitih) dokumenata.

U analizi kvantitativnih podataka treba upotrebiti sofisticiranije statističke postupke koje omogućuje SPSS program. U analizi kvalitativnih podataka u Makedoniji bilo je pokušaja da se Konkondorski Oksfordski program prevede na makedonski jezik, ali još nemam saznanja da li je posao uspešno završen. Nije mi poznato ni da li u Srbiji i Bugarskoj ima takvih pokušaja da se napravi softver ili program za kompjutersku obradu kvalitativnih podataka.

Na kraju, ipak sam mišljenja da postoji potreba za stvaranjem radne grupe, sastavljene od glavnog rukovodioca makro-projekta, rukovodioca svih potprojekata, kao i grupe izabranih stručnih konsultanata, koja bi razradila određene delove projekta i povezala ih u konzistentnu celinu.

Ovim sugestijama, u vidu dopuna istraživačke problematike i konceptualne aparature, namera mi je bila da pomognem u poboljšanju dobro zamišljenog istraživačkog projekta. Legitimno je pravo istraživačkog tima da ih prihvati ili odbije.

Vjekoslav Butigan

VASPITANJE OMLADINE ZA MIR. Rekao bih nešto o potprojektu "Obrazovanje i etika mira na Balkanu". U razvijanju kulture mira najviše se može postići adekvatnim vaspitanjem omladine za mir. Institut za pedagogiju mira iz Tbingena, u Nemačkoj, baveći se proučavanjem pedagogije mira, razvio je tzv. političku didaktiku posvećenu usavršavanju tehnika za postignuća u vaspitanju mladih za mir. Neke rezultate ovih istraživanja koristili su autori naznačenog potprojekta u koncipiranju

moderne istraživačke strategije, ali ne i one koji se odnose na političku didaktiku, koja je veoma značajna u građanskom vaspitanju mladih.

Potprojekat je dobro urađen, ali ne može se samo analizom sadržaja programa 2 (dva) nastavna predmeta u osnovnoj i srednjoj školi (istorije i književnosti) i njima namenjenih udžbenika odgovoriti na pitanje kakva je etika mira dece i omladine u školama.

Razaranjem Jugoslavije, implozijom socijalizma i stvaranjem kapitalističkog društva, u poslednjih 15 godina u Srbiji došlo je do smanjenja bezbednosti građana i porasta nasilja svih vrsta. Mediji su preplavljeni vestima o oružanim pljačkama, ubistvima, tučama i nasilničkom ponašanju u porodicama, na sportskim utakmicama, javnim priredbama, političkim skupovima i raspravama u najvišim organima vlasti. Nasilje se iz društvenih struktura prelilo i u obrazovni sistem, u predškolske ustanove, osnovne i srednje škole. Sve to upućuje na neophodnost izrade strategije, koja bi uklanjala uslove za ovakvo ponašanje i formiranje jedne celovite etike i kulture mira u društvu, a i kod dece i omladine.

Porast nasilja ima svetske razmere. Generalni sekretar OUN-a Kofi Anan imenovao je specijalnog savetnika za rešavanje problema nasilja širom planete. Kako je ono dobilo zabrinjavajuće razmere i u školama na Zapadu, na šta upozoravaju naročito istraživači SAD i Velike Britanije, UNICEF je izradio međunarodni projekt "Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu", koji se eksperimentalno realizovao i u 54 škole u Srbiji u školskoj 2005/06. godini, uz učešće 29.000 učenika, 2. 442 nastavnika, 944 odraslih koji rade sa decom van nastave, sve uz pomoć nekoliko ministarstava Vlade Srbije, predvođenih Ministarstvom prosvete i sporta.

Pedagoška periodika i listovi puni su alarmantnih podataka koji kazuju o porastu agresivnosti i nasilja među predškolskom i školskom decom i omladinom. Dr Biljana Trebješanin je u svom istraživanju škole kao generatora problema u ponašanju učenika utvrdila da je u 2004. svako anketirano treće dete u školi bilo izloženo nekom obliku nasilja od vršnjaka (vređanje, ismevanje, otimaje ili uništavanje lične imovine). Oko 5% učenika je izjavilo da ih batinama primoravaju da rade ono što ne žele, a 2% da su ovim putem prisiljavani da probaju drogu. Nasilje nad učenicima vrše i neki učitelji i nastavnici korišćenjem pogrđnih naziva, kažnjavanjem ocenom, ćušcima, izvlačenjem ušiju, zavrtnjem ruku, pa i batinama.³⁹ To je pokazalo i istraživanje Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, objavljeno 1996. u okviru realizacije projekta *Zdravlje i bolesti školske dece*.

Nasilja nisu pošteđeni ni njihovi vaspitači. Oko 70% nastavnika u Srbiji žalilo se da im se đaci rugaju, prete, nadevaju pogrđna imena, vređaju ih, a oko 3% njih da su bili fizički napadnuti od učenika ili njihovih roditelja. Nastavnicima je dvostruko više vremena potrebno da održe red na časovima nego pre 1993. godine.⁴⁰ Svi ovi podaci pokazuju da miroljubivost nije

³⁹ Nikolić, Olga: Škola kao generator problema ponašanju učenika, Bezobrazni đaci i "idealni učitelji", *Prosvetni pregled* br. 2304, 18. maj 2006, str. 4.

⁴⁰ Isto.

postala opšta moralna vrednost i visoko cenjena vrlina u školskom sistemu, te da je potrebno preduzeti odgovarajuće mere za podizanje moralne svesti i moralne prakse učenika, njihovih roditelja i nastavnika na viši nivo.

Smatram da je veoma važno da se etika mira učenika istražuje na osnovu moralne prakse njihovih roditelja, školskih kolektiva, faktičkih moralnih odnosa između učenika, između učenika i nastavnika, između učenika i roditelja, roditelja i nastavnika, između školskih kolektiva i lokalne sredine. Često postoji sukob između morala roditelja i lokalne i šire društvene sredine i morala koji promovise škola. Jedna od radnih hipoteza u ovom istraživanju mogla bi da glasi: *Etika mira učenika zavisi od ukupne vladajuće moralne prakse u školi.*

U strateškim i godišnjim planovima vaspitnog rada, koje je svaka škola dužna da realizuje, najbolje se vidi koliko je rezultata postignuto na eliminisanju poroka, u vidu pušenja, iskorenjivanja upotrebe droge, smanjenja nasilja i u ostvarenju moralnih vrlina učenika. Iz njih se vidi koliko je postignuto u organizovanju različitih radionica, akcija i propagiranja za suzbijanje uzroka za nastanak konflikata među školskom decom i omladinom, između nastavnika i učenika i za rešavanje konflikata nenasilnim sredstvima. Od posebne važnosti je i afirmacija poželjne moralne prakse, moralnih uzora i potrebe stvaranja civilizacije mira. O tome govori knjiga Jovana Babića "Moral i savremenost", koju svesrdno preporučujem potprojektnom timu.

Snežana Trpevska

ZNAČAJ ANALIZE INFORMATIVNIH SADRŽAJA. Kreiranje mreža komunikacije između eksperata iz susednih zemalja dobar je način postizanja boljih rezultata na naučnom polju, zbog čega se zahvaljujem projektnom timu na pozivu da učestvujem u radu na ovom projektu.

Uloga medija u podsticanju kulture tolerancije velika je. Zbog toga, dala bih nekoliko preporuka za proširivanje teorijskog koncepta potprojekta posvećenog medijima i kulturi mira, ali to ne znači da oni moraju biti po svaku cenu prihvaćeni. Naime, ukoliko je to moguće ostvariti, pored dijaloških formi neophodno je posvetiti pažnju i informativnom delu, tj. analizi emitovanih vesti. Ovo sugerišem zbog toga što naslov samog makroprojekta nameće ova pitanja: kultura mira, međuetnički odnosi i evrointegracijski procesi. Dakle, svako istraživanje uloge medija u podsticanju kulture mira na prostorima koji su bili zahvaćeni međuetničkim konfliktom, mora se fokusirati na pitanje međuetničkih odnosa, tj. na tome kako mediji informišu o "drugim" etničkim manjinama. Govorni ili dijaloški programi jako su značajni programski segment, ali mislim da predmet istraživanja mora obuhvatiti i uzorak informativnih programa, jer je frekvencija tema ili priloga vezanih za međuetnička pitanja veća u ovim programima. Sem toga, preporuke dominantnog modela evropske medijske politike u pogledu uloge medija u promovisanju kulture tolerancije odnose se na izveštavanje medija o vestima i aktuelno-informativnim programima.

Uzeću kao primer *Preporuku Saveta Evrope o promovisanju kulture tolerancije (Recommendation No. R /97/ 21 of the Committee of Ministers to Members States on the Media and the Promotion of a Culture of Tolerance)*.⁴¹ U ovom dokumentu posebno se naglašava da je problem netolerancije pitanje o kojem moraju razmišljati kako javni tako i privatni mediji, pri čemu oni moraju osobito voditi računa o tačnom i preciznom informisanju o svim pojavama rasizma, netolerancije, nacionalizma, međuetničke netrpeljivosti itd. Naglašava se važnost senzitivnosti i posebne pažnje u pružanju informacija u vestima o sukobima između pripadnika različitih etničkih zajednica, preporučuje se izbegavanje stereotipnog opisivanja članova različitih kulturnih, etničkih i verskih zajednica, insistira na tome da se individualno ponašanje pojedinaca ne dovodi u vezi sa pripadnošću manjinskim zajednicama u slučajevima kada je to irelevantno, zahteva balansirano i objektivno opisivanje pripadnika različitih kulturnih, etničkih i verskih zajednica na način koji reflektuje i sopstvenu perspektivu te zajednice, potencira se potreba alarmiranja javnosti protiv slučaja netolerantnosti itd.

Nabrojala sam tek jedan broj pitanja koja zaslužuju pažnju projektnog istraživanja, jer pored dijaloške forme koju favorizuje televizijski segment, vesti imaju svoju ulogu u kreiranju javnog mišljenja i specifičnog odnosa između pripadnika većinske i manjinskih zajednica, kao i manjinskih zajednica međusobno. Smatram da nije teško ovo ostvariti ukoliko se uzme dobro odabran uzorak informativnih programa na televiziji kao najuticajnijeg medija, odnosno priloga u kojima se tretiraju druge etničke zajednice. Na taj način, istraživački izveštaj bio bi bogatiji empirijskim podacima, a mogla bi se napraviti i komparacija između dva programska segmenta – dijaloškog i monološkog.

⁴¹ O ovom i ostalim relevantnim dokumentima Saveta Evrope više na web sajtu: http://www.coe.int/t/e/human_rights/media/4_documentary_resources/CM_en.asp#TopOfPage